This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

ANDOVER-HARVARD LIBRARY
AH 4TGX N

Harvard Depository
Brittle Book

CALVINIST OF LIBERTIJNSCH?

(1572—1631)

DOOR

Mr. J. C. Naber

Digitized by Google

919.46
N115c

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CALVINIST OF LIBERTIJNSCH?

Digitized by Google

Digitized by Google

III. F. 15.

CALVINIST OF LIBERTIJNSCH?

(1572—1631)

DOOR

MR. J. C. NABER

Quis justius induit arma?
LUCANUS.

UTRECHT
J. L. BEIJERS
1884

Digitized by Google

Gedrukt bij G. J. Thieme, te Arnhem.

Digitized by Google

919.46
N115c

INHOUD.

Bladz.

HOOFDSTUK I.
De strijd der partijen tot op den dood van Willem I (1572—1584) 1

HOOFDSTUK II.
Voorloopige zegepraal der Libertijnsche beginselen (1584—1588). 34

HOOFDSTUK III.
Besliste overmacht der Libertijnen (1588—1609) . . . 41

HOOFDSTUK IV.
Aggressieve politiek der Libertijnsche partij (1610—1616) . 53

HOOFDSTUK V.
De regeeringspolitiek tot staan gebracht (1616, 17) . . 75

HOOFDSTUK VI.
Aanstalten tot de omverwerping van het gezag (1617, 1618). 115

HOOFDSTUK VII.
De revolutie (1618) 141

HOOFDSTUK VIII.
De theocratie aan het staatsroer (1618—1625) 162

HOOFDSTUK IX.
Het evenwicht hersteld (1625—1631) 179

HOOFDSTUK X.
Besluit 203

BIJLAGE. 211
Bewijsplaatsen 214

Digitized by Google

Digitized by Google

HOOFDSTUK I.

De strijd der partijen tot op den dood van Willem I (1572—1584).

Geen trouwer spiegel van de doorstane lotgevallen eens volks, dan de partijen, die daarna dat volk beroeren. Door de geschiedenis desonbewust gekweekt, door haar rampen en triomfen tot vollen wasdom gebracht, dragen zij in haar innigst streven den onuitwischbaren indruk van het verleden. Zoo was het ook met de beide groote partijen, wier woelingen de eerste zestig jaren van den vrijen Nederlandschen staat met binnenlandsch gevaar en burgertwist vervullen. De Spaansche overheersching riep beide in het leven. Het dwangjuk, door een vreemden monarch der nationale vrijheid opgelegd, gaf der eene — der andere zijn vruchteloos intoomen der nieuwe religieuse richting het aanzijn. Doch slechts in het verzet tegen een beiden bedreigend absolutisme eendrachtig, scheiden zij zich, raken zij vijandig aan elkander, op 't oogenblik zelf, dat die druk van buiten gaat verflauwen. Een uitbarsting volgt, zóó geweldig, dat het weinig faalt, of de schok doet het pas opgerichte staatsgebouw voor altijd in één storten. Maar partijen gaan gelijk zij komen. Uitwendige aandoeningen roepen haar te voorschijn: die aandoeningen kunnen zij niet immer overleven. Wat door vrees voor Spanje was ontstaan, kon zich niet staande houden, toen die vrees voor altijd was geweken. Toen de overweldiger voor goed bedwongen, zijne macht nimmer meer te duchten was, toen sloeg de ure voor

Digitized by Google

Calvinisten en Libertijnen, hun twisten te begraven, het staatstooneel te ruimen, toen was de tijd rijp voor andere gedachten, voor nieuwe ontwikkeling op staatkundig gebied. Doch neemt de partijstrijd spoedig een einde, niet aldus, datgene wat hij wrocht. Vandaar het billijk belang, dat het nageslacht pleegt te koesteren voor dat, wat reeds zoo lang het verledene toebehoort; vandaar het goed recht van iedere poging gelijk deze, om der voorouders streven en volbrengen in steeds duidelijker beeld voor oogen te voeren.

Niet allen, die het tyrannisch staatsbeleid van Filips verwierpen, richtten hunne aanvallen op dezelfde zijde van zijn stelsel; niet allen, die tegen het despotisme den kamp op leven en dood aanvaardden, waren door dezelfde uitspattingen in 't harnas getart. Ja, één onrecht was er, dat allen verontrustte; één onrecht, door de natie eenparig veroordeeld; één onrecht, dat ieder toescheen met de menschelijkheid te strijden [1]), de openbare rust in gevaar te stellen [2]), en welks verdediging niemand op zich nam, die het met het welzijn des vaderlands eerlijk meende. Dat onrecht heette de Inquisitie. Deze, meer dan gewone geloofsvervolging, daar zij niet alleen de verbodene godsdienstoefening strafte, maar een ieder zelfs in zijn huisgezin, zijn studeercel bespiedde, door meer of min zekere teekens de geheimste gedachten vorschend, was elkeen hatelijk, ook hem, wien de ketterij tegen de borst of onverschillig was [3]). Over het recht op vrije godsdienstoefening mocht men verdeeld zijn, dát echter hielden allen vol, dat vrijheid van denken en van geweten, een onvervreemdbaar recht was, waarop zelfs de macht der kroon zich geen inbreuk mocht veroorloven [4]). Tegen de Inquisitie stond de natie als één man. Wel bleek het telkenmale, als het haar gegund werd, haar stem te doen weerklinken boven partij-

Digitized by Google

schap en geloofsverdeeldheid. Dan was het steeds tegen die instelling, dat zij protesteerde. Vandaar die onbeperkte populariteit, die het Compromis bij zijn eerste optreden van alle rangen, standen, secten ondervond, en waarin het door geen andere ligue van vroeger of later tijd geëvenaard werd. Het richtte zich immers tegen de Inquisitie, het richtte zich tegen deze alleen! Tien jaar later, toen de zeventien provinciën voor de eerste en laatste maal tot vrije samenwerking geroepen werden, waren het de bloedplakkaten, die der Pacificatie ten offer vielen. En voorwaar niet vruchteloos is die eendrachtige tegenspraak gebleven. Zelfs die zuidelijke provinciën, die zich weldra weder van hare zusteren scheidden en zich op nieuw onder den overweldiger begaven, duldden wel herstel van 't vorstelijk gezag, maar geen terugkeer der Inquisitie [5]). En zij, die, door de Unie vereenigd, de worsteling ten einde toe bleven volhouden, zij stelden de particuliere gewetensvrijheid, het tegendeel der gehate instelling, als een der weinige onweersprokene, fundamenteele regelen van hun staatsrecht. Welke verwachting, in den aanvang gekoesterd, teleurgesteld mocht worden, deze eisch, den vorst door allen gesteld, is het geheele gebied der Bourgondische erfenis als ware vrucht van den opstand ten deel geworden.

Wie noemt een tweede punt, waarop de tegenstanders van Filips — voordat de komst van Alva ook over diens gruweldaden een algemeen wraakgeschreeuw had doen opgaan — éénstemmig dachten? Wie ziet niet, hoe bij ieder ander vraagstuk het antwoord verschillend luidde door 't verschil in standpunt? Sommigen verzetten zich uit politiek, anderen uit religie; dezen bezielde bovenal haat tegen Rome, genen tegen Spanje! Er waren er, die zich allereerst geschokt gevoelden, omdat hun vaderland, van zelfregeering beroofd, aan de belangen en ontwerpen eener vreemde natie was vastgekluisterd [6]), omdat de stem der

Digitized by Google

Staten in hunne eigenste aangelegenheden niet meer gold [7]; maar er waren er ook, die der kroon vooral dit verweten, dat zij de lang begeerde hervorming van den godsdienst zoo hard en onverzettelijk bejegende. De eersten vond men vooral onder de hoogere standen, de heerschende klassen, zoowel onder den ouden adel, als onder de stedelijke vroedschaps-aristocratieën, in het algemeen onder hen, die als Staten van den lande, het regeeringsgezag met den landsheer deelden. Naijverig op hun aandeel in dit gezag, waren zij in religieuse zaken meest onverschillig [8], en gezworen vijanden van allen geloofsijver. Gelijk hun verzet tegen Filips een zuiver politiek karakter droeg, zoo beoordeelden zij ook de religieuse beweging, niet naar haar innerlijke waarde, maar naar hare waarschijnlijke politieke gevolgen. En van dat standpunt konden zij geen vrienden zijn der nieuwigheden. Met Erasmus, den man, door wiens werken zij voornamelijk gevormd waren [9], verklaarden zij zich nadrukkelijk tegen iedere scheuring, wat er ook op de zuiverheid der bestaande kerk te zeggen viel. Want scheuring in het kerkelijke kon alleen tot storing der openbare rust, tot de gevaarlijkste oneenigheden ook in 't burgerlijke den weg banen. Daarom vóór alles de staatskerk gehandhaafd en iedere andere godsdienstoefening beteugeld, zoo men niet in ruine en anarchie vervallen, den staat aan rebellie en revolutie prijs geven wilde [10]. Niet gehechtheid aan het katholiek geloof, maar het staatsbelang deed hen zoo spreken. Vandaar, dat zij niet geschroomd zouden hebben, als werkzaam voorbehoedmiddel tegen scheuring, de meest kenmerkende instellingen *) der staatskerk prijs te geven, om op die wijze den meesten het blijven binnen hare muren mogelijk te maken [11].

Geheel anders de opvatting van hen, wien religieuse

*) Nl. het celibaat en de priesterkelk.

Digitized by Google

hervorming boven de politieke eischen ging. De volksklasse, hetzij de vorst of de Staten heerschten, evenzeer van aandeel in de regeering verstoken, voerde een andere taal dan de vertegenwoordigers der aristocratie. Voor haar stond de religieuse quaestie op den voorgrond. Niet te tellen onder de menigte waren zij, die sints lang ontevreden met het geestelijk voedsel, door Rome verstrekt, in het vestigen van een zuiverder godsdienst het groote einddoel van hun streven zagen. Hoe weinig hadden Inquisitie en bloedplakkaten tegen die steeds veldwinnende stemming uitgericht [12])! Van het oogenblik, dat Luther door zijn optreden den stoot had gegeven, was ook hier te lande jaar op jaar door een overgroot aantal pastoors, parochianen, monniken en andere geestelijke lieden het nieuwe evangelie in steden en dorpen openbaar gepredikt [13]); waren tallooze geheime vergaderingen, gemeenschappen en predikatiën, om zich in den geloove te sterken, onderhouden [14]). Onverschillig om de politieke kansrekeningen der grooten, hing aan deze beweging het hart der gemeene lieden [15]). Nog telde Rome, ook onder hen, vele getrouwen, maar de afval maakte reuzenschreden en steeg bij menigeen tot gloeienden haat, naarmate de regeering meer beteugelde en vervolgde. Onder zulke omstandigheden, ten tijde van Margareta (1559—1567) hield het Calvinisme over de zuidergrens zijn intocht. Het vond een vruchtbaren bodem voor zijn streven. Scherper tegen Rome gekant dan de inheemsche prediking, jonger en derhalve enthusiaster, ijveriger [16]), gaf het juist datgene, wat het oogenblik vereischte. Zij, die zoolang naar hervorming hadden uitgezien, meenden thans eerst eene afdoende hervorming te ontvangen. Vandaar de snelheid, waarmede het Calvinisme zich tot in de noordelijkste onzer provinciën den weg baande. Het behoefde slechts te verschijnen, om de eereplaats onder de secten in te nemen. Waar zijn predikers zich vertoonden, zagen de Lutheranen zich verlaten [17]),

Digitized by Google

schaarden de Wederdoopers zich onder zijne vanen [18]). In onbegrijpelijk korten tijd *) waren de leeringen van het Calvinisme voor het krachtigste deel der onroomschen de onomstootelijke, de orthodoxe.

Al spoedig zou het blijken, welk nieuw vuur het Calvinisme Rome's vijanden had ingestort. Niet tevreden met de bedekte godsdienstoefeningen van weleer, riep het haagpreek, beeldstorm, inneming van kerken in het leven. Met welk recht kon men het nieuwe geloof vrijheid van godsdienstoefening onthouden? Alsof niet in denzelfden staat twee godsdiensten vreedzaam naast elkander leven konden [20])! Onder zulke leuzen trad men in het strijdperk, weinig vragende, wie daardoor geërgerd werd. Welk een stelling voor de aristocratie! Hoe zou zij, te midden van zoo onstuimig een stroom, haar lang gekoesterde ontwerpen handhaven? Hoe nu, waar allerwege de menigte, niets ontziende, ter prediking samenliep, de staatskerk staande houden, de scheuring beteugelen? Zelden was een partij in zoo neteligen toestand als die der Nederlandsche aanzienlijken in het najaar van 1566. Zij veroordeelde de Inquisitie, en vreesde het enthusiasme der hervormers [21]); haatte beeldstorm en hagepreek niet minder dan de ketterjachten van Titelmans [22]). Geloofsijver, in welken vorm ook, scheen haar toe tot ondergang van den staat te leiden; en zij, die zoo dacht, stond nu op eenmaal tusschen tweeërlei fanatisme. Met Filips de Inquisitie te schoren, heette land en luiden bederven; met de nieuwe apostelen voor godsdienstvrijheid kampen, was een losmaken van alle banden, een huldigen der anarchie. Zonder sympathie voor den vorst, doch evenzeer zonder hart voor de nieuwe secte, veeleer tegen beider streven ingenomen, — hoe zou zij uit zulk een dilemma den uitweg vinden?

*) Nog in 1566 golden de Anabaptisten voor de eenige secte van beteekenis in Holland [19]).

Digitized by Google

Tusschen twee krachten geperst, machtiger dan zij zelve, moest de aristocratie kiezen of deelen. Wilde zij vóór alles rebellie en anarchie bedwingen, dan was hare plaats aan de zijde van Filips, al triomfeerden ook met dezen absolutisme en Inquisitie. Moest daarentegen, het kostte wat het wilde, de voortduring dezer laatsten bestreden, dan kon zij niet anders dan de revolutie steunen, op gevaar af, dat anarchie haar laatste woord zou zijn. In 1566 was de meerderheid der aristocratie eer gezind, de eerste kans te loopen; zij sloot zich aan bij den vorst en hielp hem de Calvinistische beweging onderdrukken. Doch niet al haar leden dachten en handelden aldus. Reeds toen werd onder de aristocratie een kleiner deel gevonden, voor 't welk het geweld der revolutie minder verschrikking had dan het Spaansche despotisme. Eene minderheid, wier aantal machtig wies, toen men de vruchten der tyrannie onder Alva's en Requesens' beleid eerst recht geproefd had. Hoezeer der meerderheid eerlang de gedane keus berouwde, bleek wel in 1576, toen bij de Pacificatie van Gent de aristocratie als lichaam nevens de Calvinisten tegen Filips partij koos. En al werd later een groot deel der Staten bewogen, zich op zeer aannemelijke voorwaarden met Castilie te verzoenen: de houding der overigen bleef niet zonder zeer gewichtige gevolgen. Immers, zoo was het vrije gemeenebest niet door de Calvinisten alleen gegrondvest; het beste deel der Staten had aan die uitkomst meêgewerkt. Vandaar, dat de aristocratie, welverre van in den opstand te gronde te gaan, ook in den vrijen staat dien machtigen invloed behield, dien zij tijdens de oppositie tegen Filips bezeten had; dat ook na de revolutië het gezag der Staten bleef gelden, en in den boezem der laatsten de oude beginselen en traditiën voortleefden.

Daar, waar de geschiedschrijving zich nog in de handen van

Digitized by Google

politieke partijen bevindt, teekenen deze in hare opvatting der historie slechts zich zelve. Calvinisten en Libertijnen maken op dien regel geen uitzondering. Beiden stelden hun bijzonder doelwit als het doel der natie, hun persoonlijke grieven als de algemeene, eigenlijke drijfveeren van den opstand. Voor het ware geloof, de zuiverheid van den godsdienst — zoo sprak de Calvinist — was de oorlog ondernomen, en door de oprecht geloovigen onder Gods bijzondere hulp volbracht. De Libertijn daarentegen gaf, na God, 's lands Staten de eere en wees op 't absoluut gezag, dat de gewetensvrijheid schond en de privilegiën vertrad, als reden en wettiging van 't geslaagd verzet [23]). Beiden spraken waarheid — doch alleen voor zoover hen zelf betrof. Voor vrijheid en zelfregeering had de Libertijn het harnas aangeschoten, de Calvinist streed voor de waarheid Gods. Zijne geheele levensbeschouwing steunde op dat beginsel. Waar hij, getergd, het zwaard tegen de vervolgers ontblootte (als weleer Israel, waar Amalek of Edom hem den weg versperde) daar waande ook hij, dat God aan zijne zijde streed en voor de verdedigers Zijner heilige zaak als opperste beschermer waakte [24]). Men had wel geen wolkkolom voor het Staatsche leger uit zien trekken, maar schier gewichtiger teekenen schenen Brielle, Alkmaar, Leiden [25]). Verkoren tot zulk een doel, sterk door zulk een hulp, was het meer dan lafhartigheid, was het onvergeefbare zonde, voor 't geweld van afgodendienaars en godslasteraars te buigen [26]). Tijdelijk leed, voorbijgaande smaad waren niet daar om te ontmoedigen. Men had ze te erkennen als rechtmatige straf voor lauwheid en zonde. God liet Zijn roede zien, opdat het gelaat niet langer van Hem en Zijn dienst werd afgewend [27]). Bekeering zou Zijn gunst doen wederkeeren, gebed Zijn zon op nieuw doen schijnen. En men bad tot Hem, als tot dengene,

Digitized by Google

die boven Dyne wolken
ter hoede Dyner volken,
ter straffe sittest, Heer,
der volken, die in ons vervolgen Dyne eer! . . . .
Behaagde 't Dy dan ooit, te midden onder 't kwijnen
en 't smeeken te verschijnen
van drie in Dynen naam,
hier zijn wij duizenden en nog zoo veel te zaam.
Strijd voor de duizenden, die voor Dyn' eere strijden,
help Israel ontlijden,
en Babylon vergaan!
Sla op de duizenden, die op Dyn' strijders slaan [28])!

Zoo gevoelde men zich een uitverkoren volk, Gode gewijd, onder Zijn bijzondere bescherming kampend. In lofdichten na behaalde overwinning sprak men het uit, zoo goed als in voorafgaande gebeden:

Niet ons, niet ons, maar Uwen name
alleen, o Heer, zij lof en eer!
Gij helpt Uw volk ter tijd bekwame:
dies juichen wij van herten zeer [29]).

In dit betrouwen gevoelde men zich onverwinlijk. »Laat ons God vreezen en al onze actiën naar Zijn heiligen wil dirigeeren, zoo en zullen geen menschen, hoe krachtig zij ook zijn, ons mogen krenken noch deeren, want God zal onze beschermer in, en verlosser uit allen oorlog bevonden worden [30]).” Zondigen twijfel verraadde het, waar zulk een bijstand verzekerd was, naar andere, naar menschelijke ondersteuning om te zien. »Bij ons, zoo dichtte dit Nederlandsche Israel:

bij ons moet door 't gebed tot God in al onz' nooden,
alleen en niet tot deez' of geen' Prins zijn gevloden [31])!”

Geen wonder, waar het bezit van het ware geloof zoo rechtstreeks de hulp, afvalligheid de straf der Godheid met zich bracht, — dat op het zuiver bewaren van Gods Woord

Digitized by Google

de hoogste nadruk gelegd werd. Streng vasthouden aan de aangenomen leer was een der kenmerken onzer Calvinisten. Geen afdingen op het dogma werd geduld, de minste twijfel op 't onverzoenlijkst bestreden. Want was één punt, één enkel aan menschelijk beterweten opgeofferd, welk deel van het dogma stond dan nog zeker? »Zoude men niet leeren dan datgene, waarop de menschen niet en hebben te zeggen, zoo zou men welhaast alle punten der christelijke religie moeten verzwijgen" [32]. En men bedenke het wel: met de ware religie ging tijdelijk en eeuwig heil te gronde [33]. Vandaar de noodzakelijkheid, dat men steeds gereed stond, om ieder beginsel van ketterij, zoodra 't gespeurd werd, te smoren, »al moest ook het gansche land daardoor in rep en roer komen" [34].

Niet minder onverbiddelijk trad men op tegen iedere overtreding der gevestigde zedewet. Reeds bij hun eerste verschijnen gaven de Calvinisten zich zelf de getuigenis van streng zedelijken levenswandel [35]; naast orthodoxie hechtten zij aan dit punt groote waardė. Want even goed als het ongeloof zou ook de roekeloosheid der zonde, werd zij niet beteugeld, Gods wraak over land en luiden brengen [36]. Vandaar dat de losbandigheid met geweld onderdrukt, de ontucht met de zwaarste straffen bezocht moest worden. Maar met geen minderen ijver ging men aan tegen veel lichtere vergrijpen, zooals woeker, vloeken, dronkenschap, sabbathschennis [37], ja tegen, op zich zelf onschuldige, bloot om de mogelijke gevolgen verdachte vermaken. Het tooneel [38], het dansen [39] stonden met koppelarij en overspel onder één en hetzelfde ban en interdikt. Men gelooft licht, dat de strijd tegen de onvolkomenheid der menschelijke natuur, op zóó ascetische wijze aangebonden, niet in alle gevallen met de overwinning der kerkelijke levensregelen eindigde [40].

Deze levensbeschouwing tot werkelijkheid te maken, zie-

Digitized by Google

daar in Calvinistische oogen het hoogste doel van kerk en staat, dat alleen de goddeloosheid niet erkende. Zeer ongelijk echter de instemming, waarop men bij ieder dier beide lichamen voor de Calvinistische idealen rekening maken kon. Van den staat, aan zich zelf overgelaten, viel niet enkel goeds te hopen. Immers 't stond steeds te vreezen, dat op ieder beslissend oogenblik bij hem het politiek belang de liefde tot den godsdienst overstemmen zou [41]). Gansch anders stond het met de kerk geschapen. In de duistere dagen van ballingschap en vervolging door Calvinisten op Calvinistische grondslagen opgetrokken, kon zij dier partij niet dan een willig werktuig zijn. Geen twijfel, dat daaraan vooral die volhardende aandrang was toe te schrijven, waarmede de aanhangers van Calvijn voor de autonomie der kerk niet ophielden te kampen. Hare vrijheid van. ieder staatsgezach was een eisch, dien zij nooit vergaten [42]). Want onderwerping aan eene regeering, van wier godsdienstige bedoelingen men nooit zeker was, stelde hare geheele toekomst in gevaar. De Calvinist voelde zijn gal overloopen bij de minst beteekenende beslissing, die de politieke overheid in kerkelijke zaken zich vermat te nemen [43]). Dat zij door commissarissen er voor waakte, dat de kerkelijke vergaderingen zich niet op politiek terrein begaven, scheen de uiterst denkbare concessie [44]). Overigens had de staat in zaken van leer en tucht, en wat verder leven en religie raakte, aan de eigen beslissingen der kerk vrijen loop te laten. Vrijgekozen consistorien en synoden kwam het rechtens toe, haar te besturen en in stand te houden; de overheid mocht tevreden zijn voor de poorten des heiligdoms de wacht te houden [45]).

Op die wijze hoopte de Calvinistische partij de kerk voor de ware richting te behouden, doch wanhoopte niet ook den staat bij tijd en wijle voor diezelfde zaak te winnen. Theocratie was en bleef haar streven. Geen theocratie in

Digitized by Google

den zin van priesterregeering. Zelfs in de kerk werd deze door de Calvinisten niet gewild; zelfs daar werd het voornaamste beleid door hunne kerkordeningen aan de leekengemeente opgedragen. Maar theocratie in dien zin *), dat iedere handeling der staatsmacht van ijver voor de godsdienstige beginselen van Calvijn zou getuigen; dat ook de staat zich zijner hoogste roeping, medeverwezenlijking van het Godsrijk, bewust zoude toonen [46]. Want stelde hij het belang van den godsdienst bij andere consideratiën ten achter, dan verzaakte hij moedwillig den eenigen waarborg van zijn grootheid, ja van zijn bestaan [47]). De politieke gedragslijn der getrouwe en godvruchtige koningen van Juda werd dus der regeering als ook voor dezen tijd, voor alle tijden geldig, tot voorbeeld gesteld, tot plicht gemaakt. De staat was een schip met bestemming naar den Hemel; dáárheen hadden de regenten het te sturen [48]).

Dat de staat ter bevordering van het ware geloof met onbekrompen hand in de stoffelijke behoeften der Gereformeerde kerk te voorzien had, behoefde niet eens gezegd te worden [49]). En wat voor de kerk gold in het belang der volwassenen, moest tot het onderwijs worden uitgestrekt in het belang der jeugd [50]). De Calvinisten waren door fanatisme niet zóó verblind om het groote nut van degelijk en vruchtbaar onderwijs niet te beseffen. Zij lieten niet na op de vestiging van goede scholen, de benoeming van kundige onderwijzers aan te dringen. Voor de armen moest huns inziens de schooldeur kosteloos openstaan. Zij twijfelden niet, dat ook deze behoefte binnen den kring der staatsbemoeiing lag, dat de stedelijke kassen voor zulk een doel met recht werden aangesproken. Maar ook hierbij stelden zij hun theocratisch beginsel op den voorgrond. Met het leeren lezen en schrijven moest inplanting van de gronden

*) De school noemt het *indirecte* theocratie.

Digitized by Google

der religie hand in hand gaan, en, opdat deze naar den eisch der orthodoxie geschiedde, werd het geheele toezicht over de school der kerk gevindiceerd [51]).

Prediking en onderwijs waren echter onvoldoende wapenen, om het geheele volk tot de waarheid te vergaderen. Nog meer werd van den staat geëischt. Alle wettige middelen moest hij te baat nemen, om den voortgang der secten te breidelen, eenvoudige gemoederen voor het gif der dwaalleer te behoeden [52]). Onder die wettige middelen rekende men thans niet meer de Inquisitie: zij was door het volksgeweten voor alle toekomst gevonnist. De Unie van Utrecht had het plechtig verklaard, dat gewetensvrijheid een grondrecht van ieder burger was. Maar vrijheid van denken en vrijheid van godsdienst waren twee. Al had de Calvinistische richting vóór den opstand ook deze laatste gevorderd , zelf heerschende macht geworden dacht zij anders. Openbare, althans gezamenlijke godsdienstoefening, buiten de perken van het huisgezin, den afwijkenden secten als wettig erfdeel toe te kennen, dit lag haar verre [53]). Verdraagzaamheid was niet de parel in hare kroon. In de oogen der Calvinisten, moest men zelf zonder religie zijn, om algemeene godsdienstvrijheid voor te kunnen staan! Neen, wat God van Israel had geëischt, dat zij op straffe Zijner ongenade de afgodendienaars uit hun midden weg zouden doen, dat eischte Hij ook van het uitverkoren volk der nieuwere tijden. Wanneer wij, behoudens de gewetensvrijheid, de verkondiging en verspreiding van al de valsche leeringen der secten niet verhinderden, dan zouden wij eerlang wel al de rampen ondervinden, waarmede Hij Israel aan Zijn gebod herinnerd had [54]).

Tot wraking der grove zonden, tot handhaving van de zuiverste reinheid der publieke zeden, een punt met het welvaren des lands zoo nauw verknocht, moest de regeering steeds met den sterken arm gereed staan [55]). Wat men in

Digitized by Google

dit opzicht van haar ijver verlangde, blijkt wel het best uit het Calvinistische politieplakkaat van Zeeland [56]) (1583). Zoo was zij op ieder punt door het theocratisch beginsel gebonden. »Daar 't goddeloosheid was, zich met goddeloozen te verbinden", mocht zij slechts met geloofsgenooten alliantiën sluiten [57]); afgodische, d. w. z. katholieke machten had zij op een afstand te houden, en, waar zij ons te nabij waren, met nimmer verflauwende strijdlust te bekrijgen. Toledi memores, zoo roemden zich terecht die oude Calvinisten [58]). De vijandschap tegen Spanje en tegen Rome wortelde hun in het diepst der ziel. »Gedenkt, zoo hoorde men ze nog in 1629, gedenkt wat de Spanjaarden u en uwen vaders gedaan hebben, toen gij uit de duisternis des Pausdoms overgingt tot het licht des Evangeliums. Zoo doet uw best, om de gedachtenis des Spanjaards uit te roeien van onder den Hemel: dat en vergeet niet [59])!" Volgens hen waren »des goeden christelijken patriots affectiën" twee in aantal: liefde des vaderlands, haat der Spanjaarden [60]). Want de kamp met die mogendheid was hun een geloofskrijg. Geen wonder dan, dat zij ieder gerucht van onderhandeling met den aartsvijand met vreezen en beven plachten te vernemen, als zekeren voorbode van verderf en ondergang [61]), dat zij een bestand schuwden als het paard van Troje [62]). Hun zinspreuk was:

Ense triumphabis, sed, Belgica, pace peribis;
ergo Hispanorum pacta jugumque fuge [63]).

Groot was de invloed, waarop deze beginselen onder de Nederlandsche burgerijen konden bogen, schoon zij van alleenheerschappij nog ver verwijderd waren. Want ook de Roomschen [64]), Lutheranen, Mennonieten, David Joristen vertegenwoordigden een aanzienlijk deel der bevolking, dat levenskracht genoeg bezat om den bekeeringsmiddelen der Calvinisten met goed gevolg het hoofd te bieden. Daarbij

Digitized by Google

kwamen de Libertijnen, lieden »zonder religie," die nauw eens in de tien of twintig jaar ter kerk gingen, in wier oog alle secten en opinien eveneens waren [65]), daar, zoo zij meenden, »onwetendheid de basis van het geloof was [66])," en het »kolenbrandersgeloof" mitsdien nog de beste titels had [67]). De Franschman Montaigne was een man naar hun hart [68]). Maar zelfs in de Gereformeerde kerk had Calvijn een geheel heir van tegenstanders, de later dus genoemde Arminianen. Een verschijnsel, waarover men zich niet behoeft te verwonderen, wanneer men bedenkt dat in de eerste dagen der Hervormde Kerk een ieder, die het verlangde zonder pertinente belijdenis tot het lidmaatschap en tot het Avondmaal werd toegelaten [69]), dat men zelfs de predikanten tot onderteekening der confessie geenszins dwong [70]). Ook waren soms afwijkende gemeenten door de Calvinisten met geweld bij hunne kerk ingelijfd [71]). Zoo waren dan velen toegetreden, die wel onroomsch en hervormingsgezind, maar nog geenszins in alle opzichten van den geest van Calvijn doordrongen waren. Niet alleen, dat de godsdienstijver der echte Calvinisten hun vreemd was, zelfs hun leer stond hun niet in allen deele aan. Het was vooral het dogma der onvoorwaardelijke voorbeschikking, waartegen die heterodoxen in de kerk zich verzetten. Dit dogma, krachtens hetwelk God bij een onpeilbaar, onherroepelijk raadsbesluit voor alle eeuwigheid genomen den eenen mensch tot geloof en zaligheid, den anderen ter eeuwige verdoemenis bestemd heeft, maar beiden even onverdiend, naar geen anderen maatstaf dan dien eener absolute willekeur [72]), — dat dogma moest bevreemding, moest tegenspraak verwekken. Het was immers met Gods goedheid en rechtvaardigheid niet te rijmen [73]). Daarom, hoemeer de Calvinisten op de handhaving van het bedreigde punt der kerkleer aandrongen, hoe nauwer zich de heterodoxen tot verdediging van hun twijfel aanéénsloten. Eerst in de hitte

Digitized by Google

der debatten bleek het, hoe machtig een minderheid zij vormden [74]), die, aanvankelijk in de kerk opgenomen, op den duur met de Calvinistische richting in botsing moest komen.

Zoo waren er dan, geheel afgezien van de regeerende aristocratie, onder het volk zelf elementen genoeg, die met het Calvinisme om hun bestaan moesten worstelen, en, samengenomen, een macht van beteekenis vormden. Ja het lijdt wel geen twijfel, of deze elementen te zamen waren numeriek vrij wat sterker dan al de aanhangers van Calvijns beginselen [75]). Dan de macht eener secte hangt niet alleen van haar aantal af. Eendracht, organisatie, ijver voor hare kerk waren de drie groote voordeelen der Calvinistische partij. Daarin moesten alle andere secten voor haar wijken. Daardoor heeft zij dan ook voor de ontwikkeling der natie meer beteekenis dan een der overige gezindten bezeten. Het welslagen in den kamp voor de onafhankelijkheid is voor geen klein gedeelte het werk harer leden. Hoe velen waren er, vooral onder de volksklasse, voor wie de politieke aanmatigingen van het despotisme nauwelijks voelbaar, in geen geval een voldoende prikkel tot zulk een strijd en zooveel lijden zijn konden, als 't welk de revolutie van hen eischte! Maar voor dezen nam geloofsijver de plaats in van vrijheidszin. Streed de aristocratie voor haar geschonden privilegien, de tot het Calvinisme bekeerde gemeente nam even heftig partij voor haar godsdienst, haar geloof, door één en 't zelfde despotisme aangerand. Zoo werd de zaak van den opstand onwederstaanbaar: door het Calvinisme. Alleen, hadde het moeten bezwijken, daar het nimmer de geheele maatschappij bezielen kon. Maar het mocht niet ontbreken, zoude ieder deel dier maatschappij tegen Filips' overheersching pal staan. Het heeft nevens hen, die alleen voor het politiek beginsel streden, al diegenen in het veld gebracht, voor wie slechts

Digitized by Google

geloofsijver een voldoende beweeggrond zijn kon. Gepaard aan het streven naar zelfregeering bleek dat geloof te hecht een muur voor de stormrammen der onderdrukking. Zoo heeft het in een uiterst hachelijk tijdsgewricht de Nederlandsche nationaliteit van den ondergang gevrijwaard.

Bekend is het, dat het Calvinisme als historisch verschijnsel zich niet alleen tot de Nederlanden heeft bepaald. In Engeland, Frankrijk, Schotland, Zwitserland ontmoeten wij het weder en overal met dezelfde karaktertrekken. Steeds dat ijveren voor orthodoxie en strengheid van zeden; steeds dat streven naar kerkelijke autonomie; steeds dat mystiek geloof aan Gods onmiddellijke bescherming, aan Zijn zorgvol waken voor het hoopsken der uitverkorenen; steeds denzelfden eisch aan de staatsmacht gesteld, de belangen van het Calvinisme boven alles voor te staan, hare beste krachten aan de uitbreiding van het Godsrijk te wijden. Merkwaardig daarbij de onverschilligheid dier theocraten — in dat opzicht volkomen gelijk aan hunne Roomsch-Katholieke antipoden [76]) — voor alles, wat den positieven staatsvorm, de constitutie en organisatie der regeering raakte [77]). Democratie of familieregeering; monarchie of republiek, het was hun alles onverschillig, zoo maar de leiders der publieke zaak de Calvinistische gedragsregelen nimmer uit het oog verloren. Terwijl te Genève de volksregeering het ware werktuig bleek, om groot en klein in de rechte paden te houden, werd in Frankrijk het bondgenootschap met de hooge aristocratie niet versmaad, om de vrijheden der kerk op breeder grondslag te vesten. In Engeland weder achtte men het geraden, de zaak der religie met die van het parlement te vereenzelvigen. Wat ons land betreft, diezelfde Calvinistische partij, die in 1572 de monarchie omver hielp werpen, die in 1584 haar herstel in den persoon van Willem van Oranje bestreed, liet in 1618 niets onbeproefd om Maurits de alleenheerschappij te verzekeren. Zij vroeg

Digitized by Google

zich alleen dit af, welke staatsvorm haar beginselen voor het oogenblik 't meeste voordeel beloofde. Een gemis aan politieken zin, dat eigenaardiglijk werd opgewogen door een revolutionairen ijver, als waarvan men de wedergade niet dikwijls terugvindt. Geen staatspartij heeft van het recht van verzet, waardoor het volk in den uitersten nood zich tegen tyrannieke regeeringen wettiglijk te weer stelt, onbekrompener gebruik gemaakt dan de Calvinisten tegenover iedere niet-Calvinistische staatsmacht. De hooge zaak, waarvoor men streed, scheen alle geweld en bloedstorting te rechtvaardigen.

Veel zwakker dan onder de burgerij was het fanatisme van Calvijn onder de overheid vertegenwoordigd. En geen wonder. De geloofsijver eener regeering zal altijd wel te wenschen over laten. Politieke voordeelen lokken haar van ter zijde, politieke moeilijkheden dringen haar terug [78], terwijl de particuliere theocraat, die de staatkunde alleen theoretisch oefent, door geenerlei bedenkselen op de rechte baan gestuit wordt. Zoo ging het ook hier te lande. Zelfs mannen, die op het punt der praedestinatie rechtzinnig dachten, zag men als regenten een politiek volgen, met de leer van Calvijn in lijnrechten strijd [79]. En hoevelen waren er op het kussen, die juist tot de heterodoxie, 't zij in, 't zij buiten de kerk behoorden! Naar het schijnt, vormden nog tot 1588 Papisten en Libertijnen de meerderheid der Staten [80]. En zoo de verhouding langzamerhand voor de Gereformeerde kerk gunstiger werd, daarom nog niet voor het Calvinisme. Want, evenals vóór den opstand de gematigdheid der Luthersche predikers [81] hen nog het meest bij de hoogere klassen met gevolg deed werkzaam zijn [82], zoo ontwikkelden thans de Arminianen door die zelfde eigenschap ook juist bij deze het meest hun bekeeringsvermogen [83]. Doch de Libertijnen, welke hun bezadigdheid tot

Digitized by Google

kerkgang en Avondmaal vermocht, bleven ook binnen de staatskerk tegenstanders der Calvinistische richting: Libertijnen, of Arminianen, hun standpunt tegenover de orthodoxen bleef het zelfde.

Bij beiden, zoowel onderdanen als regenten, was het Calvinisme ten allen tijde in de numerieke minderheid. Doch alleen bij de eersten ontwikkelde het een kracht, die het menigwerf al den schijn van meerderheid te zijn verleende. Bij de regenten, zelfs bij hen, die van aanleg Calvinistisch waren, stieten de theocratische denkbeelden telkenmalen op tegenspraak. Al wilde men, men kon het land niet regeeren, alsof de Calvinisten de eenige staatsburgers waren. Ook streed zulks met het verleden, dat men achter zich had, met de traditie, die van vóór den opstand dateerde. Reeds toen had de aristocratie in het fanatisme van iedere kleur den gevaarlijksten vijand van een geordend gemeenebest, den vijand erkend, dien men met alle wapenen moest bestrijden. Op die antipathie berustte de invloed, dien onder Staten en magistraten een politieke richting won, door harer vijanden fellen haat met den schimpnaam van Libertijnsch betiteld [84]). Deze Libertijnsche richting nu was onder de heerschende klasse even overwegend, als onder de volksklasse de richting van Calvijn. Ook hier moet men niet meenen, dat de meerderheid der regenten ten allen tijde met bewustzijn op die politiek koers hield: velen waren fanatiek, velen onverschillig, velen dreven slechts met den stroom van het oogenblik. Doch even als het krachtigste deel der burgerijen steeds als door een onzichtbare aantrekking in de richting van het Calvinisme werd bewogen, zoo was eene Libertijnsche staatkunde het ideaal, dat den bekwaamsten, ervarensten, invloedrijksten patriciers onder alle aanvechtingen voor oogen zweefde, en dat zij nu openlijk, dan in stilte, soms met meer, soms met minder gevolg tot gemeengoed hunner geheele orde te bevorderen trachtten.

Digitized by Google

Deze Libertijnsche richting wilde in ieder opzicht het lijnrecht tegendeel zijn der theocratie. Met de volste energie trad zij op voor de rechten van den wereldlijken staat, wiens zelfstandigheid door geen kerkelijke voorschriften beperkt mocht worden. Aan de eischen der politiek, niet aan die der religie waren volgens haar de handelingen der staatsmacht te toetsen. In het buitenlandsche, zoowel als voor het binnenland. Alliantiën, vragen van oorlog en vrede en wat dies meer zij, gingen voor haar op redenen van staat, niet van godsdienst [85]). Geen denken, dat hare aanhangers, wat de ijveraars verlangden, het staatslichaam tot een orgaan van Calvinistische propaganda vernederen zouden. Duidelijk bleek het uit hunne bemoeiingen met het onderwijs toen, gelijk nu, een kittelig punt. Werd het — en met ieders goedvinden — van staatswege gegeven, dan eischten en stelden zij ook, in plaats van kerkelijk, regeeringstoezicht [86]). Maar wat werd er dan van den godsdienst der aankomende jongelingschap? Nog in 1587 waren er een aantal publieke scholen in Holland, waar ongestoord de »Jesuitische Catechismus" onderwezen werd [87])! Wel mochten de aanhangers der secten zich verheugen, waar mannen van Libertijnsche geestesrichting den schepter voerden. Noch Lutherschen, noch Doopsgezinden lieten zij het aan bescherming tegenover der Calvinisten godsdienstijver ontbreken. Zelfs de Papisten mochten, waar Libertijnen heerschten, hunne samenkomsten veelal ongestoord blijven houden, mits in alle bescheidenheid, bij weinigen te gelijk, en zonder opzien te baren [88]). Bekend is het gedenkwaardige woord door Leidens magistraat in 1582 uitgesproken, »dat men de Geneefsche Inquisitie met al zoo heftigen haat als de Spaansche zoude vervolgen [89])." Dit beginsel, dat de staat alleen naar politieke belangen vraagt, werd ook op 't stuk der benoemingen gehuldigd. Ketterij mocht geen beletsel zijn, om met de gewichtigste bedieningen en ambten bekleed te worden.

Digitized by Google

Toen Oldenbarnevelt tot het Advokaatschap van den Lande bevorderd werd, was hij, ook in kerkelijken zin, nog Libertijn; een openbaar Papist was kanselier van Gelderland! Zoo weinig werd bijwijlen bij groote en bij kleine benoemingen op rechtzinnigheid acht geslagen, dat het velen toescheen, alsof juist de orthodoxen stelselmatig uit alle ambten geweerd werden: »als ware naar het oordeel der heeren goed in de religie en goed in de regeering niet wel samen overeen te brengen [90]."

Weerden de Libertijnen aldus met den meesten nadruk iedere kerkelijke tusschenkomst in het staatsbestuur van de hand, zij waren daarom geenszins bedacht, der kerk overeenkomstige onafhankelijkheid tegenover het staatsgezag te bewilligen. Wat ware dit anders geweest, dan een uitleveren dier gewichtige instelling aan diegenen, die zij 't meest van allen haatten en vreesden? En, eens meester in de kerk, zou hun naaste aanval den staat zelven gelden. Beter, den vijand in zijn legerplaats opgezocht, dan te wachten, tot de stormram der theocratie de poort hunner eigene vesting beukte! In de kerk broeide het gevaar: kwam het daar ooit tot een uitbarsting, de geheele Libertijnsche politiek ware den ondergang gewijd. Daarom moest ook de kerk zoo goed als ieder burger de suprematie van den staat erkennen, zich onder de politieke heerschappij gewillig buigen [91]. Kon men het zoover brengen, dan moest de kerk in tal van gemeenten zonder samenhang gesplitst, de regelmatige synoden afgeschaft, en het bestuur over de afzonderlijke gemeenten den plaatselijken magistraten worden opgedragen [92]. Predikanten en ouderlingen moesten dan door deze laatsten [93], of althans onder hun overwegenden invloed gekozen [94]; de kerkelijke tucht, zoo censuur als excommunicatie [95], niet buiten hunne voorkennis geoefend worden. Zelfs over de zuiverheid der leer had niet de synode maar

Digitized by Google

der Staten dagvaart te oordeelen en te waken [96]). En, vergunde men eens bij uitzondering der synode de beslissing, dan stelde men ter onderdrukking eischen als deze: dat al haar leden door de Staten benoemd wierden, of diergelijke [97]). Wat was dit anders dan het kerkelijke lichaam van alle weerstandsvermogen berooven, en onder den absoluten staat een geheel rechtelooze en machtelooze kerk plaatsen? In één Europeesch land, in Engeland, was dat streven verwezenlijkt; de Anglikaansche kerk was het dan ook, die den Anti-calvinisten de bestgeordende der wereld toescheen, overwaardig allen anderen ten toonbeeld te verstrekken [98]).

Den oppervlakkigen beschouwer alleen kan dit verwonderen, dat eene partij, die Libertijnsche stelregels heette te huldigen, het bestaan eener staatskerk niet geheel en al verwierp. In werkelijkheid was er tusschen beginsel en praktijk geen strijd. Evenals de Calvinisten hunne religieuse opvatting ook over de politiek wilden doen heerschen, zoo gedroegen zich hunne tegenstanders naar zuiver politieke berekening zelfs in religieuse zaken. Zij waren voorstanders eener staatskerk, omdat zij van een staatskerk politiek voordeel verwachtten. Godsdienstige verdeeldheid scheen hun toe tot geen ander einde dan burgertwist en onderlinge veete te kunnen leiden [99]). Slaagde men er echter in, het overgroote deel der burgerijen in ééne staatskerk te vereenigen, dan mocht men hopen, dat de overmacht vrede gebood, dat de overige secten den moed verloren, om voor de heerschappij van hunne beginselen, een wanhopigen strijd aan te binden. Doch, om dit heilrijk doel te bereiken, moest er veel verschil van richting met den sluier der liefde bedekt worden. Dat was dan ook de meening van de leiders der Staten. Hunne kerk zou niet exclusief-Calvinistisch, maar »christelijk evangelisch" [100]), algemeen protestantsch [101]) zijn. Op die wijze zou men het dubbele voordeel genieten van een staatskerk, niet van

Digitized by Google

den Calvinistischen zuurdesem doortrokken, en bovendien sterk genoeg door 't groot aantal leden, om iederen aanval op 't bestaande te keeren. De bedenking, die de geloovigen pijnigde, of zulk een godsdienst, uitsluitend naar politieke convenientie ingericht, ooit aan het ideaal, aan de hooge waardij der goddelijke waarheid kon beantwoorden, kwam bij hen, gewoon alles naar het politiek gezichtspunt te beoordeelen, zelfs niet op. Hun strekte de staatskerk alleen tot een instrument der publieke rust. Vandaar hunne vrees voor scheuring onder de gemeente. Was het niet zuivere dwaasheid, wegens betwiste leerpunten hare getalsterkte en daarmede den waarborg, dien zij aanbood, te verzwakken [102])? Afsnijding van kettersche leden stiet bij hen altijd op politieke bezwaren, te grooter naarmate het aantal van hen, op wie de toeleg gemunt was. Maar evenmin konden zij toelaten, dat de orthodoxen, door dien weêrstand geërgerd, zich nu op hunne beurt van eene godslasterlijke kerk losscheurden en naast de staatskerk hunne eigene sectekerk stichtten. Want zoo al tegenover scheurgemeenten, die van langer hand bestonden, zoo al tegenover de Roomschen en de Mennonieten, die geen dwang zou bekeerd hebben, »civiliseeren" 't best was, — om scheuring in de geboorte te smoren waren strenge maatregelen op hunne plaats [103]). Zoo wekte dan bij de Libertijnsche politici scheuring om het dogma ten allen tijde het uiterste verzet. Tegen diegenen, die zoo iets bestonden, toonden — 't is niet te ontkennen — de anders zoo verdraagzame regenten zich in hooge mate onredelijk.

Dat waren dan de tegenovergestelde beginselen, die eerlang onder de Bataven op elkander stooten zouden; hun kampplaats de Unie en in het bijzonder de machtigste der provinciën, wier gesteldheid in gewone omstandigheden voor

Digitized by Google

de overige bondgenooten den doorslag gaf. De beslissing, die in Holland viel, zou waarschijnlijk overal en voor allen gelden. En in Holland wederom zouden de toenmalige middelpunten van het politieke leven, de bewaarders der politieke rechten: de steden en hare bevolking het ernstig pleit voldingen. Binnen hare wallen stonden de vijandelijke legers opgesteld: aan de eene zijde het krachtigst deel der burgerijen, aan de andere de invloedrijkste mannen der aristocratie. Wie echter, die durft voorspellen, welke ten slotte de uitkomst hunner worsteling geweest zoude zijn, wanneer niet een derde macht zich in hun strijd gemengd had? Die derde was de monarchie, vertegenwoordigd door de vorsten uit het huis van Oranje-Nassau. Want mochten de Staten het er sedert 1586 *) voor houden — zelfs met bijstemming der kenners van het staatsrecht [105]), ja dier vorsten zelve [106]) — dat de stadhouders en capitein-generaals slechts hun ambtenaars, hun dienaars waren, die uit hunne hand instructien ontvingen [107]), hun den eed deden, der »hooge overheid" verschuldigd [108]), toch was er ook op 't oogenblik van der Staten hoogste machtsontplooiing reden genoeg, om aan te nemen, dat Holland nog geenszins den naam eener zuivere republiek verdiende. Zelfs Maurits, die zich zoo lang met een ondergeschikte rol tevreden stelde, was niettemin door een met republikeinsche principes geheel strijdig beginsel aan zijn verhevene waardigheid gekomen. Uiterlijk dankte hij wel het capiteingeneraalschap aan zijne aanstelling door de Staten, maar in waarheid aan het recht zijner geboorte [109]). Niet zonder hooge disputen was dat recht weleer erkend [110]), maar juist door het overwinnen van dien tegenstand had het het krachtigst bewijs van zijn feitelijk bestaan geleverd. Ook behandelde men Maurits niet als een gewoon beambte; de Advokaat van den Lande

*) Reeds vóór de twisten met Leicester [104]).

Digitized by Google

placht alle geheime zaken het eerst met hem te communiceeren [111]). — En wat zijn vader betreft, zoo kan het begrip, dat hij slechts ambtenaar der souvereine Staten was, alleen bij hen opkomen, die der geschiedenis volkomen onkundig zijn. Naar het eigen inzicht der Staten was 't niet als hun minister, maar als vertegenwoordiger van den afwezigen graaf, later — na de afzweering — uit eigen hoofde, dat hij dat dictatoriale gezag uitoefende, 't welk het vaderland uit de klauwen der tyrannie en der Inquisitie gered heeft. Hij was hun heer, zij »gehoorzame onderdanen", die zich alleen het recht der belastingen hadden voorbehouden [112]). Onmogelijk, in hunne opdracht de bron zijner souvereiniteitsrechten te zien, — reeds daarom, omdat de laatsten lang vóór 't bestaan der eerste geoefend werden. Geruimen tijd, voordat de Staten ten eersten male vrij en vrank vergaderden, inde de Prins reeds de penningen, die zijne aanhangers in het diepste geheim tot het bevrijdingswerk afzonderden, en verbond 's lands toekomstige financien voor de terugbetaling [113]). Tevens liet hij schepen, ja vloten uitrusten en in zee loopen en stelde admiraal en capiteins over de kloeke macht der Watergeuzen [114]). De veroveraars van den Briel handelden op zijnen naam, onder zijne auspiciën [115]). De magistraten der steden, die voor de goede zaak gewonnen werden, deden hem den eed, eer iemand nog aan bijeenroeping der Staten gedacht had [116]). Toen deze laatsten den Prins eindelijk als »hoogste overheid" erkenden, pleegden zij derhalve geen vrije »daad van souvereiniteit", maar legden zij zich neder bij een feit, dat buiten hen om alreeds geheel voltrokken was. Gewichtige rol, die voor een man, in zulk een stelling geplaatst, bij den kiemenden partijstrijd was weggelegd! Willem van Oranje toonde zich voor zijnen post berekend. Schoon van aanleg en karakter Libertijnsch, ook in de godsdienstige beteekenis van 't woord [117]), schoon vóór den opstand hoofd der

Digitized by Google

Statenpartij en, voor zoo ver blijkt, met haar beginselen instemmend [118]), eens aan 't roer van staat bleek hij een dier zeldzame en des te bewonderenswaardiger talenten, die op dat verheven standpunt hun blik weten te verruimen, zich door vooroordeelen en inzichten, hun vroegere plaats als partijhoofd eigen, niet langer tot schade van het algemeen laten beheerschen. Mochten de Staten in eene staatskerk, naar politieke convenientie ingericht, den besten waarborg tegen toekomstige onlusten blijven zien; mochten zij droomen, van in hunne kerk de overgroote meerderheid der secten te vereenigen; hij daarentegen scheen te begrijpen, dat men op die wijze juist datgene, wat men vermijden wilde, door 't kwetsen der rechtzinnigheid te weeg bracht. Verre van alle secten aan denzelfden dwang te onderwerpen had men liever aan alle dezelfde vrijheid te laten. Van die opvatting — in de letterkunde door Dirk Volkertsz. Coornhert vertegenwoordigd [119]) — getuigden, de een na de andere, die merkwaardige boodschappen op 't stuk der kerkelijke politiek, die Oranje uit zijn cabinet tot de Staten van Holland richtte. Reeds van hun eerste vergadering (1572) verlangde en verkreeg hij de gelijkstelling van den Roomschen en den Hervormden eeredienst [120]), ja volgens de woorden der resolutie niet alleen van deze maar van alle eerediensten. Immers wat staat er? Een iegelijk zou de vrijheid hebben, zijne religie in het openbaar uit te oefenen, de magistraat geen meerder recht dan dat, om de daartoe benoodigde plaats, 't zij kerk 't zij kapel, te bestemmen en aan te wijzen [121]). Krachtens dit besluit was Holland derhalve zonder eenige bevoorrechte staatskerk, de regeering voorshands zonder eenige suprematie. Dan wat gebeurde? In de eerste maanden van 1573 herhaalden zich in de meeste steden, door de hitte der Calvinistische menigte, die tooneelen van beeldstorm, wier geheugenis het jaar 1566 befaamd maakt. Meer was er niet noodig, om de regenten te overtuigen, dat

Digitized by Google

'sPrinsen denkbeelden met handhaving der orde ten eenenmale onbestaanbaar waren. Klaar bleek het, dat alleen een staatskerk, gelijk zij zich die dachten, tot goede eendracht in de republiek zou leiden. En nog in 't zelfde jaar besloten zij, door hun geheele provincie slechts één eeredienst, den onroomschen, toe te laten [122]. Dat de zelfregeering en de belijdenis, die de kerk zich vóór den opstand had gegeven, maar die nooit gewettigd waren [123], nu vooral door de Staten niet erkend werden is te begrijpen. Integendeel zij togen terstond [124] (1574) aan den arbeid, om de suprematie over de nieuwe staatskerk in allen deele te omschrijven en naar den eisch te vestigen.

Zoo had de vrije staat nauwelijks een jaar bestaan, of de kerkelijke politiek van het machtig lichaam der vertegenwoordigers van den lande was een weg opgegaan, lijnrecht in strijd met de richting, die de representant der monarchie had voorgeteekend. Willem I gaf daarom zijne zaak niet verloren, schoon hij haar niet anders dan met de grootste gematigdheid bleef voorstaan. Hij trachtte niet de Staten te dwingen, op het besluit van 1573 terug te komen. Hij weigerde alleen ook zijnerzijds — als hoofd van den staat — de verplichting op zich te nemen, tot de uitsluiting der Roomsche godsdienstoefening mede te werken. In dat verzet mocht hij slagen: de Staten namen inderdaad hun desbetreffende vordering terug [125]. Niet veel anders ging het met de suprematie. De Libertijnsche ordonnantiën op het bestuur der kerk, door de regenten onder de leiding van Jonkheer Willem van Zuylen van Nyvelt ontworpen, moesten wijken voor zijn zachte, maar ernstige tegenspraak [126]. Te Leiden handhaafde hij het consistorie tegenover de heerschzucht der stedelijke regeering [127]. Steeds kwam hij op tegen iedere nauwe verbinding van kerk en staat, geloof en politiek, waarbij beurt om beurt de een onder de andere bukken, de behoefte van deze die van gene ten offer strekken moet.

Digitized by Google

Hij vertoonde den Staten, dat men niet alleen op de wenschen en op het recht der wereldlijke overheid, maar ook op de orde en tucht in de kerk bedacht moest zijn; hij ried hun, uit de ordening, die de kerk zich zelf had gegeven, alles goed te keuren, wat ook maar eenigzins met goede regeëring bestaanbaar was [128]). Dan de Staten bleven vasthouden aan het begrip, dat er van goede regeering geen sprake was, eer men de kerk in ieder opzicht aan het staatsgezag onderworpen had. En toen het bleek, dat zij nimmer in overeenstemming met den Prins tot het gewenschte doel geraken zouden, gaven zij — opdat althans de kerk niet triomfeeren zoude — het geheele bestuur over hare aangelegenheden den Prins in handen (1576), zoodat, in wiens persoon dan ook, de suprematie, die zij voorstonden, gehandhaafd bleef [129]).

Eene blijvende oplossing der moeilijkheden was met die opdracht niet gevonden. De aanspraken van den staat, die de kerk niet wilde erkennen, waren door de laatste beslissing in geenen deele uit den weg geruimd. En zelfs hun naaste bedoeling, de moeilijkheden hunner stelling op eens anders nek te schuiven, zagen de Staten niet verwezenlijkt. De man, in wiens hoofd alle krijgskundige ontwerpen, alle staatkundige berekeningen zetelden, in wiens hand de draden aller onderhandelingen samenliepen, kon zich niet in ernst boven dat alles met het beheer der ingewikkelde aangelegenheden der Hervormde staatskerk belasten. Spoedig zouden de Staten het ondervinden, dat, wilden zij de kerk niet aan haar zelve overlaten, de moeite van een voortdurend ingrijpen hun niet gespaard zoude worden. Reeds werd er hier en daar door leden en leeraars der gemeente tegen het exclusieve Calvinisme der meerderheid [130]) verzet aangeteekend [131]), reeds ontstonden er in een enkele stad *) felle

*) Leiden.

Digitized by Google

twisten tusschen magistraat en consistorie over het recht der verhouding tusschen kerk en overheid [132]. De Prins sedert de Pacificatie (1576) ook nog met de zaken van Brabant en Vlaanderen belast, en meestal, waar 't meeste gevaar was, in de Zuidelijke Nederlanden aanwezig, kon in deze moeilijkheden niet veel anders dan zijn bekend advies geven [133]. Zoo moesten de Staten zelve handelend optreden. Zij deden het onder buitengewone omstandigheden. Juist voer de tweede groote stormwind van het Calvinisme door de Nederlandsche gewesten. Beeldstorm en verovering van kerkgebouwen waren weder aan de orde van den dag [134]. Gent moest het beleven, dat een schrikbewind van volksleiders en predikers zoo binnen zijne muren als daarbuiten alle gezag usurpeerde en met ongekende hevigheid, iedere godsdienstige afwijking als verraad, iedere gematigdheid als afval vervolgde [135] (1577—1579). Zoodanig een reeks van gebeurtenissen kon op de politiek der Staten niet zonder gewichtigen invloed blijven. Immers, leerden zij in één en hetzelfde oogenblik de Calvinistische beweging van twee onderscheidene kanten begrijpen. Zij aanschouwden haar tevens als dat niets ontziende, revolutionaire element, dat iedere overheid, hem verdacht, met den ondergang en vernietiging bedreigde, maar dan ook als eene geweldige nationale kracht, die tegenover den gemeenen vijand geen wankelen of wijken duldde. In de eene hoedanigheid te duchten en te vreezen, was het Calvinisme in de andere een niet genoeg te waardeeren bondgenoot. Als zoodanig was het den Staten te Amsterdam wel te stade gekomen, om den ouden magistraat dier stad, ijverig Katholiek gezind en vijand zoowel van Calvinisten als Libertijnen, op den wenk van hen en van den Prins onvoorziens van zijn kussens te bonzen [136] (1578). Vandaar die uiterst voorzichtige maar tevens welwillender houding, die de Staten van nu af een tijdlang tegenover Calvijns aanhangers aannamen, en niet aarzelden, ook hun

Digitized by Google

onderdanen, zoo vroedschappen als particulieren voor te schrijven. Al hun handelingen uit deze jaren bewijzen, hoe zij de Calvinistische gemeente op iedere wijze trachtten te paaien, allen aanstoot vermeden, als tegenover luiden, die, getergd, te vreezen, maar, gestreeld, der nationale zaak ten hoogsten dienstig konden zijn. De Leidsche vroedschap, die ongeschokt de Libertijnsche banier omhoog bleef houden, ontving den last, het consistorie aldaar op alle punten genoegen te geven [137]). Merkwaardig, dat het juist Mr. Johan van Oldenbarnevelt moest zijn, die derwaarts werd gezonden, om den magistraat van de noodzakelijkheid der resolutie te overtuigen [138]). Dengenen, die zich verstoutten tegen de Calvinistische kerkleer te prediken, werd de kansel voortaan ontzegd, de door de kerk uitgesprokene excommunicatie gehandhaafd [139]). De boeken, die tegen dat dogma reeds verschenen waren, werden in beslag genomen, den auteurs het verder schrijven verboden »op pene van als perturbateurs der gemeene ruste gestraft te worden [140])." Die zelfde geest zat voor bij de beraadslagingen over de kerkorde. Op de aanschrijvingen van den Prins, dat men de kerkelijke aangelegenheden niet langer aan de bestaande anarchie ten prooi mocht laten, »of dat geschapen was, dat men niet alleen de religie, maar ook 't land zou verliezen", werd besloten dienaangaande met de kerkelijken in overleg te treden. Doch thans waagde men het niet van de suprematie van het wereldlijk gezag te spreken. De artikelen zouden de distinctie van politieke en ecclesiastieke regeering, de onderscheiding van kerk en staat betreffen [141]). Scheiding van kerk en staat! Zouden de Staten dan werkelijk tot het verlaten stelsel van 1572 terugkeeren, althans op dien weg de eerste schrede zetten? Al spoedig bleek het, dat tijdelijk toegeven nog niet gelijk stond met voor goed te abdiceeren. Wel werden de synodale wetten op de kerkelijke discipline door de Staten

Digitized by Google

nageslagen, en in haar stelsel van autonomie ditmaal geen bezwaar gevonden, mits slechts den magistraten een eenvoudig recht van approbatie op de kerkelijke benoemingen werd toegestaan [142]). Maar toen het er op aankwam een definitief besluit te nemen, bleek het wel, dat de Staten toch nog niet van zich verkrijgen konden, hun leidend beginsel prijs te geven [143]). De kerkorde, die zij ontwierpen (1583), schoon gematigder dan die van Willem van Zuylen moest toch in Calvinistische gemoederen zoo hevige verontwaardiging verwekken, dat de Staten, »zonderling regard nemende op de tegenwoordige gelegenheid des tijds", het niet waagden er kracht van wet aan te verleenen [144]). Ook in andere aangelegenheden trad die weifeling der Staten tusschen eigen overtuiging en vrees voor de machtige secte te voorschijn. Toen zij in 1582 de eerste remonstrantie van heterodoxe leeraren ontvingen, en de vertegenwoordigers der synode op uitlevering van dat stuk wel scherpelijk aandrongen, opdat de vermetele onderteekenaars hun straf niet ontgaan mochten, besloten zij veeleer het geschrift te verbranden, dan den geloofsijver een nieuw veld van vervolgingen open te stellen [145]). Zoo werd ook Coornhert, toen hij het hem voorgeschrevene stilzwijgen had verbroken, ja de Staten persoonlijk door de opdracht van het verbodene geschrift gehoond had, evenwel van de bedreigde straf verschoond en alleenlijk — wat hem niet anders dan hoogst aangenaam kon zijn [146]) — tot eene openbare disputatie met zijn rechtzinnige tegenstanders in tegenwoordigheid van gecommitteerden der Staten zelve gedagvaard [147]).

Middelerwijl begonnen de buitenlandsche aangelegenheden zelfs boven kerkorde en onrechtzinnige prediking op den voorgrond te treden. De Prins van Oranje hield tot zijn dood zijn oog bovenal op Frankrijk gevestigd. Van die mogendheid verwachtte hij de meeste hulp voor zijn grootsche ontwerpen, een ruggesteek voor Spanje, beider gehei-

Digitized by Google

men of openbaren vijand [148]). Het blijkt niet, dat de Staten van Holland tegen deze politiek ernstige bedenkingen gekoesterd hebben, maar bij de Calvinistische gemeente wekte zij levendigen tegenzin, luidruchtige afkeuring. Hoe! Met verachting van Gods klaar gebod zou men zich met papistische, ongodistische koningen verbinden, nog wel met die Valois, die in den Bartelsnacht getoond hadden, dat men zelfs de gruwelen der Inquisitie overtreffen kon? Wat was dit anders dan lichtvaardiglijk de straffen des Hemels over zijn eigen hoofd bezweeren [149])? Vooral na de Fransche furie (1583), welke in 's Prinsen zienswijze geen verandering hoegenaamd te brengen scheen [150]), nam de alteratie onder de burgerijen schrikbarend toe, kende de ergernis geen palen meer. Hevige »populaire commotien of dadelijkheden" schenen aanstaande [151]). Verschrikt door de kenteekenen van 't naderend verzet, bevreesd, dat al die verontwaardiging op hun hoofd neder zoude komen, achtten de Staten van Holland zich geroepen, den Prins »vrijmoediglijk" van het gevaar te onderrichten, hem te smeeken, althans voorloopig alle onderhandeling met den koning van Frankrijk en den hertog van Anjou af te breken [152]). Maar de Prins was geenszins de man, om zijne politieke berekeningen van de dreigementen des volks of de vrees der Staten afhankelijk te maken [153]) Hij verdedigde zijn opvatting, maar wachtte zich wel verandering toe te zeggen [154]). Bij nader inzien besloten toen de Staten zich bij den wil van Z. Exc. neder te leggen. Wat hen vooral bewoog was de overweging, dat zij, evenmin als die van Zeeland, met de overige provincien Anjou gehuldigd hadden. Wat dus ook ten opzichte van den hertog werd aangenomen, zij bleven gelijk vroeger onder het oppergezag van den Prins [155]). — Aldus de Staten van Holland, anders de vroedschap van Amsterdam. Het was immers bij deze gelegenheid, dat dit regeeringslichaam zich voor de eerste maal — ook in strijd met den

Digitized by Google

uitgesproken wil van de meerderheid der Staten — als beslist aanhangeling der Calvinistische beginselen deed kennen. Volstandig bleef het weigeren, het interdict, over de onderhandeling met Frankrijk uitgesproken, op te heffen [156]). Ja het waagde, den Prins, die evenmin dacht toe te geven, voor zijne hardnekkigheid gevoelig te treffen. Het is toch voornamelijk in 's Prinsen Fransche politiek, dat de oorzaak te zoeken is, waarom Amsterdam zijne verheffing tot graaf van Holland steeds is blijven frustreeren, gelijk hem door de gedeputeerden dier stad, onder andere redenen, in 't aangezicht verklaard werd [157]).

Weinig maanden later was de groote staatsman uit de levenden weggenomen, en Holland niet alleen van zijn leider beroofd, maar ook van den eenigen, wiens stelling, boven Staten en burgerijen beide, op den onverzoenlijken strijd der beginselen een zelfstandigen, heilzamen invloed had kunnen oefenen. Thans kwamen jaren, waarin de monarchie geëclipseerd scheen, waarin het gezag der Staten nagenoeg souverein en almachtig was. Doch dit was niet het eenige. Zelfs al hadde de monarchie zich uit haren staat van diep verval eensklaps verheven, — wie waarborgde bij haar vertegenwoordiger diezelfde onbekrompenheid van oordeel, dien ruimen blik, dien ongeëvenaarden tact, waardoor de roemvolle doode boven bijna al zijn tijdgenooten had uitgeblonken? Met Willems heengaan treedt de partijstrijd in eene nieuwe phase; zoo nu een crisis naderde: wie zoude haar nog temperen of voorkomen?

Digitized by Google

HOOFDSTUK II.

Voorloopige zegepraal der Libertijnsche beginselen (1584—1588).

Gedurende de laatste jaren van 's Prinsen leven had de fortuin meest de Spaansche zijde gehouden. Het jaar na zijn dood zag nog grooter verliezen. Waren eerst de Waalsche gewesten onder het gezag des vreemdelings teruggekeerd, thans werd door dezen ook Brabant en Vlaanderen bedwongen. Een wisseling, die voor Hollands inwendige toestanden buitengewone, diepingrijpende gevolgen gehad heeft. Al wat in de verzoende of veroverde provinciën zich aan het verbod van den Hervormden eeredienst niet onderwerpen wilde, vluchtte in dichte drommen naar de noordelijkste gewesten en bracht er niet alleen zijn kapitaal en zijn bedrijf, maar tevens een geloofsijver nog wakkerder dan die der inboorlingen. Hoe kon het anders in ballingen om der wille des geloofs [1])? De Brabantsche immigratie kwam geheel der Calvinistische richting ten goede: reeds bij de eerste ernstige botsing zou het blijken. Lang heeft die invloed nagewerkt. Nog in 1618 merkte men op, dat in de steden, die 't grootst getal der uitgewekenen hadden opgenomen — zooals Middelburg, Leiden, Haarlem, Amsterdam — de gemeente het vierigst tegen de Libertijnsche staatkunde gekant was, terwijl in diegene, die zooals Rotterdam van dat bezoek verschoond gebleven waren, de burgerij op den duur voor Calvijns fanatisme doof bleef [2]). Ja zelfs in 1650 waren nog niet in alle steden de sporen van dat verschijnsel uitgewischt [3]).

Digitized by Google

En niet minder dan voor het zuiver bewaren der rechtzinnigheid, ijverden die ballingen voor den krijg tegen Spanje. Zij, noch hun kinderen gaven het op, den zoeten geboortegrond nog eens terug te zien, op den oudvaderlandschen bodem te sterven. Hun eigen vrijheid achtten zij ternauwernood, wanneer zij aan de slavernij der dierbare plekken gedachten. »Met wat redenen, schreef een hunner nog in 1630, zoude men kunnen zeggen, dat de oorlog meer voor Middelburg, Amsterdam, Nijmegen, Groningen, den Bosch etc. ware gevoerd, als voor Valencijn, Maastricht, Doornik, Oudenaerde enz., die, vroomelijk voor de gemeene zaak strijdende, met kleine hulp van krijgsvolk, door geweld van 't lichaam zijn afgescheurd, bij gebrek aan behoorlijken bijstand [4])?" Gewis geen goed vaderlander kon het zijn, die het zwaard wilde afleggen, voordat de laatste Spanjaard en de laatste katholieke regeerder uit het gansche gebied der zeventien provinciën verdreven waren [5]).

Terwijl aldus het Calvinistisch element hunner burgerijen in zóó korten tijd, zóó merkbare vermeerdering onderging, togen de Staten aan het werk, om over de opengevallen regeeringsrechten te beschikken. Evenals Holland en Zeeland door den dood van Oranje, zoo waren de overige gewesten door dien van Anjou bijna op hetzelfde oogenblik van hun monarchaal gezagvoerder beroofd. Zij dan, die Anjou gehuldigd hadden, boden thans, op hoop van machtige ondersteuning, diens koninklijken broeder de opengevallen souvereiniteit aan. Hendrik III echter liet terugweten, dat hij de toegedachte erfenis nimmer zou aanvaarden, tenzij ook Holland en Zeeland hem erkenden [6]). Een eisch, voor Calvinistische gemoederen ergerlijker, dan de politiek van Oranje ooit geweest was. Deze had althans de twee belangrijkste provinciën voor het gevaar van een katholieken opperheer gevrijwaard. Maar nu zouden al de Nederlanden een Valois als hun meester moeten huldigen [7])! Geen wonder, dat

Digitized by Google

Amsterdam zich tegen het denkbeeld hartig kantte [8]. Den Libertijnen echter scheen in die benarde omstandigheden, daar men noch van zich zelven noch van Engeland veel verwachtte [9]), de hulp van Frankrijk wel een offer waardig. Want een offer was het gevorderde zeker, ook voor hen. Zoo al niet religieuse animositeit, dan toch nationaliteitsgevoel stemde hen tegen al te nauwe verbintenis met den zooveel machtiger nabuur, die voor de vrijheid des lands allicht even gevaarlijk worden kon, als Spanje ooit geweest was [10]). Een opvatting, die sommigen hunner zoover leidde, dat zij den Franschen eisch geheel en al verwierpen. Tot woordvoerder dier richting maakte zich de Advokaat van den Lande, Paulus Buys [11]). Edoch, bij de meerderheid der regenten overwoog het besef, dat men zonder Frankrijks hulp tegen Spanje's aanvallen machteloos was. Spijt den toorn der Calvinisten werd besloten, den Franschen koning, ware zijn bijstand anders niet te verkrijgen, ook als Hollands leenheer aan te nemen [12]).

Zoo stond reeds toenmaals, en ondanks de voorgaande vredelievendheid der Staten een ernstig conflict tusschen hen en hunne Calvinistische onderdanen, door Amsterdam gerugsteund, voor de deur. De weigering van Frankrijks koning om de aangebodene souvereiniteit te aanvaarden, vaagde intusschen die dreigende wolken weder weg en dreef de regeering tot een stap, die der gemeente niet anders dan aangenaam kon zijn: heul te zoeken bij het Protestantsche Engeland. Ditmaal voeren Calvinisten en Libertijnen weder eens in hetzelfde bootje. Aan de overkomst van een Engelsch Gouverneur-Generaal met een aanzienlijk sekoers van Koningin Elisabeth knoopten beiden hun beste verwachtingen voor de toekomst vast [13]). Hoe deerlijk zouden beiden zich bedrogen vinden! De Staten van Holland, die in hun nieuw bondgenootschap het teeken des vredes over alle verdeeldheid meenden te aanschouwen, moesten ras ontwaren,

Digitized by Google

dat zij met Leicester het paard van Troje hadden ingehaald. De nieuwe landvoogd, met den landaard en de belangen der ingezetenen, hun verleden en hun gewoonten onbekend, op autoriteit belust, maar zonder de bekwaamheid, welke zij vereischt, hartstochtelijk en in zijn hartstocht vriend noch vijand ontziende, de speelbal van personen zonder eer of trouw, geraakte al spoedig in een strijd op leven en dood met de Staten over de macht, die het eminent hoofd moest competeeren, en de beperkingen, die het zich hunnerzijds moest laten welgevallen. Hij scheen te meenen, hier in het zoo onlangs vrijgevochten Holland even autocratischen toon te kunnen aanslaan als zijne meesteres tegenover hare getrouwe commons in het lagerhuis! Zonder veldheersroem behaald, of proeven van staatsbeleid gegeven, zonder nog door langer verkeer de Staten aan zijn persoon, zich zelf aan hun eigenaardigheden gewend te hebben, eischte hij een onderworpenheid, een blind gehoorzamen, als waarvan prins Willem, wiens kennis, vaderlandsliefde en edelmoedigheid bij een ieder vaststonden, op het toppunt zijner glorie en populariteit niet gedroomd had [14]). Zulke eischen konden en behoefden de Staten niet in te willigen. Zij zouden het ook niet, zoolang de nieuwbenoemde Advokaat van den Lande, Heer Johan van Oldenbarnevelt, eenigen invloed op hun beraadslagingen uitoefende. Met een moed, die waarlijk niet alledaagsch geacht mag worden, stelde hij, en onder zijne leiding de Staten, zich tegen de ongehoorde pretensiën des vreemdelings te weer in dien moeilijken tweejarigen strijd (1586—1587), die de Libertijnsche partij eerst recht gestaald, en haar met al het zelfbewustzijn der macht heeft uitgerust. Natuurlijk, dat Leicester niet nuliet, zoodra de ontzegbrief ter wederzijde was verzonden, de Calvinistische gemeente tegen hare overheden aan te vuren. De theorie der volkssouvereiniteit, als bij zoovele revoluties [15]), werd tot dekmantel aangewend.

Digitized by Google

Staten en vroedschappen, zoo heette het, waren niet meer dan lasthebbers der gemeente. Zoo gene zich dan aan het ware staatsbelang vergrepen, wat redelijker, dan dat het mandaat herroepen, eerlijker lieden op het kussen gebracht werden [16]? Waarom zou in Holland niet gelukken, wat in Utrecht zelfs vóór de komst en zonder de hulp van den Engelschman gelukt was? Dáár hadden wel de schutterijen onder hun acht hoplieden de stedelijke vroedschap onder de knie gekregen en het Libertijnsch principe voor de Calvinistische beginselen doen bukken [17]. Maar Leicester was niet de man, om het Calvinisme in Holland te doen triomfeeren. Hij wist niet eens, dat het kwade politiek is, hen, aan wier geloofsijver men appelleert, met verlies hunner neering te bedreigen. En wat anders was de strekking van het beruchte plakkaat, waarbij de uitvoer naar den vijand, dus de geheele handel op Spanje en Portugal, een hoofdmiddel van ons bestaan [18], werd verboden en afgesneden; een wet, die ware de overwinning aan Leicester verbleven, Hollands handel den doodsteek hadde toegebracht [19]? Met zulk een staatsman kon Amsterdam, dat wel door Calvinisten, maar tevens door kooplieden [20]) geregeerd werd, zich niet tegen de zustersteden vereenigen; integendeel, met deze laatsten wilde het voor der Staten éénheid en vrijheid staan en vallen [21]. De afkondiging van het handelsplakkaat moest de Calvinistische partij in tweeën splijten. Een verlies, door de ongehoorde heftigheid der getrouwen niet te vergoeden! En wat te zeggen van Leicester's onverantwoordelijk [22] vertrek op 't gewichtigste, ja kritiekste oogenblik? Het gaf den Staten gelegenheid, in afwachting van zijn wederkomst, tot afdoende maatregelen van voorzorg en tegenweer [23]. Nieuwe vertwijfeling onder zijne partij, nieuwe bekeeringen tot de partij der Staten baarde het verraad der onderbevelhebbers, die hij tegen alle waarschuwinwingen in gehandhaafd had, en die tijdens zijn afwezigheid

Digitized by Google

de hun toevertrouwde vestingen plichtvergeten den Spanjaard in handen speelden [24]). Zoozeer sprongen de fouten, de verregaande onbekwaamheid des landvoogds een ieder in het oog, dat zelfs een zóó vurig Calvinist als de stadhouder van Friesland, Willem Lodewijk, de politiek der Staten, schoon omzichtig, in zijn gewest allen steun verleende [25]). Inderdaad, Leicester's zaak was reeds verloren, eer het nog recht tot een begin van uitvoering gekomen was. De genadeslag was Elisabeth's bevel, dat hij de Staten door alle middelen tot vrede met Spanje moest bewegen. Krachtiger wapen was voor zijne tegenstanders niet te denken. Zoodra Oldenbarnevelt iets van dat streven begon te vermoeden [26]), wist hij ook, wat houvast hij mogelijkerwijs op de volksmeening had verkregen. Onverwijld liet hij zich door de Staten belooven, dat hij ipso jure van zijn ambt zou ontslagen zijn, wanneer zijn meesters ooit van vrede begonnen te spreken [27]). In welk een licht plaatste hij op die wijze voor de gemeente zijne politiek nevens die van Engeland! De openbare ontdekking van Leicester's instructie toonde dezen een veel gevaarlijker potentaat dan de Libertijnsche regeering, die haar vijandschap tegen Spanje nu vooral zoo luid mogelijk liet klinken. Leicester's nog overigen aanhang zag men smelten als sneeuw [28]). Thans kon niets hem meer gelukken. Werden ook Maassluis, Delfshaven, Gouda, Schoonhoven bij tijds met Engelsch garnizoen verzekerd, de voorname steden, Amsterdam en Leiden, verijdelden iederen aanslag [29]). Zoo werd hij genoodzaakt te vertrekken, na de zegepraal der tegenpartij aanschouwd te hebben, eene zegepraal, zoo afdoende en geducht, dat het een menschenleeftijd aanhield, eer men het weder waagde, eenig feitelijk verzet tegen de autoriteit der Staten te beproeven [30]). De Calvinistische partij heeft hem later verloochend [31]) en niet ten onrechte: zijn aanvoering was voor haar noodlottiger gebleken, dan zijn felste vijandschap

Digitized by Google

ooit geweest kon zijn. Gedemoedigd in Holland, ondervond zij weldra in Utrecht de terugwerking, waar de Libertijnsche oligarchie al 't verloren gezag, ja meer dan dat, terugwon [32]) en met het vae victis alles behalve spaarzaam was. Zelfs de loop der krijgsverrichtingen moest tot het verderf der oppositie medewerken. Na al de rampen der laatste jaren was de ondergang der Armada het beste argument voor het recht der Staten; hun overwinning te land werd door die ter zee eerst recht en voor goed bevestigd. Weldra bleek het, toen Oldenbarnevelt er in slaagde, Hollands stadhouder, Maurits van Nassau, die in de twisten met den landvoogd de autoriteit der dagvaart zoo trouw had waargenomen, nog in 1590 tot de vaceerende stadhouderschappen, Overijsel, Utrecht en Gelderland ondanks de tegenspraak van vele regenten dier provinciën te doen bevorderen. Een verheffing des dienaars, die voor aller oogen het overwicht des meesters, Hollands landdag, bezegelde. Van dat oogenblik af was het niet twijfelachtig meer, dat die provincie de leiding der Unie had verworven. En bovenal de man, die haar van overwinning tot overwinning had geleid [33]). Hij, die door zijn staatsmanskunst Leicester bedwongen, Maurits' keuze in drie gewesten had doorgezet, verkreeg thans ook daar, vooral in Utrecht, persoonlijk groote macht, gewichtigen invloed [34]). Oldenbarnevelt, de Libertijnen en hun politiek systeem hadden — naar allen schijn — de toekomst van het vaderland in handen.

Digitized by Google

HOOFDSTUK III.

Besliste overmacht der Libertijnen (1588—1609).

Nauw had in Holland en het Sticht de Libertijnsche zaak getriomfeerd, of de Utrechtsche vroedschap zette zich aan het werk, om de vruchten harer overwinning niet ongeplukt te laten. Allereerst werden de Calvinistische predikanten ontslagen [1]) (1589). Toen voerde men eene nieuwe kerkwet in, die den staat ook in geestelijke zaken met absolute macht bekleedde [2]) (1590). Wel ontzagen de Calvinisten zich niet, hun verontwaardiging over zulk een politiek door 't openlijk houden van conventiculen aan den dag te leggen, maar de strenge plakkaten, die de overheid daartegen uitvaardigde [3]), gepaard aan eene matiging der kerkorde, die den magistraten trouwens nog genoeg gezag liet, noopten eerlang de geslagene partij zich bij de nieuwe gesteldheid der zaken neder te leggen [4]) (1593). Zonder dat daarom hare inwendige ontevredenheid gestild was. Steeds bleef zij terugzien naar de verlorene heerlijkheid [5]). In 1610 kwam het zelfs tot een nieuwen opstand, waarbij het bondgenootschap ook der Papisten niet versmaad werd [6]). Dan, enkel in Utrecht meester, in de Unie geïsoleerd, kon de beweging zich niet lang staande houden. Belegerd door de troepen der generaliteit, eerlang tot overgave gedwongen, zag de stad alras de oude heeren weêr op het kussen. En met hen de oude orde van zaken. De kerkorde van 1612 onderwierp op nieuw de kerk aan de staatsmacht. De predikanten moesten beloven, dat zij de praedestinatie buiten

Digitized by Google

hunne vertoogen laten en alle eenigheid met elkander onderhouden wilden. In het gansche gebied der provincie werd slechts één predikant gevonden, die het waagde, deze resolutie te overtreden, maar die dan ook onmiddellijk werd weggezonden [7]). Van dien tijd, tot op het jaar 1617 werd in de Stichtsche kerk geen orthodoxe prediking vernomen. Alle predikers waren der andere richting toegedaan [8]). Ook de Roomschen moesten hun onberaden stap door meerdere strengheid bezuren en voortaan althans in de stad hun conventiculen ontbeeren [9]).

Zoo handelden de Stichtsche Libertijnen en konden als echte leden eener restauratie-heerschappij niet anders handelen. Twee malen door een revolutionaire macht niet alleen van hunne zetels geworpen, maar zelfs uit hun vaderstad gebannen [10]), steeds nog bedreigd door nieuwe samenzweeringen [11]), moesten zij de tegenpartij voor haar overmoed wel straffen, de overwonnenen al de scherpte van hun zwaard wel doen gevoelen. Anders de Staten van Holland. Bedreigd, maar niet gevallen, aan een groot gevaar blootgesteld, maar met inspanning van alle krachten boven op gebleven, dachten zij eer, hetgeen zij bezaten te behouden, dan den boog te overspannen en de goden des verderfs op nieuw over zich te bezweeren. Wel konden zij niet besluiten, zich van hunne suprematie over de kerk te ontblooten, maar zij toonden zich welwillende, meêgaande meesters. Waar pogingen tot bemiddeling [12]) niet slaagden, steunden zij de orthodoxie, zelfs tegen den wil der betrokkene stedelijke overheden, in het uitbannen van predikanten, met het vuil der ketterij besmet. Zij verklaarden (1595), dat kerkedienaren zich met het aangenomen gevoelen der kerk te vereenigen, of wel hun dienst te verlaten hadden [13]), en lieten zich niet uit hun baan leiden door het verwijt, dat het wel scheen, alsof de dagvaart naar 't pijpen der kerkelijken wilde dansen [14]). De Leidsche magistraat, vroeger zoo hartig

Digitized by Google

beschermer van Coolhaes, weigerde thans de opdracht van Coornherts laatste werk, waarin toch niets gruwlijkers dan de onwettigheid van 't ketterdooden werd staande gehouden [15]. Zelfs in 't bijeenkomen eener nationale synode werd door de Staten bewilligd, onder de enkele voorwaarde, dat men zich op die vergadering ook met het herzien der belijdenis zoude bezig houden, of wellicht door verandering van enkele punten, sommigen leeraars genoegen gegeven wierde [16] (1597). Het loon voor zulk een houding bleef niet uit. In korten tijd stond de regeering niet alleen in aanzien en respect, maar ook in liefde en gunst hooger dan ooit te voren [17]. De hevigheid der kerkelijken richtte zich hoe langer hoe minder tegen de overheid zelve. Vooral met het inwilligen der nationale synode scheen het rechte punt getroffen [18]. Zij werd door zes of zeven rustige jaren gevolgd, die der regeering de meest welkome verademing schonken (1598—1604). Ook op de Amsterdamsche vroedschap had het goede voorbeeld de gewenschte uitwerking. Had zij reeds tegenover Leicester met de andere steden pal gestaan, thans scheen het, alsof de Libertijnsche beginselen zelfs in dat college op den duur het veld zouden houden. Hunne aanhangers immers hadden bij de burgemeesterskeuzen ruim het meeste succes [19], en konden zelfs met goed gevolg den predikant Arminius tegen de kiemende verdenking in bescherming nemen [20]. Nooit waren de leden der landsregeering zóó eendrachtig geweest als thans [12]. Waarschijnlijk had ook de ondervinding der Leicestersche troebelen den ijver van menigeen wat ter neder gezet.

Eén bron van veel euvel, het gemis eener wettige orde op de kerkelijke aangelegenheden, werd met dit alles niet gestopt. De synodale kerkwet van 1586, onder den zonneschijn van Leicesters bestuur tot stand gekomen, waarin — gelijk te denken is — het presbyteriale, autonomische kerkbestuur nog bevestigd en uitgebreid was, werd door de Staten

Digitized by Google

slechts met zooveel restrictiën en clausulatiën geagreëerd, dat niet-aanneming even goed zou zijn geweest [22]). Vandaar een reeks plaatselijke twisten bij iedere beroeping, bij ieder kerkelijk vonnis. Daar geen enkel wettelijk voorschrift bestond, dat de wederzijdsche rechten bepaalde, kon er niets geschieden dan bij voeging en accommodatie, tenzij, waar de magistraat alles wel aan den kerkeraad wilde overlaten, of het consistorie onder het politiek gezag geliefde te bukken [23]). Te vergeefs trachtten de Staten zelf in 1591 deze zwarigheden door een nieuwe kerkorde uit den weg te ruimen. Wel was het ontwerp in Libertijnschen geest gesteld; wel was het leeuwendeel in het beroepingswerk den magistraten toegekend [24]), — maar zelfs zulk een deeling mishaagde een groot deel der overheden, die er dan ook in slaagden, een spaak in het wiel te steken [25]). Waaruit blijken kan, hoe zij, schoon om der wille van het oogenblik tot gematigdheid genegen, echter voor de toekomst geenszins hun albestier wilden prijs geven.

Desniettemin geliet zich op het einde der 16de eeuw alles nog tot toenadering tusschen de regeering der Staten en hunne Calvinistische onderdanen. Maar die toestand was niet bestemd om te duren. Gelijk er tusschen menschen en leeuwen geen eeden zijn, die beklijven, gelijk eensgezindheid niet bestaat tusschen wolven en lammeren, zoo kon ook tusschen de Libertijnen en hunne tegenstanders die geweldige kamp niet lang meer uitblijven, die weldra tot zoo droevige ontknooping met het verderf der edelste hoofden geleid heeft. De synode nationaal was wel toegestemd, maar werd niet gehouden. Niet dat de Staten en Oldenbarnevelt opzettelijk hun gegeven woord verbraken, maar het was van hen niet te verwachten, dat zij veel ijver tot het uit den weg ruimen der talrijke hinderpalen besteden zouden [26]). Volle negen jaren hield het aan, eer alle provinciën, op Hollands voorbeeld, hun consent tot de ongewone zaak verleend hadden [27]). Toen ging er nog een

Digitized by Google

jaar met de voorbereidende samenkomst voorbij [28]). Zoo lang had het geduld der Calvinisten niet gestrekt. Zij, die gelooven, haasten. Zoo men de kerk haar heilig recht onthield — en wat anders kon de beteekenis van al dat uitstel zijn? — dan zouden hare dienaren toonen, dat zij zelve in staat waren haar dat recht te verschaffen. In 1604 begonnen kerkeraden, klassen en particuliere synoden, het lange wachten moede, eigen maatregelen tot handhaving der rechtzinnigheid te nemen [29]). In die vergaderingen was de aristocratie machteloos. Hoe kon dit anders, waar zij op het punt van geloof, zooveel lauwer was dan de gemeente? Al sints lang was het deze laatste, die zich däär op den voorgrond had gedrongen. Even begeerig naar een plaats in het consistorie, als de patriciers naar een zetel ten stadhuize, waren het doorgaans eenvoudige poorters, veelal zelfs ambachtslieden, die de posten van diaken, van ouderling bekleedden [30]). Hunne zonen waren het voornamelijk, die tot predikanten werden opgeleid [31]), die dan ook grootstendeels Calvijns geestesrichting waren toegedaan [32]). In weerwil der suprematie, waar de Staten aanspraak op maakten, waren het feitelijk deze mannen, in wier handen het bestuur der kerk berustte. Buiten kijf derhalve in kerkelijke vergaderingen overmachtig, begonnen de Calvinisten de predikanten der tegenpartij tot het onderteekenen der Calvinistische confessie, het verzaken aller ketterij te dwingen. In geval van weigering werden zij hier feitelijk afgezet of wel geschorst, ginds door allerlei kwellingen en onbillijkheden, tot het opgeven hunner bediening genoodzaakt [33]). De examencommissiën zagen scherp, en lieten niemand toe tot het predikambt, die in de materie der praedestinatie eenigzins wankelde [34]). Dat. was geheel iets anders, dan men tot nog toe gezien had. In de plaats der geïsoleerde aanvallen op eerst dezen dan genen ketterschen leeraar, trad thans eene algemeene, volkomene, gelijktijdige uitdrijving van

Digitized by Google

het geheele anti-Calvinistische element, dat in de staatskerk werd waargenomen. Zouden de Staten dit rustig aanzien? Het was van de mannen, die dat lichaam leidden, niet te verwachten. Iets anders was het, hunne bescherming aan dezen of genen heterodoxen leeraar te onthouden; iets anders, eene geheele partij, die zooveel beloofde, aan hartstochtelijken ijver prijs te geven. Meer en meer sloten de Libertijnen op het kussen, de Arminianen op den kansel zich aaneen. Hadden de laatsten de eersten noodig, om zich in de kerk tegen den verwoeden aanval staande te houden, — dezen zagen in genen de rechte bondgenooten, om de staatskerk inderdaad overeenkomstig hunne idealen te herscheppen. Met genoegen vernamen zij uit den mond dier predikers, dat verdraagzaamheid de eerste plicht der kerk en der overheid was [35]), en dat de staat zijne bevoegdheid niet te buiten ging, wanneer hij, om aan de verkettering een einde te maken, ook op de kerkelijke regeering aanspraak maakte. Met vreugde hoorden zij, hoe diezelfde mannen tot richtsnoer hadden, in staatszaken te prijzen, wat de heeren zouden wijzen [36]), en dat zij niet gering dachten van den bijbeltext, »dat de overheden tot Goden over het volk gesteld zijn [37]).” Zulk een loyauteit moest ieder rechtgeaard regentenhart verblijden. Geen wonder, dat de Arminianen elken dag nieuwe gronden voor de suprematie hunner machtige vrienden ontdekten! »Den Staten,” zoo schreef in 1609 diezelfde Wttenbogaert, die nog in 1595 de handelingen der Utrechtsche vroedschap als usurpatie had gebrandmerkt [38]), »den Staten komt niet alleen toe, hunne onderdanen met het lichamelijke, tijdelijke goed, maar ook met het geestelijke, eeuwige te verzorgen door de prediking van Christus' evangelie. 't Wetboek is den overheden niet min als den predikanten gegeven, dezen om het te verkondigen, maar genen om toe te zien, dat het wèl en naar waarheid verkondigd worde [39]).” Individuen, die zoo spraken, had men

Digitized by Google

uit berekening kunnen verstooten, eene gansche partij, die wat beteekende, niet aldus. Hoe aarzelend de Staten zich ook gedroegen, de natuur der zaken zelf bezegelde het verbond tusschen hen en de Arminianen. De kans was te schoon, om met hunne hulp, den gevreesden tegenstander het snoeven te verleeren. In 1608 zou de Alkmaarsche classis het ondervinden. Had zij onderteekening der confessie geëischt en de weigering met suspensie gestraft, — de Staten verklaarden den eisch onrechtmatig, en vernietigden de uitgesprokene kerkelijke vonnissen [40].

Terwijl de hoofden aldus, door den strijd over kerkleer en kerkorde verhit, alreeds tot hevigen burgertwist overhelden, kwam de loop der buitenlandsche aangelegenheden aan de opvlammende tweedracht nieuw vuur bijzetten. In den aanvang van 1607 begon de vijand opnieuw [41]) onderhandelingen over vrede of bestand met onze regenten aan te knoopen. Hoe de Calvinistische partij dit denkbeeld ontvangen zou kon wel niet twijfelachtig zijn. Haar geloofsijver duldde niet, dat men de wapenen, ter eere Godes opgevat, vóór eene volledige zegepraal ter zijde stelde. Met de Libertijnen was het anders gelegen. Voor hen zou in het laatste ressort het politiek belang beslissen. Sommigen hunner zagen in het aanbod niets dan een valstrik; zij konden zich niet denken, dat de Spanjaard in ernst de oude veete wilde bijleggen, zij verkozen openlijken krijg boven bedriegelijken vrede [42]). Dat inzicht had langen tijd de meerderheid der Staten geleid [43]); ook Oldenbarnevelt had tot voor kort de oorlogzuchtige denkbeelden, waaruit het voortsproot, gehuldigd [44]). Eerst in den jare 1606 veranderde hij van standpunt [45]). Geen wonder! De oorlogskans stond ons niet zoo gunstig meer als vroeger, de onderstand, dien wij van vreemden genoten bleek meer en meer onvoldoende; het steeds wassend oorlogsbudget scheen nauwelijks langer te dragen [46]). Hij ware geen staatsman geweest, wien deze

Digitized by Google

omstandigheden niet hadden doen begrijpen, dat een goed accoord nog zoo geheel onmogelijk niet was; dat van een vijand, die buiten alle hoop was, het verlorene te herwinnen, zelfs een eerlijk en eervol verdrag te verwachten stond [47]. Wel had de Advokaat zelfs toen veel liever met een goed sekoers van de buitenlandsche vrienden der Unie den oorlog nogmaals voortgezet [48], maar, nu dit niet zijn kon, besloot hij tot onderhandeling. En, zooals hij, dacht de meerderheid der Libertijnen, de meerderheid ook der Staten [49]. In de bijeenkomsten der generaliteit was het alleen Zeeland [50], dat zich met kracht tegen het denkbeeld kantte, ter Hollandsche dagvaart Amsterdam [51]. Van beiden, de provincie zoowel als de stad, laat zich die tegenstand licht verklaren. Zeelands burgerij was van den Calvinistischen ijver gansch bijzonder doordrongen [52]; de kaapvaart was een harer voornaamste middelen van bestaan, hoe kon zij anders dan fel tegen iedere onderhandeling gekant zijn, die haar in haren godsdienstijver niet minder dan in haar tijdelijk welzijn treffen moest? En vooral in dat gewest was het den Staten niet geraden de volksstem te trotseeren. En, wat Amsterdam betreft, reeds van ouds was in de vroedschap dier stad de Calvinistische richting krachtiger dan in één der andere Hollandsche steden gebleken. Al had in de laatste jaren het verschil gesluimerd, bij een politiek vraagpunt, zoo belangrijk als dat van Trèves met Spanje, konden de vroegere conflicten lichtelijk herleven. Te meer, daar de Staten evenals Leicester, maar niet zooals deze door bloote onbedachtzaamheid, het ongeluk hadden, de groote koopstad in haar ondernemingsgeest gevoelig te treffen. De handel op Indië, die, schoon eerst sedert weinige jaren ontloken, reeds nu den lande schatten aanbracht, had daar zijn hoofdzetel en grooten politieken invloed [53]. Die handel echter was scherp tegen elken vrede [54]. Want een goed — vol-

Digitized by Google

gens sommigen het beste — deel zijner rijke inkomsten, trok hij uit de prijzen en den buit, die men op den Portugees en den Spanjaard behaalde. Zijn bloei, ja zijn bestaan, scheen met het behoud van dien tak zijner inkomsten gemoeid [55]). Dat overwoog Amstels vroedschap almede, toen zij zich zóó hardnekkig tegen het Bestand te weer stelde.

Bij dien strijd der meeningen vond het Calvinisme onverwachts een bondgenoot in den capitein-generaal, Maurits van Nassau. Lang had het tijdvak van onthouding geduurd, doch thans was het oogenblik daar, dat de vertegenwoordiger der monarchie ook zijn woord in de politieke aangelegenheden des vaderlands zou laten gelden. Als een man, die liever zweeg, dan de kans te loopen, dat zijn woorden in den wind geslagen werden, had hij jaren achtereen het welgevestigd gezag van Oldenbarnevelt ontzien, hem het bestuur der staatszaken overgelaten, zichzelf met de aanvoering onzer heiren vergenoegd [56]). Alleen op het punt van krijgskundige ondernemingen veroorloofde hij zich een zelfstandige opinie voor te staan. Doch zelfs daar placht hij, al was het tegenstrevend, zich aan het ander oordeel der wettige regeering te onderwerpen [57]). Ja in die mate betoonde hij zich toegeeflijk, dat hij de herhaalde berispingen van hen, die zijn zienswijze gedeeld hadden, niet ontliep, als ontbrak het hem aan de noodige standvastigheid of beslistheid [58]). — In de hoogere politiek mengde hij zich niet, eer de onderhandelingen met Spanje in de uiterste mate zijn bezorgdheid wekten. Niet alsof geloofsijver den Prins tegen den vredehandel partij deed trekken; van dien hartstocht der Calvinisten heeft hij nimmer blijk gegeven. Maar even goed als er onder de Libertijnen waren, die om staatkundige redenen een eerlijken vrede nog altijd tot de onmogelijkheden rekenden, zoo meende ook Maurits van Nassau, dat wij bij de bekende treken des Spanjaards bijna nood-

Digitized by Google

zakelijk bedrogen zouden uitkomen [59]). Luide sprak hij het uit in adviezen, ter dagvaart uitgebracht, in adressen, den vroedschappen der Hollandsche steden toegezonden [60]). — Het valt niet te ontkennen, dat een dergelijk optreden geenszins datgene was, dat van den ambtenaar, den lasthebber der Staten verwacht kon worden Doch men vergete het niet: de stelling, die de zoon des Zwijgers in het gemeenebest, door den vader opgericht, bekleedde, was feitelijk verhevener, dan die van eenvoudig dienaar, door de staatsrechtelijke theorie hem toegekend Zij bevatte den kiem van een monarchaal gezach. Wat wonder dan, zoo Maurits zich niet alleen tot stomme gehoorzaamheid verplicht achtte; zoo hij het niet minder van zijn ambt rekende voor het heil zijns vaderlands te helpen waken? Voorwaar de achterdochtige ziel van een autocraat was er toe noodig, om hem op grond van zijn zelfstandig oordeel van ongeoorloofde eerzucht te verdenken [61]). Toch was dit, helaas, het geval met Oldenbarnevelt en met de leiders der vroedschappen, die hij in zijne geheimen inwijdde. Reeds sinds 1600 verdacht hij den Prins van door onwettige middelen naar hooger macht te streven [62]). De complotten van staatslieden uit 's Prinsen omgeving tot diens verheffing [63]), en 's Prinsen eigen houding tijdens den vredehandel vermeerderden nog dien argwaan. In 1608 deed de Advokaat door de Staten een comité benoemen om met hem op dit gevaar in 't diepste geheim te letten [64]). Maurits, voor wien men de samenkomst niet bedekt had kunnen houden, was ziedend van drift over de zoo weinig gewettigde verdachtmaking. Hij verscheen in persoon op de dagvaart en verklaarde, dat, wie hem zoo vuig belasterden, lieden waren, wier oogmerk was het land weder onder Spanje terug te brengen; hij dreigde die beschuldiging te zullen staven, zoodra de aanklacht tegen hem door de kwaadwilligen gepraeciseerd was [65]). — Maar op dat oogenblik was Oldenbarnevelt

Digitized by Google

nog oppermachtig, zijn partij in de Staten verre de sterkste. Verzet — althans langs wettigen en vreedzamen weg — bleek eerlang hopeloos [66]. En aan anders dan zulken tegenstand had Maurits niet gedacht [67]. Hoe weinig hij in effect de verdenkingen van den Advokaat verdiende, bleek nooit beter, dan toen hij zich bewust was geworden, dat zijn tegenstander het pleit gewonnen had. Overtuigd, dat onze verdeeldheid van nu af aan alleen den buitenlandschen vijand ten goede kon komen, was hij het die — welverre van tot geweldadige middelen te grijpen — zijn aanhangers het voorbeeld gaf [68], en ze vervolgens te bewegen wist, om zich bij den uitgesproken wil der groote meerderheid neder te leggen [69].

Zoo trad het Twaalfjarig Bestand in het leven, — de grootste triomf der Libertijnsche partij, maar tevens een der oorzaken van haar aanstaanden val. Immers het verwijderde haar verder dan ooit van hare Calvinistische onderdanen. De ontevredenheid, naar aanleiding van den vredehandel opgegaard zou mede tellen bij den kerkelijken twist, die met den dag omvangrijker proportiën aannam. Dat daarbij de weder ontwakende monarchie ook haar woord mede zoude spreken, was te verwachten: eenmaal in den partijstrijd gemengd, kon zij, al wilde zij, zich daar niet meer uit terug trekken. Bezwaarlijk zoude dat woord geheel ten gunste der Libertijnen zijn. Niet alsof Maurits reeds door de houding van den Advokaat gedurende de jaren 1607—1609 tot het besluit ware gebracht, dien man en zijn partij ten val te brengen. Men zou hem onrecht doen door zulks te vooronderstellen. Maar het was toch natuurlijk, dat een man als deze, reeds van natuur meer dan behoefde [70] wantrouwig, achterdocht met achterdocht bejegende, en datgene, wat van den Advokaat uitging, voortaan niet meer ten beste interpreteerde [71]. Ook kon het niet anders, of hij moest zich aangetrokken gevoelen tot die partij, die met hem het landsverderfelijk Bestand door inspanning van alle krachten had bestreden. Kort na het teekenen van het Bestand werd op-

Digitized by Google

gemerkt, hoe hij zich met hare woordvoerders, de predikanten, in betrekking begon te stellen [72]). In één woord: zonder nog op te gaan in alle inzichten en aspiratiën der Calvinisten, moest toch zijne gunst van dit oogenblik af hun verzekerd zijn [73]). Reeds op het einde des jaars (1609) bleek zulks te Alkmaar, waar de Calvinisten met 's Prinsen hulp de meerderheid in de vroedschap wisten te verwerven [74]), schoon de stad ten volgenden jare door 't beslist optreden der burgerij onder de auspiciën der Staten opnieuw tot de Libertijnsche zijde werd teruggebracht [75]). Nog duidelijker toonde hij zijn stemming bij den volksopstand, die in 1610 te Utrecht losbarstte, dien hij weigerde met de wapenen van den staat te bedwingen, zoodat die taak aan zijn broeder, graaf Frederik Hendrik moest worden opgedragen [76]). Zoo zette hij de eerste schreden op den weg, waar het keerpunt niet zoo licht zou te vinden zijn. Vooral niet bij de richting, die de Staten van Holland insloegen, minder nog uit hartstocht voor 't Libertijnsch beginsel, dan door de heftigheid der tegenpartij gedreven. Deze voerde hen immers meer en meer naar dien weg langs den rand des afgronds, welken de Stichtsche broeders sedert de Leicestersche woelingen zonder veel bewustzijn van hun gevaar bewandelden. Deze was het, die hen noopte tot maatregelen, als zelfs Oldenbarnevelt in later tijd de bekentenis zouden afpersen, dat er — hoe onbillijk ook de vijanden van zijn stelsel gebleken waren — »door de zijnen almede geëxcedeerd was [77])." Waar hij, die zeker de onwraakbaarste getuige ten laste der Libertijnen was, 't gedeeltelijk onrecht der Staten niet verbloemen dorst, hoe zou daar Maurits, die den Calvinisten zijn gunst reeds had geschonken, tegen 't ongelijk, dat hun werd aangedaan, niet zijn opgekomen? Niet van de monarchie is de komende revolutie uitgegaan; maar bij de verhouding, waarin zij nu eenmaal tot de partijen stond, moest iedere maatregel der Staten haar tot het uiterste redmiddel een schrede nader brengen.

Digitized by Google

HOOFDSTUK IV.

Aggressieve politiek der Libertijnsche partij (1610—1616).

Ter nauwernood was het Bestand geteekend, of Oldenbarnevelt toog aan den arbeid, om de kerkelijke vraag voor goed te regelen. Op zijn instantie [1]) richtten in 1610 de Arminiaansche leeraren hun beroemde Remonstrantie tot de Staten van Holland. Deze aarzelden niet lang, maar beslisten thans ten aanzien der geheele Hollandsche kerk, wat twee jaren te voren voor de classis van Alkmaar door hen was uitgesproken. Afwijkende van het beginsel, nog in 1595 door hen verkondigd, dat heterodoxe leeraars òf hun ketterij, òf hun bediening vaarwel moesten zeggen, verklaarden zij ditmaal bij de resolutie tot onderlinge verdraagzaamheid, dat beide partijen op gelijke bescherming aanspraak hadden, — dat dus de kerk haar gemeenschappelijk behooren zoude. De examina vooral zouden niet langer als een middel mogen dienen, om de Arminiaansche candidaten van den kerkdienst uit te sluiten [2]). Gelijkheid tusschen beide richtingen, volkomen gelijkheid zou de leus zijn.

In de zaak der Alkmaarsche classis was van geen verschil in meening onder de Staten 's lands gebleken [3]). Meer dan dat. Toen de Staten op 't einde van 1609 den blik op 't afgeloopen jaar terug wierpen, en 't hun trof, dat de publieke autoriteit niet van alle kansels naar behooren ontzien werd, hadden zij éèndrachtig verklaard, dat gezegde autoriteit gehandhaafd moest worden, en dat een

Digitized by Google

iegelijk in zijne stad daarop met den meesten ernst zoude letten [4]. Bij dit nieuwe besluit echter, dat zoo diep in het geheele wezen der kerkgemeenschap ingreep, was dergelijke éénstemmigheid wel niet meer te wachten. Er was ditmaal een minderheid, waaronder men zich niet verwondert, al weder de stem van Amsterdam aan te treffen. Intusschen van een protest tegen het besluit wordt niets vernomen [5]. Zij, die tegenstemden, betwistten geenszins de bindende kracht der verordening. Aan stelselmatige oppositie werd nog zoo weinig gedacht, dat eene andere resolutie, die beiden partijen het schrijven over de controverse punten verbood, met algemeene stemmen door de dagvaart werd aangenomen [6]. Uit de kerkelijke verschillen voor politieke bedoelingen munt te slaan kwam nog bij niemand op, getuige de billijke en redelijke schikkingen, door Amsterdam in deze dagen meer dan eens voorgeslagen [7]. Eén hart en één ziel waren de Staten wel niet meer, doch de oppositie ter dagvaart gedroeg zich hoogst gematigd en zonder hartstocht, hoe woedend een strijd daarbuiten ook reeds gevoerd werd.

De verdraagzaamheids-resolutie toch had in den lande een fellen storm van onverdraagzaamheid ten gevolge, feller, dan wellicht eenig lid der regeering verwacht had. Zoowel die besluiten, welke de examina, als die, welke het schrijven en twisten over de controverse punten betroffen, werden door de ijverende kerkelijken om strijd overtreden [8]. Tal van schotschriften en oproerige predikatiën ruiden het volk op tegen Libertijnen en Arminianen [9]. De ijverigste en welsprekendste leeraars reisden de geheele provincie rond, om overal het verzet te stijven, en bestreden de onkosten dier agitatie uit fondsen, die hun de Staten voor het onderhoud der kerk hadden toevertrouwd [10]. Hoe bulderden zij die de Remonstranten, het mocht kosten wat het wilde, uit de kerk hoopten te bannen! »Als de magistraat, zoo

Digitized by Google

klonk het van hun kansels zijn plicht verzaakte, dan moesten de priesters en levieten, en — als deze het ook niet deden — dan moesten de gemeene Israelieten het doen, al zouden zij tot den bloede er voor strijden." Onder zóó hartstochtelijke predikatiën zag men de toehoorders »de ooren omhoog steken, als paarden, wanneer de krijgstrompet geblazen wordt [11])." Hoe weinig de vreedzamen gesticht werden, is te begrijpen. »Men komt in de kerken, zoo klaagden zij, om een goede getuigenis uit Gods Woord te hooren, en men verneemt anders niet, dan disputeeren, argueeren, of lasteren, of blameeren [12])."

In Amsterdam sloot zich intusschen het Calvinistisch deel der vroedschap nauwer samen. Er vormde zich een cabaal, die vóór iedere magistraatsverkiezing met de predikanten ruggespraak hield [13]), en er spoedig in slaagde het college van burgemeesteren, waarop zooveel aankwam, door betere keuzen in Calvinistische handen te spelen [14]). Wel was en bleef de rechtzinnige meerderheid in de vroedschap uiterst gering [15]), maar zij was hecht aanééngesloten en wist zich te handhaven. Zoozeer waren de »Oude Geuzen" [16]) van nu af aan in het bezit der macht, dat mannen als Frans Oetgens [17]) en Dirk Bas [18]), die voorzeker aan niets minder dan aan kerkelijken ijver leden, zich al spoedig om der wille hunner ambten naar den nieuwen plooi der oppositie tegen de Staten begonnen te voegen [19]). Weinig baatte het daartegen, dat burgemeester Jakob de Graeff, een man uit één stuk [20]), nog in 1613 Calvinistisch gezind, zich in 't volgende jaar tot het Libertijnsche kamp begaf [21]). Hij won er alleen dit mede, dat nu ook hij op het drietal geplaatst werd, dat bij iedere burgemeesterskeuze gepasseerd werd [22]).

Tegenover al die dreigementen besloten nu ook de Staten tot strenge en energieke maatregelen hunnerzijds. Allereerst de nationale synode bleef wegens de heftigheid

Digitized by Google

der demagogen achterwege [23]); hoezeer ook Maurits nog in 1612 het herhaald verzoek der kerk bij de Generale Staten ondersteunde [24]). Niet anders ging het met de provinciale synode, waartoe de Staten van Holland in 1609 nog eenparig geneigd waren [25]). Na 1610 was van zulk eene bijeenkomst, althans onder Libertijnen, geen sprake meer [26]). Ja zelfs de particuliere synoden, die jaarlijks in de afzonderlijke kwartieren — Noord- en Zuid-Holland — gehouden plachten te worden, werden nu de kerk ontnomen en zeven jaren achtereen feitelijk opgeheven [27]). Daarentegen werden steden en dorpen gemachtigd, bij de kerkelijke benoemingen de Libertijnsche kerkwet van 1591 op te volgen, en zich aldus in ieder voorkomend geval het overwicht boven den kerkeraad te verzekeren. Een besluit, waarvan ijverig en onbekrompen gebruik werd gemaakt, om predikanten, den heeren aangenaam, op stoel te brengen [28]). In Alkmaar en Rotterdam waagden de vroedschappen zich het verst. Sterk door den bekenden anti-Calvinistischen geest harer burgerijen, gaven zij den eenigen Calvinistischen predikant, welken ieder dier beide steden tot nog toe binnen hare muren geduld had, op grond van ongehoorzaamheid aan de resolutiën der Staten zijn afscheid [29]) (1610—1612).

Represailles bleven niet achter. De afstelling der openbare synoden werd onmiddellijk beantwoord met het houden van geheime vergaderingen, die niet zooals de regelmatige van vroeger onder toezicht van Staten-gecommitteerden stonden, en waarheen de Arminianen noch afgevaardigd, noch opgeroepen werden [30]). De afdanking der laatst overgeblevene Calvinistische predikanten werd natuurlijk gevolgd door de afscheiding van een deel der gemeente tot afzonderlijke godsdienstoefening in bijzondere woningen onder de leiding van den verongelijkten voorganger. Zulk een aanmatiging mochten de publieke autoriteiten niet lijden. Afzetting werd nu veranderd in uitbanning van den weerspannigen predi-

Digitized by Google

ker, terwijl de »kerk onder 't kruis" gesloten werd [31]). Als hooge gunst was het te beschouwen, dat men de afgescheidenen niet belette, buiten der stede poorten hun bijeenkomsten te continueeren [32]). Vertroosting en opwekking van de zijde der medeijveraars bleef niet uit. Te Koedijk stroomden uit gansch Noord-Holland de leeraars samen, om de Alkmaarsche Calvinisten door de zuivere verkondiging van 's Heeren woord te stichten [33]). — De Staten van Holland vreesden intusschen nog niet. Zij zagen in de groote agitatie slechts een aanleiding om de teugels nog straffer aan te halen. Dat bewees de resolutie tot vrede der kerk, die, in 1613 voorbereid, in 1614 bij meerderheid van stemmen gearresteerd werd. Eene resolutie, waarvan ieder woord een oorlogsverklaring aan de Calvinistische idee behelsde. Had de ordonnantie van 1610 den aanhangers dier richting gematigdheid, eerbied voor de rechten van andersdenkenden afgeeischt, deze legde hun onverholen het zwijgen op. Officieel werd door haar vastgesteld, welke leer voortaan van iederen kansel der »goede gemeente" zoude worden »ingeplant." En welk een leer was het, die de Staten den predikers geliefden voor te schrijven? De algemeen protestantsche opvatting, dat het geloof — en bij gevolg de zaligheid — een vrucht is geenszins onzer verdienste of werken, maar alleen der goddelijke genade en barmhartigheid. Wat echter de praedestinatie betreft, zoo werden de »hooge disputen" der orthodoxen verboden, der gematigde opinie der Arminianen daarentegen de vrijpas naar den kansel toegestaan [34])! Zoo dreef ook hier de eene misstap tot de andere. De opheffing der synodale vergaderingen dwong de Staten als met ijzeren consequentie tot het nemen van dit besluit, waarbij zij zichzelve feitelijk tot synode maakten en in plaats van deze de kerkleer vaststelden. Niet talrijk zijn de voorbeelden in de geschiedenis, waar eene regeering, die de suprematie over de kerk tot

Digitized by Google

hare rechten rekende, dit gezag zoover heeft uitgestrekt, als ditmaal de Staten van Holland deden.

Het oorspronkelijke ontwerp luidde nog scherper, dan de resolutie zooals zij bekend werd. Men had de bewoordingen verzacht, in de vergeefsche hoop, Amsterdams regeering te elfder ure nog tot toetreden te bewegen [35]). Wellicht is het daaraan te wijten, dat de verschillende opiniën, zoowel de orthodoxe als die der Arminianen in het definitieve opstel meer aangeduid dan omschreven worden [36]), alsmede dat naar elke strafbedreiging tegen overtreding te vergeefs wordt omgezien. Doch zelfs zoo vond de resolutie bij de minderheid geen genade. En ditmaal onderwierp zij zich niet meer zoo willig als in 1610 aan het wettig opgemaakte voorschrift. Schoon zij nog niet tot het geweldig middel van een openlijk protest waagde te grijpen, verklaarde zij toch, dat zij het genomen besluit als alleen voor de voorstemmers verbindend beschouwde [37]).

Veel feller dan onder de Calvinistische leden der dagvaart was — evenals na de resolutie tot onderlinge verdraagzaamheid — de verbittering onder de rechtzinnige gemeente. De klove tusschen haar en de regeering scheen van dit oogenblik eerst recht onheelbaar. Bij de resolutie van 1614 kon geen Calvinist zich met een gerust geweten neder leggen. Trigland sprak aller meening uit, wanneer hij schreef: »Voorwaar een onbillijke eisch, die de regeering tot ons richt! Want het is ons niet geoorloofd te verbergen, 't geen God wil hebben geopenbaard, met stilzwijgen voorbij te gaan, 't geen Zijn Woord gebiedt te wederleggen, ja den volke als heilzame leeringen voor te dragen, 't gene met de Heilige Schrift en de nature Gods bevonden wordt te strijden [38])." De resolutie tot vrede, waardoor »de praedestinatie", dat geliefkoosd dogma, »uit de kerk gebannen werd [39])," riep het gansche Calvinistische volk niet meer tot uitdrijving der Remonstranten, maar tot behoud

Digitized by Google

hunner eigene rechten op openbare godsdienstoefening te wapen.

Op zich zelf beschouwd en niet in verband met andere phasen der kerkelijke politiek, kon de resolutie tot vrede eer een manifest dan een praktische maatregel toeschijnen. Alleen met een machtwoord deed men de Calvinistische prediking niet verdwijnen, zoolang nog zoovele Calvinistische predikers in Holland stonden! Toch was de resolutie meer dan een ijdele verklaring: zij verkreeg vleesch en bloed door den grooten invloed, dien de magistraten op het beroepingswerk verworven hadden, hun discretionaire macht, om ongehoorzame zielzorgers af te zetten. In tal van steden en dorpen, waar dank aan dien invloed en aan die macht nog slechts Arminiaansche of althans gedweeë predikanten stonden, beantwoordde de feitelijke toestand reeds geheel aan dien, welke door de resolutie gewild werd; en men mocht hopen, op dien weg voortgaande, dat eerlang hetzelfde van alle plaatsen zoude gelden, waar Libertijnsche regenten den schepter zwaaiden, d. i. in verre het grootste deel der provincie. Wat moest van dit alles het natuurlijk, het noodwendig gevolg zijn? Dit, dat de Calvinisten bij scharen de staatskerk verlieten. Waartoe, zoo vroegen de heftige aanhangers der verongelijkte partij, waartoe nog langer in een kerk getoefd, welker voorgewend hoofd ons den scheidbrief reeds heeft gegeven? Heeft niet de politieke macht uitspraak gedaan over het gevoelen, dat alleen in staat is, ons hart en ons geweten te bevredigen, — en dat gevoelen veroordeeld [40])? Welaan dan laat ons gaan en buiten het vaderlijk huis, dat zich voor ons sluit, een nieuwe woning zoeken, waar het ons geoorloofd zal zijn, den God der vaderen naar onze meening te vereeren. Zoo ontstonden allerwege, waar geen Calvinistische predikers meer in dienst waren, — te Schoonhoven [41]) (1614), Gouda [42]), Rotterdam [43]), Brielle [44]),

Digitized by Google

Hoorn [45]) (1615) en Alkmaar [46]) (1615 of 1616) — de Calvinistische conventiculen. Doch ook in steden, waar het nimmer aan vertegenwoordigers der strenge richting had ontbroken, deed binnen kort de geest der navolging het schisma triomfeeren. Zóó te Oudewater [47]) (1616), zóó te Haarlem [48]) (1616/1617), zóó te Leiden [49]) (1616). Dáár stelden zich de predikanten, der Calvinistische richting toegedaan, zelve aan het hoofd der scheurmakende beweging. Zoo stond ras leeraar tegen leeraar, kerkeraad tegen consistorie, gemeente tegen gemeente, kerk tegenover kerk. Het Avondmaal, voorheen een teeken der verbroedering, werd thans door twee vijandige hoopen, met een oog vol toorn en een hart vol wrok op verren afstand van elkander gevierd. Het platteland volgde het voorbeeld der steden. Behalve de stedekens Woerden en Vlaardingen [50]) zagen twaalf Hollandsche dorpen [51]) binnen korter of langer tijd de wreede tooneelen der kerkelijke afscheiding, wier kosten gedeeltelijk door Amsterdamsch geld werden goedgemaakt [52]).

Hoe betreurenswaardig, dat de vroedschappen zich in deze zaken mengden en zich tot vruchtelooze pogingen lieten verleiden, om de conventiculen der scheurmakers te beletten, de onwilligen weder tot de kerk terug te brengen. De regenten zagen, hoe de gemeente hare sympathie met de afgescheidenen niet verheelde, ja voor een groot deel gereed stond, om gemeene zaak met hen te maken. Zij vreesden, dat de staatskerk, waarin nu althans »het beste deel der bevolking" vereenigd was [53]), tengevolge der afscheiding eerlang ledig zoude loopen, en dat hun suprematie alle beteekenis zou verliezen, wanneer alleen de kleine schare der Remonstranten gereed zoude blijven, om het wachtwoord van de Staten te ontvangen. Daarom moest den ijveraars, wien het verblijf in de kerk ondragelijk was gemaakt, ook het vertoef daarbuiten worden afgesneden. De onverlaten, die in huizen en taveernen godsdienstige oefe-

Digitized by Google

ningen hielden tot bevrediging der behoeften hunner zielen, zouden dra bespeuren, welk een onvergeeflijke misdaad in het oog der heeren hunne dweepzucht was. Waarlijk deze regeering kende hare onderdanen weinig! »Ces peuples ne sont pas d'un naturel à être forcés", zoo oordeelde in 1618 de Fransche gezant. O, waarom wisten de Staten niet, wat voor hem, die hun land slechts ter loops bezocht, geen geheim was! De »Oud-gereformeerden", gelijk zij zichzelf noemden, — de »Slijkgeuzen", zooals de tegenpartij hun nariep, verstonden noch voor overreding, noch voor geweld te bukken. Alleen de tijd had hier kunnen baten, de ontstelde gemoederen tot rust kunnen brengen.

En, terwijl de eene Calvinist zich genoopt zag, een ontheiligd kerkgebouw te ontvlieden, maakte de ander, waar hij kon, van de gelegenheid gebruik, om de resolutiën, die hij niet kon naleven, in het aangezicht der Staten te overtreden. Waar de plaatselijke overheid niet al te nauw toezag, weêrgalmden de openbare kerkgebouwen zoo goed als voorheen van de scherpe predicatiën tegen der Arminianen godslastering. In Dec. 1615 werd ter vergadering geconstateerd, dat de resolutie tot vrede ontelbare malen door ongehoorzame onderdanen was geschonden [54]). Maar wat raad daartegen, zoolang niet de eensgezindheid in den boezem der dagvaart allereerst hersteld wierd? Met het oog hierop werd besloten, Amsterdam door een deftige deputatie van medeafgevaardigden te bezenden. Den 23sten April 1616 verleende de vroedschap hun gehoor. Dan, ook nu weder bleek alle moeite ijdel. Mocht al de redenaar der meerderheid — Hugo de Groot — zich zelf ditmaal in welsprekendheid overtreffen, de vroedschap bleef bij haren eisch, dat men de kerk zelve, in wettige synode, over de betwiste leerstukken de beslissing moest vergunnen [55]). Haar verzet tegen der Staten politiek nam, hoe verder deze werd gedreven, des te nadrukkelijker en gevaarlijker karakter aan. Kort na de April-

Digitized by Google

bezending werd het voorstel gedaan en door de meerderheid aangenomen, om de scheurgemeenten bij algemeene provinciale verordening allerwege op straffe van zware boeten en uitbanning te verbieden. De zaak scheen beklonken, toen Amsterdam door een gewichtige bedreiging den voortgang stuitte. Het verklaarde namelijk, dat het de veroordeelden uit zijne contributiën aan den lande schadeloos stellen, den gebannenen het poorterschap binnen zijne, pas weder uitgelegde, veste verleenen zoude [56]). Zoo werden de banden der wettige autoriteit door de leden der regeering zelve van jaar tot jaar geslaakt. Zulk eene beleediging van 't souverein gezag had de stad in 1614 nog niet gewaagd. De verhindering der conventiculen door de Staten moest opgegeven, hun bedwang aan de afzonderlijke steden overgelaten worden. Deze intusschen lieten den moed nog niet zakken. Plakkaten, waarbij den scheurmakers met geldboeten en ballingschap gedreigd werd, werden in meer dan ééne stad namens de vroedschap afgekondigd. Zoo te Gouda [57]), te Schoonhoven [58]), en in den Briel [59]). Rotterdam, reeds binnen zijne wallen met conventiculen begunstigd, zag zich in dezen tijd ook daarbuiten tot gelijken strijd gedaagd. Als baljuwen van Schieland regeerden zijn burgemeesters dat groote en schoone deel van Zuid-Holland, dat zich van de poorten van Gouda tot die van Schiedam uitstrekt, en in 't westen door Delfland, in 't oosten door den IJsel begrensd wordt. Ook daar was het den belhamels der Calvinistische partij gelukt het vuur der tweedracht, al was 't slechts in één enkel dorp, te stoken. Te Sevenhuyzen nog in het baljuwschap, maar op de grens van het vreeslijk aangestoken Rijnland gelegen, placht bijna de geheele gemeente met stichting den Remonstrantschen predikant te hooren, totdat eenige onrustmakers uit Leiden en Amsterdam ook daar door hun onvermoeide pogingen den vrede doodden. Toch slaagden zij, ondanks al hun inspanning er niet in, meer

Digitized by Google

dan een groot dozijn huisluiden aan hun koorde te krijgen. Deze kleine kudde richtte dus een scheurkerk op; Leidsche vrienden zonden nu een predikant, dan een proponent, om den vromen het ware geloof te verkondigen. De schuur, waar men vergaderde, bleef echter zoo verlaten, dat men personen uit Amsterdam, Schiedam en Leiden moest overzenden, om den predikant toehoorders en de zaak eenigen schijn te verschaffen. Hadde de magistraat alles rustig laten begaan, de afscheiding ware binnen weinige weken doodgebloed. Dan, wat gebeurt er? Den 21sten Juni 1616 wordt alom afgekondigd, dat baljuw, schepenen en mannen van Schieland de conventiculen wel scherpelijk verbieden op straffe van zware boeten en sommier proces. Toorn en ergernis — was het wonder? — maken zich van de afgescheidenen meester. De publicatie doet de ronde door Holland, weldra door de Unie. Men kon nu, zoo roemde men, met de stukken in de hand bewijzen, dat de burgemeesters van Rotterdam geen hair beter waren dan Alva en Granvelle [60]). Wat baatte het, nadat de beschuldiging eens was uitgebazuind, dat de latere houding der geweldenaars van de grootst mogelijke aarzeling en beschroomdheid getuigde? In hun oog had de keur geen andere bestemming, dan door 't aanjagen van vrees de scheurmakers tot de moederkerk terug te doen keeren. Weinig gedachten zij de scherpe dreigementen te volvoeren [61]). Wel was de schuur, waar men vergaderde, door de overheid gesloten, maar de Calvinisten sloegen de sloten er af, al pochende, »dat zij op den magistraat niet en pasten [62])," en hervatten op de plaats zelf hun verbodene samenkomsten. De regeering vernam het, en liet de daders ongestraft. Zoo schonk zij haar weêrpartijders eerst het venijnigst wapen, om hun daarna de schoonste zegepraal te bereiden [63]).

Gelijke feiten zag men op andere plaatsen. Soms werden de strenge straffen door de overheid geëxecuteerd [64]), soms vergat men de geldboeten in te vorderen, de verban-

Digitized by Google

nenen werkelijk uit te drijven [65]). Doch strengheid en zachtheid hadden thans hetzelfde effect. Want men wist nu, over welken boeg de magistraten — kregen zij ooit de macht — het wenden zouden; en men hield zich gewaarschuwd. Die bezorgdheid was genoeg, om ook, waar voor het oogenblik met gematigdheid geprocedeerd werd, de gemoederen met iederen dag al meer en meer te verbitteren. Terecht beklaagden zich de orthodoxen, dat men hen partijdig behandelde, dat men hun tot misdaad maakte, wat in iedere andere secte door de vingers werd gezien [66]). Dat was dan het gevolg van een stelsel, dat ook religieuse zaken geheel met den maatstaf van het politiek belang placht te meten. Waarlijk, wat men van de tegenpartij ook oordeele, 't valt niet te loochenen, dat de Staten geen revolutie geoogst hebben, dan waarvan de zaden door hen zelf waren uitgestrooid.

Hoe wankel het reeds nu met de autoriteit der hooge regeering gesteld was, bleek nergens beter dan in de residentie zelve. Daar — als 't ware onder de oogen der Staten — werd in den loop van 't jaar 1616 de fakkel der tweedracht te midden der gemeente door de Calvinistische partij geslingerd. Rosaeus was het werktuig, »de fluit, waardoor de machtigen der partij, zelf ongezien, den volke bliezen [67]).” Hij, Wttenbogaerts ambtgenoot, voorheen ook diens vriend en bewonderaar [68]), deed sints Maart 1612 Zondag op Zondag de kerken weêrgalmen van al de smaadredenen, die hij tegen den hofprediker en de Remonstranten uitstiet, waarbij zelfs mannen aan het hoofd der regeering niet gespaard werden [69]). Vruchteloos bleven de pogingen van consistorie, magistraat en Gecommitteerde Raden om dien scherpen twist bij te leggen; de ware aanstokers konden zij toch niet bereiken! Eindelijk hakte Oldenbarnevelt den knoop door: Rosaeus werd in zijn bediening geschorst [70]) (12 Febr. 1616). Van dit besluit dagteekent de ge-

Digitized by Google

wichtigste manifestatie zijner partij: de vestiging der Haagsche scheurkerk. Van haar eenigen [71]) onverdacht Calvinistischen leeraar beroofd, liep van nu af aan die gemeente naar Rijswijk, waar een predikant van dat gevoelen stond, ter kerke, daardoor in de oogen der regeering van alle misdaden de onvergeeflijkste bedrijvend.

En ondertusschen trokken zich ook aan den buitenlandschen hemel de duistere onweêrswolken voor de Staten te zamen. Wèl ondervonden zij, dat het Bestand van 1609 nog geenszins de door hen zoo vurig gewenschte bestendige vrede was. Op denzelfden dag, waarop dat Bestand was geteekend [72]), vernam men te Antwerpen, dat in Duitschland eene erfenis was opengevallen, wier bezit ook voor dezen staat van het uiterste gewicht was. Het betrof de vorstendommen Gulik, Kleef en Berg, die van de Nederlandsche grens tot aan 't aartsbisdom Keulen beide oevers van den Rijnstroom besloegen. Zij waren de sleutel der provinciën Gelderland en Utrecht. In handen van den Spanjaard, leverden zij dezen een breeden en gemakkelijken heirweg naar en over onze oostergrenzen. Vandaar de scherpe aandacht door beide regeeringen, die van den Haag en die van Brussel, aan de lotgevallen dier erfenis gewijd. Twee Protestantsche vorsten, de keurvorst van Brandenburg en de hertog van Neuburg, maakten aanspraak op de beiden toelachende landouwen. Zij verstonden zich echter, ten einde andere indringers te weeren, de drie vorstendommen voorloopig gemeenderhand te bezetten. Dan dit was weinig naar den zin des keizers van Duitschland. Ook hij achtte zich, bij uitsluiting van ieder ander, als leenheer, tot sequestratie der betwiste goederen gerechtigd. Om dien eisch te handhaven voorzag hij de stad Gulik van bezetting. Dat was meer dan de Staten lijdelijk dulden konden. Zoo min als den Spaanschen Habsburger

Digitized by Google

konden zij den Duitschen, diens bijna natuurlijken bondgenoot, op een zoo gevaarlijk punt aan hunne grens zich laten nestelen. In 1610 drong derhalve Prins Maurits met de Staatsche veteranen in de vorstendommen binnen, verdreef het keizerlijke garnizoen uit Gulik, en legde de teugels van het gezag in de handen der beide Protestantsche erfgenamen. Spanje zag bij dit alles rustig toe. Het waagde nog niet den krijg te hervatten [73]). En wèl mocht het zich binnenkort met die houding gelukwenschen. In 1614 besloot de Neuburger van geloof te veranderen, om met behulp der Katholieke mogendheden den Brandenburger van het tooneel te verdrijven en zich zelf tot alleenheerscher der vorstendommen te verheffen. Bijna gelijktijdig drongen hierop wederzijds Spaansche en Staatsche troepen over de grenzen, elk bezettende, wat haar 't naast voor de hand lag. Ditmaal was de fortuin den Spanjaard gunstig. Hij slaagde er in, zich van den Boven-Rijn te verzekeren. Rijnberk bezat hij reeds; thans viel hem ook, vlak voor de poorten van Keulen, Mülheim, en lager af Orsoy en Duisburg in handen. Het vaste Wesel moest hem de poorten openen. Wat beteekende daartegen voor ons het bezit van Rees en Emmerik, gelijk dat van Gulik, welk laatste de vijand door zijn garnizoen te Aken onschadelijk maakte? De sterkste stelling aan de wondbaarste plek der Unie was verloren en behoorde van nu af aan den onverzoenlijksten belager onzer vrijheid.

Thans was het aan de Staten te bedenken, of zij 't voldongen feit erkennen, dan wel om Gulik, Berg en Kleef den nauwlijks afgebroken krijg hervatten zouden. Zij kozen, evenals Spanje in 1610, zoo zij in 1614 het eerste. Te gevaarlijk een werk scheen het, opnieuw den fakkel in de ontvlambare stoffen, waarmede de Europeesche maatschappij was opgevuld, te slingeren. Zoo bleef de vrede gehandhaafd, en Spanje tot 1629 meester van de gewichtige linie, die Spinola's krijgsbeleid verworven had. Maar de

Digitized by Google

toorn der Calvinisten vond in het verlies van Wesel een bron van nieuwe ergernis. Achterdocht vervulde hen jegens eene regeering, die zulk een gevaar ontstaan liet en, in plaats van het te rechten, de wapenen liet rusten. Zelfs in de Staten-Generaal baande dat gevoel zich een weg; zoodra 't verlies der stad gemeld was, hield een der leden een woedende rede tegen Oldenbarnevelt, en verweet hem in zijn gezicht, »dat hij als de oorzaak daarvan te achten was." De Advokaat antwoordde lakoniek, »dat de ander kwalijk geïnformeerd was [74])." Maar daarmede was het misnoegen der gemeente niet gestild, en voorwaar iedere droppel telde bij eene autoriteit, die reeds zooveel op haar rekening had. Zonder overdrijving kan men beweeren, dat de militaire operatiën van 1614, de Spaanschwording van Wesel, en het berusten in dat feit onder de hoofdoorzaken van den val van Oldenbarnevelt te tellen zijn [75]). — En het scheen wel, alsof met de fouten der Staten ook alle van hen onafhankelijke gebeurtenissen tot hun ondergang moesten samenspannen. Wat schuld hadden zij aan den dood van Hendrik IV (1610)? Toch had ook diens verscheiden voor hun politiek de noodlottigste gevolgen. Het gezag, dat de grootste der Bourbons met zoo sterke hand had gevoerd, viel door die catastrophe in de handen eener vrouwelijke regent, Maria de Medicis, moeder van het knaapje, waarin de vermoorde koning voortleefde. 't Was van de nieuwe regeering niet te verwachten, dat zij met evenveel nadruk als de vorige de teugels houden zou. Veeleer zag men, evenals bij vroegere tijdperken van minderjarigheid des vorsten, alle onderdrukte krachten den band ontspringen, en met de tot nog toe geweigerde begeerten op nieuw, en dreigend, aan den voet van den troon verschijnen. De geestelijkheid wilde het verloren gezag herwinnen en in de eerste plaats tot intooming der Protestanten gebruiken. Dezen daarentegen eischten nieuwe vrijheden boven

Digitized by Google

die, welke het Edict van Nantes hun geschonken had. De hooge adel, de magnaten des rijks schenen allen eerbied voor de koninklijke waardigheid en voor de wetten des lands vergeten en vastbesloten, het gezag der regentes onder den invloed hunner coterie te buigen. Aangenaamst kwam dit dien nabuur, die sints de dagen van Filips II geene gelegenheid liet voorbijgaan om in Frankrijk te stoken, en ook thans niet naliet, van de moeilijkheden der regeering voor zijn invloed machtig partij te trekken. Zoo dreven Spanje, de magnaten, de Hugenooten en de priesters door elkander hun bedenkelijk spel, waarbij de glans der Fransche kroon verbleekte. Toegeeflijkheid jegens dengene, die 't haar het lastigst maakte, was het eerste middel, waarmede de regentes en hare ministers al die gevaren gelijktijdig poogden te bezweeren. Maar alle toegeeflijkheid heeft een spoedig einde, waar 't vuur slechts na genoeg aan de schenen gelegd wordt. Zoo ging 't ook hier. Al spoedig bleek het, dat geen uitweg meer open was dan kloekmoedig het zwaard tegen weerbarstige vazallen aan te gorden. Twee malen in 1615 en in 1617 ontbrandde in Frankrijk open burgerkrijg tusschen de regentes aan de eene, Protestantsche en Katholieke grooten aan de andere zijde. Voor ons land had die strijd bijna nog gewichtiger gevolgen dan voor Frankrijk zelf. Om medestanders in binnen- en buitenland aan te werven, gaven de opgestane magnaten luide te kennen, dat zij de wapenen veel min om eigen voordeel, dan wegens het overwicht van Spanje op de raadslagen der Fransche regeering hadden aangenomen. Zij wilden, zoo spraken zij, het hof der regentes van dien onwaardigen invloed des vreemdelings bevrijden. Waren zij, de rechte vertegenwoordigers van Frankrijk, eerst overwinnaars, dan zou men ras de oude politiek van Hendrik IV, het antagonisme tegen Spanje zien herleven. Haat tegen die mogendheid was de leus, die de rebellen voor aller oogen op hunne

Digitized by Google

vanen geschreven hadden [76]). Op de Hollandsche Calvinisten maakten deze voorgevingen geweldigen indruk. Al van ouds droegen zij het Fransche hof geen goed hart toe, dat nu de protestantsche zaak schoon gelaat toonde, dan weder hare aanhangers verongelijkte, hoonde, vervolgde. Willem I had de kracht dier volksstemming ondervonden. Thans zoude zij de zwakkere autoriteit van Oldenbarnevelt en de Staten in gevaar stellen. Want dezen volgden geheel andere inzichten dan de gemeente. Zij wisten wel, dat Frankrijk ons geen bondgenoot van aanbelang kon zijn, tenzij het centraal gezag onbekrompen en onbevreesd over al de krachten des rijks beschikken kon ten bate van hen, die met die mogendheid gelijke belangen hadden [77]). De beste waarborg voor de toekomst scheen hun derhalve in de hechtste ontwikkeling van het Bourbonsche koningschap gelegen. Vandaar, dat zij niet alleen zonder eenige bedenking den Franschen rebellen elken steun onthielden [78]), maar zelfs bereid waren de in 't nauw gebrachte regeering met alle redelijke middelen bij te springen [79]). Toen deze in 1616 en 1617 volgens tractaat onze hulp inriep, aarzelde Oldenbarnevelt geen oogenblik, maar diende den Staten niet te vergeefs van advies, het verzoek onmiddellijk te voldoen en de regentes in staat te stellen haar aanvallers met wapenmacht te overweldigen [80]). Men kan denken, in welk een mate zulk een politiek, die schijnbaar Spanje begunstigde en de vrienden van het protestantisme onderdrukte, de harten der Hollandsche Calvinisten moest ontroeren [81])! Er waren er onder hen, die geld leenden om hier te lande ruiterbenden voor de opstandelingen aan te werven [82]). Prins Maurits was geheel van dezelfde meening. Verzwagerd met twee der voornaamste magnaten, hechtte hij meer aan hunne onmiddellijke beloften, dan aan de kansrekeningen van hen, die van de overwinning der kroon toekomstig heil verwachtten [83]). Maar in politieke

Digitized by Google

zaken zooals deze kon zijn stem nog niet tegen die van Oldenbarnevelt opwegen. Tijd winnen was het grootste succes, dat hij en de zijnen verhoopten [84], en zelfs dat ontging hun, nu de Advokaat zoo beslist partij koos.

Maar niet alleen de Fransche en Duitsche, ook de Engelsche zaken baarden den Staten zorge te over. In Engeland zagen de Hollandsche Calvinisten al voor lang het hechtste bolwerk van het protestantisme en onder alle mogendheden onzen meest natuurlijken bondgenoot. Zooveel zij een verbond met de Fransche kroon verfoeiden, zoozeer achtten zij de Engelsche alliantie het hoofddoel aller buitenlandsche politiek [85]. En juist met dat rijk zag de Libertijnsche regeering zich in deze jaren op den meest gespannen voet geplaatst. Koning Jakob kon het haar niet vergeven, dat zij zijne protectionistische maatregelen met scherpe retorsiën beantwoordde [86]; dat zij de aloude vrijheid der zeevisscherij tegen zijne aanspraken op het Dominium maris wist te handhaven [87]; dat zij het waagde haren walvischvaarders zelfs met oorlogschepen tegen den overlast zijner onderdanen bij te springen [88]. En er was meer. Sints de dagen, dat Elisabeth ons in den bangsten nood met geld en troepen had gesteund, had Engeland zich een grooten invloed in onze staatszaken aangematigd. In onzen Raad van State hadden twee, later één Engelschman zitting. Drie der belangrijkste vestingen des lands, den Briel, Vlissingen en Rammekens, hadden Engelsch garnizoen. Het gevaar, dat uit zulke verhoudingen onze zelfstandigheid gedurig dreigde, maakte het voor Oldenbarnevelt tot plicht, geen gelegenheid tot wijziging van dien toestand voorbij te laten glippen. Als eerste minister der Republiek kon hij niet anders dan tegenstander der Engelsche patronaatsrechten zijn [89]. De geldverlegenheid [90]) van koning Jakob stelde hem in 1616 in staat de drie pandsteden voor een betrekkelijk geringe som te lossen [91]) en daarmede den reëelen grondslag van Engelands invloed

Digitized by Google

af te breken. Dra openbaarden zich de gevolgen. Reeds op het einde des jaars had de Engelsche gezant zich te beklagen over stelselmatigen toeleg, om hem van onzen Raad van State uit te sluiten [92]). Nog slechts weinig jaren, — en de opvolgers van den Advokaat slaagden er in, dit streven werkelijkheid te maken [93]).

Bij deze politieke geschilpunten kwamen andere van religieusen aard. Jakob I was in het godsdienstige van nature gematigd en verdraagzaam; zijne adviezen, in 1610 [94]) en in 1613 [95]) gegeven, bewijzen, dat hij verschil in dogma geen onoverkomelijke hinderpaal tegen vreedzame eenigheid achtte. Maar tegelijkertijd beschouwde hij zich als een der grootste theologen zijner eeuw, als den besten kenner van het ware geloof [96]), den geboren handhaver der Hervormde leer zoowel tegen Rome als tegen onroomsche haeresiarchen [97]). Men behoefde 's konings ijdelheid op dit punt slechts weinig te prikkelen [98]), om hem tot verklaringen te noopen, die tegen de voorgaande lijnrecht indruisten. Het was uit hetzelfde gezichtspunt, dat hij Oldenbarnevelts Fransche politiek in de heftigste termen bestreed [99]); hij kon het niet lijden, dat terwijl hij zelf, het hoofd der Europeesche Hervormden, de Hugenooten en hun begunstigers, de Fransche magnaten, voorsprak, de minister der Republiek het Rome toegedane en Spaanschgezinde hof uit politieke berekening waagde te steunen. Zijn ambassadeur hier te lande had dan ook in last, de orthodoxen bij voorkomende gelegenheden te prijzen, en daarentegen de voorstanders der nieuwigheden van 's konings misnoegen te vergewissen [100]). Gelukkig voor de Staten dat Jakob I, uit aanleg en karakter vredelievend [101]), ook door zijne eigene stelling genoodzaakt was, het bij dergelijke onschadelijke middelen te laten. De vestiging en handhaving der koninklijke autoriteit in zijn eigen rijk eischte de toewijding van al zijne krachten en verbood ieder buitenlandsch avontuur, 't zij dan

Digitized by Google

ter wille der zeeheerschappij of ter bevrediging zijner caesaropapistische neigingen. Alleen in zooverre was zijn houding van gewicht, als het misnoegen der gemeente aan onze slechte verhouding tot Engeland noodzakelijk nieuw voedsel moest ontleenen [102].

Juist omgekeerd handelde de Fransche regeering. Zij wist, dat de oppositie in Holland het belang der rebellen in Frankrijk voorstond, dat zij zelve daarentegen van de bestaande landsregeering ondersteuning, in elk geval onzijdigheid te wachten had [103]. De raadslieden van Maria de Medicis begrepen al het gewicht van den Hollandschen partijstrijd voor de Europeesche politiek en de toekomst van hun land. Zij meenden terecht, dat eene Katholieke mogendheid op geenen goeden voet kon staan met de Protestantsche republiek, tenzij deze onder een zoodanig gouvernement stond, dat de religieuse lichter dan de staatkundige belangen telde [104]. Frankrijk en de Fransche gezanten maakten dan ook de zaak des Advokaats van den Lande zonder bedenken, al was het ook bedektelijk, tot hunne eigene [105]. Zoo werd de strijd tusschen de Calvinistische en de Libertijnsche partij tevens tot een pleit tusschen Frankrijk en Engeland, welke dier beide mogendheden hier te lande het meest zoude gelden.

Dus was of werd gedurende het jaar 1616 alles rijp voor een geweldige ontploffing. Op elk punt stonden de Libertijnsche regeering en de Calvinistische gemeente tegenover elkander. De een wilde vrede, de ander krijg met Spanje en de groote Katholieke mogendheden; de een Frankrijk, de ander Engeland tot bondgenoot. En nog meer dan de buitenlandsche, ontketende de binnenlandsche politiek ieders driften. De Staatsche regeering had eerst in weerwil van de meerderheid der Gereformeerden de Remonstranten in

Digitized by Google

de kerk staande gehouden; zij deed thans alles om hun het overwicht voor goed te verzekeren. De Universiteit diende, om het uitsterven der dwaalleer te verhoeden; de nieuwe orde op de beroepingen, om de prediking overal aan Arminiaansche tongen te kunnen toevertrouwen. De synoden waren afgeschaft; het politiek gezag bekleedde zich met de rusting, die genen toekwam. Den Calvinisten, predikanten en lidmaten, werd, waar men durfde, de mond gesnoerd. En zij, die weigerden, in zulk een tempel langer te toeven, werden met den sterken arm in de verlaten huizinge terug gebracht. Knarsetandend droeg de gemeente een juk, waaraan zij zoo lang ontwend was. Toch stond het denkbeeld, om het groote struikelblok, de Libertijnsche regeering, met mannenkracht uit den weg te ruimen, nog slechts weinigen met bewustheid voor den geest. Het was de drukkende weêrsgesteldheid, die aan een onweder vooraf gaat, maar de zuiverende bliksemschicht schoot nog niet door de dompige atmospheer. Vreemde geruchten vonden hun weg naar den kansel en onder het volk. Men wist te verhalen van Spaansch goud, men sprak van complotten, die Oldenbarnevelt en de Arminianen smeedden om het vaderland aan den erfvijand te verraden, en — vreemd genoeg — deze praatjes vonden geloovige ooren. Doch mocht men al op het wettig gezag smalen, hier elkander opruien, ginds samenscholen, — toch wist men eigenlijk nog niet wat men wilde: men verklaarde zich den toestand niet. Weinige regenten waren er, die niet vreesden; weinige, die wisten, wat zij vreesden. Was men in een dier lastige maar ongevaarlijke perioden van malaise, of was er werkelijk een omwenteling op til? Niet ieder durfde dit beslissen. Doch, wie nog hopen mocht, Hollands stadhouder zag den toestand duister in. »De Calvinisten, zeide hij, zijn de sterkste in het land, en zullen zich niet laten oppresseeren. Deze geschillen zullen nog in het zwaard hun ontknooping vin-

Digitized by Google

den [106]." Hij sprak juist. De Staten van Holland bevonden zich thans niet alleen op het spoor der Stichtsche regenten, maar hadden hen reeds geheel ingehaald. Hen wachtte binnen weinig tijds hetzelfde lot, dat dezen in 1585 en 1610 had getroffen. De inmenging der vreemde gezanten in onzen binnenlandschen partijstrijd was voor de Hollandsche regeering een veeg teeken te achten.

Digitized by Google

Ter perse bij J. L. BEIJERS te UTRECHT:

CALVINIST OF LIBERTIJNSCH?

(1572—1631).

DOOR

Mr. J. C. NABER.

1 deel. Roy. 8vo. Prijs f 3.90.

Wanneer men de verschillende tijdvakken onzer geschiedenis rangschikt naar de mate van belangstelling, die zij van oudsher hebben opgewekt, dan komt zeker aan de Revolutie van 1618 met hare oorzaken en hare gevolgen — na de gebeurtenissen die op 't verkrijgen onzer onafhankelijkheid betrekking hebben — de tweede plaats toe. 't Bewijs daarvan is, zoo noodig, gemakkelijk te leveren uit het groot aantal belangrijke publicatien, die wij daarover vooral in de laatste vijftig jaren kunnen aanwijzen. Na de „Verhooren van Oldenbarnevelt" en de „Memorien en Adviezen" van Cornelis Pieterszoon Hooft, beiden uitgegeven door het Historisch Genootschap te Utrecht, ontvingen wij niet alleen door de zorg van den heer Groen van Prinsterer in de „Archives de la Maison d'Orange Nassau" de hoogst belangrijke briefwisseling van Maurits en Willem Lodewijk, maar ook door die van Dr. H. C. Rogge de vooral na 1618 zoo veel omvattende correspondentie van Wttenbogaert, door die van Prof. R. Fruin de „Verhooren van de Groot," voorts van den heer M. L. van Deventer drie deelen met de voornaamste „Gedenkstukken" van Oldenbarnevelt door genoemden uitgever uit het bijna onleesbaar schrift van den Advocaat als opgedolven, eindelijk vele lichtverspreidende brieven van dienzelfden Staatsman in de bijlagen tot het „Intendit," dat wij aan den Rijks-Archivaris Mr. L. Ph. C. van den Bergh verschuldigd zijn.

Digitized by Google

Van minder omvangrijke mededeelingen zwijgen wij hier, zonder ze te vergeten.

Met dezen toenemenden rijkdom aan bronnen-materiaal heeft echter — men duide ons de vrijmoedigheid niet euvel — de Geschiedschrijving zelf, wat dit tijdvak betreft, geen gelijken tred gehouden. Zij, die het hier omschreven veld ter bearbeiding hebben uitgekozen, hebben de een op deze, de ander op gene wijze te zeer door eenzijdigheid gezondigd. Een bij voorkeur kerkrechtelijk standpunt valt den een, een uitsluitend biographisch standpunt den ander, enkelen, — 't ergst van al — een partijdig standpunt te verwijten. Wat wij nog altijd missen is een werk, dat, zich op zuiver *nationalen* grondslag stellend, niet alleen aan de hand der nieuwe publikatiën, maar ook, en niet het minst, met het oog op de van ouds bekende bronnen, de oorzaken der machtige omkeering van 1618 navorscht, haar loop in bijzonderheden beschrijft, en vooral op haar gevolgen een helder licht doet vallen.

In deze leemte wil dit nieuwe werk voorzien.

De schrijver betreedt dit veld niet voor het eerst. In eene studie, voor zes of zeven jaren geschreven, waaraan de Gids-redactie gastvrijheid in haar tijdschrift verleend heeft, trachtte hij reeds het hier geschetste ideaal te bereiken, en, hoezeer nog in vele opzichten te kort geschoten, oogstte hij echter van bevoegde zijde aanmoediging, zelfs goedkeuring. Doch reeds toen koesterde hij het plan door voortgezette studie iets te leveren dat, schoon hetzelfde onderwerp behandelende, als het genoemde tijdschrift-artikel, echter door rijpheid van oordeel en zorgvuldigheid van bewerking tot dit laatste in dezelfde betrekking zou staan als een geheel afgewerkt tafereel tot de eerste ruwe schets. Vandaar dit boek, dat, naar hij hoopt, op die hoogte staat, die bij het tegenwoordig standpunt der wetenschap terecht gevergd kan worden. Moge den lezer er voldingend uit blijken, dat hij zich bij 't schrijven van iedere bladzijde steeds deze drie eischen voor oogen heeft gesteld: de volledige resultaten der thans geopende bronnen binnen ieders bereik te brengen; het deel van den toenmaals gevoerden strijd aan onze nationale ontwikkeling zooveel mogelijk — mits de gebeurtenissen steeds voor zich zelve latende spreken — in het licht te stellen; en, gedachtig aan het voorschrift van Ranke: dat ieder geschiedverhaal een kunstwerk behoort te zijn, den stijl steeds te doen overeenstemmen met de waardigheid en het indrukwekkende van het onderwerp.

Digitized by Google

Ter perse bij J. L. BEIJERS te UTRECHT.

EEN LENT VAN VAERZEN

DOOR

LOUIS COUPERUS.

Post 8vo. Prijs f 1.60.

Hoewel van den heer Couperus nog geen gedichten afzonderlijk het licht zagen is hij bij het Nederlandsche publiek reeds algemeen bekend door zijne gedichten in de Gids verschenen. Een onzer bekende letterkundigen schreef mij: „Indien gij jonge dichters zoekt „met de uitgaaf van wier gedichten gij eer kunt inleggen, dan vestig „ik uw aandacht op den 19-jarigen Louis Couperus. Mij dunkt, „dat is een zeer geprononceerd talent. De Gids heeft weer een ge„dicht van hem gegeven: Kleopatra, waarin schoonheden voor„komen van den eersten rang."

Ik twijfel niet of het Nederlandsche publiek zal deze uitgave met genoegen begroeten.

Deze bundel zal bevatten: Nachtbloesems, een tien-tal Lyrische dichtjens, Gedroomd-Minnen, het bovengenoemde gedicht Kleopatra.

P. A. VAN ANTWERPEN

Op. 8.

Zes liederen voor eene zangstem met klavierbegeleiding.

Woorden van Frans de Cort.

2de Druk. Prijs f 1.25.

De eerste druk dezer liederen is in betrekkelijk korten tijd geheel uitverkocht. Een nieuwe druk zal binnen kort bij mij het licht zien.

De verzameling bevat: 1°. Zooveel liedjes als er klinken. 2°. Zoo gij mijn lief wilt zijn. 3°. Moeder en Kind. 4°. Laat het maar stormen. 5°. O, lieve Scheldestad. 6°. Mijn hart is in Hoogland.

Deze liederen zijn met het grootste succes voorgedragen door Mejufvrouw Joh. Pieters (alt-zangeres), door de heeren Deckers, Orelio e. a.

Digitized by Google

Ter perse bij J. L. BEIJERS te UTRECHT:

SEVERO TORELLI

DRAMA IN VIJF BEDRIJVEN.

Uit het Fransch van

FRANÇOIS COPPÉE

DOOR

J. N. van Hall.

Post 8vo. Prijs f 1.50.

Het drama Severo Torelli van François Coppée werd den 21en November 1883 voor het eerst in het Théatre de l' Odéon te Parijs vertoond. Een honderd-tal achtereenvolgende voorstellingen bevestigden het buitengewoon succes, dat op den avond der eerste voorstelling aan dit aangrijpend drama te beurt viel. De hooge letterkundige waarde van het werk, de krachtige poëtische stroom, welke er doorheen stroomt, werden algemeen erkend, en, als tot bekrooning van zijn arbeid, werd de dichter in de rij der leden van de Fransche Akademie opgenomen.

Het is dit werk, dat door den heer van Hall, die indertijd ook Coppée's Luthier de Crémone op zoo uitmuntende wijze vertaalde, in de versmaat van het oorspronkelijke is overgebracht. Er bestaat uitzicht, dat het drama in den aanvang van het volgend tooneel-seizoen door de bekwame artisten der Rotterdamsche afdeeling van de Kon. Vereeniging „Het Nederlandsch Tooneel" zal worden ten tooneele gevoerd.

Digitized by Google

HOOFDSTUK V.

De regeeringspolitiek tot staan gebracht

(1616, 1617).

Het is zeker een der merkwaardigste verschijnselen in dezen geheelen burgerstrijd, hoe de anti-Calvinistische partij zich altijd mocht verheugen in het bezit van nagenoeg al het talent, zoo in praktische als in intellectueele en artistieke richting, dat toenmaals in de Staten of in den lande gevonden werd [1]). Aan haar hoofd stond nog steeds de overwinnaar van Leicester, heer Johan van Oldenbarnevelt, Hollands principale minister onder den titel van Advokaat van den Lande. Een man, wiens leven en karakter voor geen Nederlander een geheim zijn. Vlugheid van inzicht, kloek beleid, schoone welsprekendheid konden zelfs zijn vijanden hem niet ontzeggen [2]). Volgens zijn vrienden kwam niemand hem nabij in rijpheid van oordeel, eenparigheid van gemoed, of behandeling van zware en verbijsterende zaken. Wat wakkerheid en zorgvuldigheid betrof, stond hij vooraan onder de Hollandsche regenten [3]). Hij was het hoofd en de ziel der Statenvergadering gedurende meer dan dertig ongeëvenaard belangrijke jaren. Want hij wist uitdrukking te geven aan de gevoelens, die ieders borst doortrilden; zijn verstandelijk overwicht, tact en ondervinding bewaarden de eendracht tusschen zooveel stemmende leden. Waren er middelen, om het doel — hoe moeilijk ook — in 't einde zeker te bereiken, men behoefde niet te

Digitized by Google

twijfelen, dat hij die zoude aanwijzen. Nimmer — wien ook de moed begaf — miste men zelfvertrouwen en hoop bij hem [4]). Vandaar die invloed, door hem op de Staten geoefend, die aan Pericles en de Atheensche volksvergadering doet denken, en wiens wedergade in Holland men alleen in Johan de Witt terugvindt. Immers 't was bij zijn advies en directie, dat alle besluiten genomen werden; was hij ziek of afwezig, dan stond de staatsmachine stil. Er waren tijden, dat men over zijne voorslagen niet eens discussiëerde, dat het als een bewijs van zedelijken moed gold, een ander advies te uiten dan het zijne [5]). Ja, in naam was Oldenbarnevelt de nederige dienaar, de gehoorzame uitvoerder der besluiten Hunner Edelmogenden, maar niet zonder schijn spotten de mannen der oppositie met »des Advokaats m e e s t e r s, die hij al lang onder zijn subjectie gebracht had [6])."

Gedurende al de jaren, dat deze staatsman de zaken van Holland heeft bestuurd, de politiek der Unie heeft geleid, stond hem steeds hetzelfde doel voor oogen: het vestigen en handhaven van een krachtig staatsbewind, van een regeering, toegerust, »met behoorlijke autoriteit, om de onwilligen en contraventeurs te constringeeren, des vijands machinatien te bejegenen, de landen van alle injurien en periculen te defendeeren [7])." Er zijn er, die volhouden, dat hij juist omgekeerd de kracht der regeering heeft verzwakt, haar klem heeft verbroken door het op den voorgrond stellen van een bekrompen provincialisme tegenover het gezondere nationaliteitsbeginsel der Staten-Generaal, door het bestrijden der monarchale instellingen uit naam van overdreven republikeinsche begrippen. Geen beschouwing kan scheever zijn dan deze. Onder al de tijdgenooten was er niemand, die van de noodzakelijkheid eener centraliseering van het gezag steeds meer doordrongen was dan hij [8]), niemand, die — ware de gelegenheid gunstig geweest [9]) —

Digitized by Google

tot vestiging eener generale regeering met voldoende macht »om de provinciën en steden te houden in haar devoir van contributie en noodwendige eenigheid [10]," meer dan hij zou hebben bijgedragen. Vijand der monarchie was hij zóó weinig, dat hij zelfs nog in 1609, spijt al den achterdocht jegens Maurits reeds geschept, eene »eerlijke en dienstige" uitbreiding van diens gezag zonder bedenken onder de artikelen van zijn politiek programma opnam [11]. Slechts daar verzette hij zich tegen vermeerdering der centrale of monarchale regeermacht, waar zij der vigeerende regeering stond opgedrongen of afgedwongen te worden. Wat wonder? Hoe hoog hij ook de versterking der regeeringsautoriteit mocht schatten, die door de verheffing van den Prins of de oprichting van een centraal gezag bereikt zou worden, — men mocht niet het reeds verkregene te gronde richten alleen om de schoone verwachtingen eener ongewisse toekomst. Wilde men verzekerd zijn, dat de nieuwe regeering minstens dezelfde kracht als de oude zou bezitten, dan moest de autoriteit der laatste langs ordelijken weg op hare opvolgster overgaan, dan moest de verandering — alleen zóó een verbetering — het vrije besluit zijn van hen, die de souvereiniteit tot op dat oogenblik wettiglijk bezaten. Daarom, zoo ernstig hij verbetering in het staatswezen beoogde, zoo ijverig stelde hij zich te weer, waar hij zag of geloofde te zien, dat vreemde machten, onder den schijn van háár te bedoelen, inderdaad slechts den Staten van Holland te lijf wilden [12]. Zoo lang geen hervorming langs wettigen weg te voorzien was, zoo lang stond hij pal voor het gezag dáár, waar het te vinden was: bij de machtige Staten der machtigste provincie.

Wil men desniettemin op de zwakke zijde van Oldenbarnevelts staatkunde den vinger leggen, zoo lette men op den absolutistischen geest, die al zijn woorden ingaf, al zijn daden bezielde. »Tot conservatie van der Staten autoriteit,

Digitized by Google

getuigt zijn medestander Huig de Groot, strekten al des Advokaats propoosten [13]." »Autoriteit" alleen was zijn partijleus, zoo verweten hem zijn weêrpartijders [14]. Het volk bestond voor hem alleen om blind te gehoorzamen; van deszelfs recht tot verzet had hij geen flauw begrip. Hem, den man, die de revolutie tegen Filips had medegeleefd en medegestreden, scheen het alevel, »het allerbezwaarlijkste, schadelijkste en ruineusste, dat den staat van den lande of steden mag overkomen, dat het gemeene volk der overheid de wet zoude willen geven, alzoo 't zelve den eenen dag in 't eene begost, daarna in andere zaken gevolgd, in 't eind de ruïne en den ondergang veroorzaakt, hebbende al voor meer dan vijftig jaren geleerd, dat beter is verheerd dan verknecht te zijn, gebruikende de heeren altijd eenige discretie, maar de knechten geene [15]." Zelfs vertoogen van niet-regenten waren hem een gruwel. Den predikanten, die in Leicesters tijd bij de Staten hun Calvinistische politiek kwamen aandringen, beet hij gramstorig toe: »dat mijne heeren de Staten wel wisten wat gene in hun request gesteld hadden en nog veel meer daartoe. Zij mochten dan naar huis gaan, en laten voortaan de heeren met de zaken bewerden [16]." Niet minder karaktëristiek is het volgende gezegde uit later tijd, dat hij zich ontvallen liet op 't zien eener resolutie der Staten van Utrecht, waar het in den aanhef heette, dat zij met advies van de gedeputeerden der synode was genomen. »Zouden ook wij, zoo meende hij, nog zoo verre komen, dat wij alzoo zouden moeten spreken, zoo waren wij er wel miserabel aan toe [17]." Zoo ergerde hem zelfs een schijnbaar afdingen op de absolute onbeperktheid van der Staten macht!

Veeleer in dit onvoorwaardelijk autoriteitsprincipe dan in zijn afkeer van het dogma der Calvinisten, waarin hij zich trouwens nimmer heeft kunnen vinden [18], is de sleutel van Oldenbarnevelts optreden in de kerkelijke zwarigheden ge-

Digitized by Google

legen. »Met waarheid mocht hij zeggen, dat hij de differenten in de leer niet op het tiende deel zooveel behartigd had als het stuk van de autoriteit der Staten, om kerkelijke wetten en ordonnantiën te maken [19]." »Wat hem persoonlijk betrof, zoo had hij nog in 1615 gesproken, hij had liever, dat in alle kerken de opinie der Contra-remonstranten geleerd werd, dan dat de landen in zwarigheden of oneenigheden ter oorzaak van 't verscheiden gevoelen op 't stuk der praedestinatie zouden komen [20])." Alleen als staatsman was hij de onverzoenlijke vijand der Calvinisten. Nimmer zou, zoolang hij iets vermocht, de staatskerk hun behooren; nimmer zou het hun geoorloofd zijn zich van de overige gemeente af te scheiden [21]). Het eerste niet, omdat hunne overwinning de suprematie der regeering over het heiligdom met den ondergang bedreigde; het tweede, omdat door iedere scheuring de kracht der staatskerk — noodzakelijke waarborg der binnenlandsche rust — tot groote schade van den staat gebroken zoude worden [22]). Zij, die op eigen gezag de kerk verlieten, waren in zijne oogen oproermakers, die het wettig gezag hunner souvereinen verachtten, rebellen, aan wie elke gunst verspild was. Met opgeheven hoofd trad hij hun te gemoet: geen twijfel, dat hij bij dezen strijd lijf en goed opzetten wilde. Onverdragelijk was hem de gedachte, dat eens een geringer man van hem getuigen zoude: onder Oldenbarnevelts leiding moesten de Staten zich bij de eigenmachtige handelingen van ongehoorzame onderdanen nederleggen. Bij alle overdrijving in zulk een opvatting onmiskenbaar gelegen, verdient toch Oldenbarnevelt door vastheid van beginselen waardeering; door onbevreesdheid in gevaar bewondering. Zijne genialiteit daarnevens stempelt hem tot den grootsten staatsman, dien de Nederlanden na den dood van Willem den Zwijger hebben voortgebracht [23]). Dien roem immers zal men hem niet ontnemen, al erkent men, dat zijn karakter niet smet-

Digitized by Google

teloos was; dat hij door geldzucht zich liet verleiden tot het aannemen van vreemde giften, al was het ook zonder verraderlijke bedoelingen; dat hij vrienden en magen boven behooren bevorderde; dat hij zich tegenover venijnige dolksteken ook zelf niet van oneerlijke middelen wist te onthouden; dat hij op die drie punten voor een man als Johan de Witt de vlag moet strijken.

Nevens en om hem stonden andere mannen, wel niet van even indrukwekkende figuur als 's lands Advokaat, maar toch ieder op hun gebied door vroegere of latere Nederlanders schaars geëvenaard. Daar vond men den welsprekenden hofprediker Wttenbogaert, een man slechts weinig jaren jonger dan Oldenbarnevelt, evenals deze kennis dragende aan de Nederlandsche toestanden van het begin der omwenteling tot op de tegenwoordige moeilijkheden, zijn vriend en, in alles wat de kerk betrof, zijn raadsman. Schoon niet belust op dogmatiek gelijk zijn vrienden Armijn of Bisschop, noch vinnig en strijdlustig van aard, gelijk zijn vurige medeapostel Grevinchoven, was Wttenbogaert sints lang hoofd en woordvoerder der Remonstrantsche kerkpartij die grooter theologen, maar geen mannen van meer tact, aanzienlijker geboorte, omgang en positie, uitgebreider wereld- en menschenkennis aan mocht wijzen. De tegenstanders scholden hem »het principaalste hoofd, directeur en beleider van al de kerkelijke zwarigheden [24]." Zij vonden in hem een man, dien men misschien met geweld, maar nimmer met redenen, 't zij dan bewijzende of bedreigende, uit het veld kon slaan.

Onder de jongeren telde men het licht der Nederlandsche geleerdheid, Hugo de Groot, als jurist, literator, theoloog, de beroemdste en vruchtbaarste publicist zijner eeuw, een man van even vaste beginselen, maar minder eenparige

Digitized by Google

kloekheid [25]) dan de Advokaat, minder dan deze in welzijn of onspoed zich zelven steeds gelijk. Ook hij behoorde tot de onmiddellijke omgeving van Oldenbarnevelt, die hem hoogachtte en liefhad en van zijn onbetwistbare gaven veel partij trok. Meer op een afstand, maar toch hartelijk één van zin met de zooëven genoemden stond de vorst onzer dichteren, Joost van den Vondel, wiens gloeiende ontboezemingen wellicht langer dan het »Leven" van Wttenbogaert of de »Verantwoordingen" en »Remonstrantiën" van de Groot en Oldenbarnevelt de geheugenis aan het tragisch lot der grootsten onzer burgers zullen levendig houden.

Rondom deze stonden nog vele mannen van ontwikkeling en talent; maar waartoe de lijst vergroot, die voor geen meerderen luister vatbaar is? Genoeg om te doen zien, welk een rijkdom van schranderheid en vernuft in de Libertijnsche partij den ondergang te gemoet ijlde. Daartegenover verhief zich het Calvinisme als een duistere, onheilspellende macht, geroepen om den loop des noodlots te voltrekken. Weinige groote mannen zijn door die partij gekweekt. Op het veld der staatkunde en der letteren wordt zij alleen door Marnix van Sint-Aldegonde en Constantijn Huyghens waardig vertegenwoordigd [26]. Hare kracht lag in de massa, niet in de individuen. Wat haar de overwinning verschafte, was de onbezweken trouw dier dichtaaneengeslotene phalanx van 't krachtigst deel der Hollandsche burgerijen. Wel hadden de Calvinisten onder deze niet de meerderheid, toch waren zij verre de sterksten. Zeker: hadden nevens de Arminianen, ook de Lutherschen, Roomschen, Doopsgezinden voor de bedreigde rechten der regeering pal gestaan, spoedig ware het gebleken, dat de aanhangers van Calvijn eene secte, geenszins de natie waren. Doch, zoo het al niet te betwijfelen valt, dat ook de heterodoxen buiten de staatskerk in hun hart meest den Staten waren toegedaan [27]), alleen op de ketters in de kerk kon de regee-

Digitized by Google

ring met zekerheid bouwen. Mochten de anderen al een welwillende neutraliteit in acht nemen, men zag ze toch niet met ijver en energie voor de bedreigde beginselen der Libertijnen in de bres springen. Met de kortzichtigheid, menschen eigen, achtten zij zich bij het geschil, wie in de Gereformeerde kerk te zeggen zoude hebben, ter nauwernood betrokken. Alsof niet alles ten nauwste samenhing en de zegepraal der theocratische partij ook voor hunne stelling in den staat van beteekenis was! Dat schijnen echter slechts enkelen gevoeld te hebben [28]). Ook was de politiek der Staten niet zoo geheel en al berekend, om hen aan te trekken. Schoon niet vervolgziek als de Calvinisten, toch stond de regeering, waar zij 't vermocht, de staatskerk voor ten koste der afwijkende gezindten. Was bijv. de vrijheid, die den Roomschen verleend wierd, niet eene uiterst beperkte? Zag men ook nu niet de plakkaten tegen de Jesuieten en de Paapsche superstitiën hernieuwen [29])? Was niet klaarblijkelijk alles er op toegelegd om alle ziel in éćne kerk te vergaderen? Men denke niet, dat zulke overwegingen zonder invloed bleven. Bij de Utrechtsche revolutie in 1610 maakten de Katholieken zelfs gemeene zaak met de opgestane Calvinisten [30]). Zoo bleven dan als betrouwbare bondgenooten der regeering alleen de heterodoxen in de kerk, de Arminianen, over. Deze waren althans bij de nederlaag der Staten onmiddellijk zelf verloren. Maar, zoo onder de burgerijen alleen Calvinisten en Arminianen een werkzaam deel aan den strijd namen, dan ongetwijfeld was de aanhang der Libertijnsche staatslieden verre in de minderheid. In Amsterdam [31]), Brielle [32]), Dort [33]), Haarlem [34]) Leiden [34]), Enkhuyzen [35]), ja in bijna alle steden van Holland [36]) waren onder dat deel der burgerklasse, dat kleur bekende, verreweg de meesten overgegeven aanhangers van Calvijn. Alleen in Rotterdam [37]), Gouda [38]), Hoorn [39]), Woerden [40]), Goederede [41]), waarschijnlijk ook

Digitized by Google

Alkmaar [42]) stond de verhouding omgekeerd. Daar vormden zelfs onder de gemeente de Calvinisten slechts eene machtelooze minderheid *).

En de kracht, die het Calvinisme onder de burgerijen ontwikkelde, was niet zijn eenige hoop. Ook van de gunst des stadhouders viel voor die factie alle goeds te wachten. Dan, niet op eens is Maurits tot het besluit gekomen, zich voor de meening der theocraten schrap te zetten. Te veel van ouds gewend, om de Staten als zijn wettige souvereinen te eerbiedigen, te weinig zijne grootsche stelling als vertegenwoordiger der monarchie beseffend, viel het hem niet zoo licht, als men wel meent, zich ongeroepen tot scheidsrechter op te werpen. In 1616 althans dacht hij er nog niet aan, een beslissend woord tusschen de partijen te spreken. Veel liever ware hij, als 't kon, »neutraal" gebleven. Een verlangen, dat geen bloot voorgeven kan zijn geweest. Want, zoo hij het uitsprak tegenover den Libertijnschen Advokaat van den Lande [45]), hij verborg het evenmin voor den Calvinistischen stadhouder van Friesland [46]). En reeds was het oogenblik daar, om den ernst van zijn voornemen een iegelijk te toonen.

Immers zoover was het reeds gekomen, zoo ernstig zagen de Staten zich bedreigd, dat Oldenbarnevelt — reeds in den aanvang van 1616 — bij zich zelf te rade ging, op welke militaire krachten de staat in het uiterste geval »tot conservatie der publieke autoriteit", hem boven alles dierbaar, kon rekenen. Daar waren vooreerst de schutterijen, — thans helaas in de meeste steden onbruikbaar, daar in haar de kern zelf der Calvinistische partij was ingelijfd [47]). Beter dienst kon het staande leger der Republiek bewijzen, dat toenmaals zelfs in vredestijd geschapen stond ontzag in te boezemen. Door den politieken toestand van Europa genood-

*) Buiten Holland was dit nog het geval te Kampen [43]), en te Nijmegen [44]).

Digitized by Google

zaakt de rol eener groote mogendheid te spelen, eerzuchtig genoeg om als pair van machtige vorsten in 't krijt te treden, door steeds dreigende vredebreuk gedwongen, onverpoosd in 't harnas te blijven, hield de Unie zelfs onder het Bestand behalve de Fransche hulpbenden, nog altijd over de 30000 man te harer bescherming onder de vanen. Geen mogendheid in Europa, die schitterender krijgsmacht aan kon wijzen! Op het punt van wapening, krijgservaring, discipline had zij haars gelijke niet. Gevaarlijk werktuig voor den staat; waar een gelauwerd hoofd op de bestendige toewijding van zulk een aantal spitsbroeders rekenen kon! Want wat begrepen die grootendeels vreemde huurlingen van het recht en de aanspraken der souvereine Staten? Voor hen was Nederland een persoon, die persoon de veldheer, die hen van overwinning tot overwinning had geleid, die de ongemakken van het veldleger met hen gedragen, de welbehaalde buit met hen gedeeld had. Met ongenoegen en pruttelend hoorden zij de heeren in politiek aan, die hen namens de betaalsheeren op het Binnenhof aan hunne plichten kwamen herinneren, maar met vreugde vervulden zij het minste woord, den kleinsten wenk van hun beminden aanvoerder, den capitein-generaal. Hier zou het blijken, wat gewichtige gevolgen Maurits' houding voor de toekomst van het gemeenebest na zich moest slepen. Bleef hij, gelijk hij sprak, onzijdig, dan was ook het grootste deel des legers [48]), welverre van de regeering te dienen, werkeloos toeschouwer onzer binnenlandsche oneenigheden [49]). In het begin van 1616 begaf Oldenbarnevelt zich tot Maurits. De Advokaat vertoonde den stadhouder de schennis, waarmede de souvereiniteit bedreigd werd, en verzocht hem, den veldheer der Staten, de vereischte handbieding tot staving hunner resolutiën. Te vergeefs. Reeds gevoelde de Prins zich meer dan veldheer: hij waagde het te weigeren [50]). »Tegen de vijanden der Republiek, zoo luidde op al dergelijke eischen zijn

Digitized by Google

bescheid, waren de troepen in dienst genomen, zoo lang ze hem gehoorzaamden zouden ze niet tegen vrienden misbruikt worden [51]).” »Met geweld en autoriteit, zoo sprak hij ook tot Wttenbogaert, was in deze zaak niets uit te richten. Geen afstelling of uitstooting van kerkedienaren kon hier baten; men moest een vreedzame schikking beramen. De scheuring, hij moest het erkennen, was verkeerd. Maar, zoo men van nu af aan iedere partij een afzonderlijk gebouw, afzonderlijk Avondmaal, en leeraren van haar gevoelen vergunde, dan behield men zich de schoonste gelegenheid voor, om mettertijd, wanneer de hartstochten bekoeld waren, de eenheid niet alleen uitwendig, maar ook inwendig te herstellen. Beter althans zulk een scheiding dan de nieuwe vorm van Inquisitie, dien de Staten door hunne resolutiën in Holland hadden ingevoerd [52]).” Hoe jammer, dat Oldenbarnevelt en de zijnen de teekenen der tijden niet begrepen, dat zij niet inzagen, hoe eene politieke richting, die alleen met de wapenen kon gehandhaafd worden, in een vrij land als het onze reeds daardoor alleen veroordeeld was. In plaats van de wijsheid van Maurits' woorden te erkennen en er haar voordeel mede te doen, werd de meerderheid door de nieuwe moeilijkheid bij de oude bezwaren alleen verbaasd en in verwarring gebracht, zonder ook maar in 't minst van richting te veranderen. Hoezeer ook de Arminianen mochten vreezen, dat de arm, die hen tot nog toe beschermde, weldra uitgeput zoude nedervallen en hen onverdedigd aan verwoede vijanden ten prooi zoude laten [53]); hoezeer ook de vergaderingen der Staten meer hooge en scherpe taal dan afdoende besluiten zagen [54]); toch eindigde de dagvaart haar jaarwerk daarmede, dat zij al de vorige resolutiën op nieuw bevestigde [55]).

Met dat al was het duidelijk, dat de houding der meerderheid niet meer dezelfde was der voorbijgesnelde jaren. 1616 was voor de regeeringspartij een jaar van aarzeling,

Digitized by Google

waarin zij van geen terugtreden hooren, maar evenmin tot nieuwe uitdagende maatregelen voortgaan wilde. Gansch anders Oldenbarnevelt. Wat anderen met vrees vervulde maakte hem slechts onverzettelijker. Nooit dacht hij Maurits toe te staan, wat men misnoegden onderdanen had geweigerd. Te minder, omdat hij aan 's vorsten oprechtheid niet geloofde. Sints lang in zijn gemoed van 's Prinsen eerzucht overtuigd, was er slechts één maatregel, waarvan hij zich ten zijnen opzichte iets beloofde. Hij wilde Maurits' medewerking tegen bevrediging van diens geheime wenschen koopen. Meer dan eens in den loop van dit jaar (1616) trachtte hij zijne partij tot die transactie te belezen. Men moest den stadhouder de graaflijkheid aanbieden op voorwaarde van zijn bijstand tegen de Calvinisten te genieten. Dan, het baatte niet: de overige Libertijnen achtten den koopprijs te hoog, of 's vorsten inwilliging te onwaarschijnlijk [56]). Later — in 1618 — heeft de Advokaat zijn voorstel herhaald, maar eveneens zonder bijval te ontmoeten [57]).

Weerloos echter kon men, mocht men niet blijven. Wilde men noch in de hoofdzaak toegeven, noch op de aangegevene wijze Maurits' hulp verwerven, dan moest men tijdig zorgen, zich te wapenen. De Advokaat begreep het volkomen. Daar het staande leger hem blijkbaar ontging, sloeg hij het oog op een andere macht, die in moeilijke tijden den Staten en vroedschappen reeds meer dan eens tot steun gestrekt had. In Dec. 1616 sloeg hij voor, 4000 waardgelders tot bewaring van orde en rust in gemeenen dienst der provincie aan te nemen [58]). Het recht der Staten en, met hun goedvinden, dat der stedelijke besturen, om zulke troepen aan te werven, te verleggen, te gebruiken, was moeilijk voor bestrijding vatbaar. Het vloeide voort uit der eerstgenoemden souvereiniteit; het was meermalen zonder tegenzeggen geoefend [59]). En, wanneer was er meer reden, om daartoe over te gaan, dan nu, daar de

Digitized by Google

publieke autoriteit bedreigd, zoo niet aangerand, de trouw van 't krijgsvolk door Maurits' houding illusoir, een oppositie van ongeëvenaarde kracht en hevigheid gaande gemaakt was? Men ziet het, de onverzettelijkheid van Oldenbarnevelt, zijn onbedwingbaar autoriteitsprincipe leidde hem tot maatregelen, juridisch onaantastbaar, maar waarvan helaas het einde niet te voorzien was [60]. Zoo moest de stem der oppositie, den klachten der gemeente met wapengeweld het stilzwijgen worden opgelegd, als ware het gevaar voor eene revolutie zelfs bij een billijk toegeven niet groot genoeg geweest!

Zoo liep het jaar 1616 ten einde met een twijfelmoedige regeering, misnoegde gemeente en tusschen die beiden den onzijdigen monarch. Geen voldoende grond is er, om met Oldenbarnevelt de zuiverheid der bedoelingen van den veldheer te verdenken. Wel is het niet volstrekt onmogelijk, dat de Advokaat juist heeft geraden; de geslotenheid, die Maurits reeds vroegtijdig kenmerkte [61]), belet ons ook nu nog hem geheel te doorzien; maar minstens zooveel is zeker: er is geen enkele bepaalde aanwijzing, die ons zou doen vermoeden, dat begeerte naar hooger gezag zijn houding ten dezen ingaf. En in geen geval kan dat vermoeden den anderen grooten tegenstander des Advokaats, den stadhouder van Friesland, Willem Lodewijk treffen [62]). Deze laatste, zonder twijfel overtuigd Calvinist [63]), schoon minder onverdraagzaam dan vele andere leden dier secte [64]), groot tegenstander van vrede of bestand, als hij in 1607 en 1608 bewezen had [65]), in de beide Noordelijke gewesten algemeen »ontzien en bemind [66])," had reeds in Jan. 1616 getoond, wat het vaderland verder van hem te wachten had. Tot op dien tijd was de vroedschap van Leeuwarden uit vrienden van Oldenbarnevelt samengesteld geweest [67]). Thans echter bracht de stadhouder, van een lastbrief der Staten van het gewest voorzien, onder voorwendsel, dat de bestaande regeering zich door een volks-

Digitized by Google

oploop en feitelijkheden eenige jaren te voren van het bewind had meester gemaakt [68]), ook daar lieden naar zijn hart, die hem willig vazallentrouw bewezen, op het kussen [69]). Daarmede was in Friesland de laatste hoop der Libertijnsche partij gebroken [70]). Reeds in September daaraanvolgende verscheen een resolutie der Friesche Staten, die gevoegelijk als een manifest van Calvinistische gezindheid gelden kon [71]).

Van het oogenblik dier overwinning af kon Willem Lodewijk niet rusten, eer hij Maurits ook in diens gewesten tot gelijke gedragslijn had bewogen. Waarom zorgde ook deze niet voor welgezinde magistraten, waarop men zich tegenover de Libertijnsche treken kon verlaten [72])? 's Prinsen neutraliteit behaagde hem in geenen deele. Hij waarschuwde hem, dat hij door dat besluit al de schuld van den treurigen afloop op zijn hoofd zou laden [73]). En zou men dan klakkeloos alle vruchten van het heiligst streven prijs geven? »Wel moest hij stekeblind zijn, die niet zag, dat door de onderdrukking van de Gereformeerde religie, om welke de oorlog veertig jaren lang met den bijzonderen zegen van God Almachtig gevoerd was, ook noodzakelijk het verlies der verkregene vrijheid volgen moest, eener vrijheid, waaraan Maurits en zijnen huize meer dan iemand anders gelegen was. Daarom was op de zuiverheid der religie zoo in 't bijzonder te letten, die zeker verloren ging, wanneer men der gemeente niet toestond haar ouderlingen en predikanten geheel vrij te kiezen, en den afgescheidenen het recht niet schonk, om in afwachting der eindbeslissing in de openbare kerkgebouwen zoo goed als de anderen op hunne beurt te prediken [74])." Dus maakte, tegenover den nog onzijdigen Prins, Frieslands stadhouder de taal en al de eischen der Calvinistische factie tot de zijne. Hij was het, die den nog weerstrevende tot kloeker optreden poogde te bewegen.

Nog eens: er bestaat geen wettige reden om den ernst en de oprechtheid van 's Prinsen voorgenomen neutraliteit

Digitized by Google

in twijfel te trekken. Maar een geheel andere vraag was het, of de monarch, zelfs bij den besten wil, onder den drang der gebeurtenissen zijn standpunt zou kunnen handhaven. Geheel iets anders is het een stelling boven de partijen in te nemen, iets anders bij hun strijd bloot toeschouwer te blijven. Maurits' vader had het eerste gekozen; diens buitengewone staatsmansgaven hadden hem in staat gesteld, door alle moeilijkheden heen zijn verreziende zelfstandigheid te bewaren. Maurits dacht er zelfs niet aan, dien weg te betreden: hij wilde »neutraal" zijn, niets meer en niets minder. Dan, de natuur is machtiger dan de vastste besluiten. Hoe zou een man, die feitelijk een monarchale plaats bekleedde, bij een strijd, waarin de hoogste belangen des lands vervlochten waren, voortdurend slechts onverschillig toeschouwer zijn gebleven? En Maurits was reeds nu in zijn hart verre van onverschillig. De Calvinisten hadden sints hun verzet tegen het Bestand zijn sympathie [75]; de behandeling, die zij thans ondergingen, scheen hem een gewelddadige aanranding der vrijheid. Zijn gevoel van billijkheid en recht was door de resolutiën der Staten beleedigd. En niet zonder reden. Waartoe was het a° 1616 in Holland gekomen! Voor de vrijheid der Remonstranten was de strijd der Staten tegen de onverdraagzame kerkelijke autoriteiten ondernomen [76]. »Waartoe, zoo had men geroepen, de kerk te binden aan 't gevoelen van Calvijn? alsof de vrijheid der leeraars en die der hoogescholen niet meer waard was dan eene menschelijke confessie [77])!" Dat was weleer de leus der partij geweest, maar in de praktijk was weinig van dien vrijheidszin gebleken. Door de bitterheid der tegenpartij hadden de Staten zich tot wetten, de vroedschappen zich tot handelingen laten verleiden, die het welsprekendst pleidooi niet voor het verwijt van onrechtvaardigheid redden kon. Of was de prediking thans vrijer dan voorheen, omdat in de plaats van Calvijn de wereldlijke macht de confessie

Digitized by Google

had geschreven? Zoo ja, wat beteekende dan die uitzetting, dat afstel van predikanten, die zich niet ontzagen de nieuwe belijdenis en hare verkondigers als een dwaalleer en hen als dwaalleeraars aan te vallen? Vreemdsoortige vrijheid, die zich openbaarde in de vervolging der »Oud-gereformeerde" conventiculen in een land, waar Menisten, Lutherschen en Roomschen hun godsdienstoefening althans oogluikend verrichten konden! Neen, het valt niet te loochenen, het thans gevolgde stelsel der regeering was een onafgebroken rechtsverkrachting, krenkende onderdrukking van een groot gedeelte der burgerij en wel in datgene, waarin de menschheid verdrukking minst kan lijden. Maurits, die het zoo levendig als iemand gevoelde, en niet gewoon was de zachtste uitdrukkingen te gebruiken bestempelde het niet slechts met den naam van oppressie, maar zelfs met dien meest gehaten: Inquisitie [78])! Wie had, bekleed met verantwoordelijkheid als hij, bij dit inzicht op den duur onzijdig kunnen blijven? Kon hij niet boven de partijen staan, dan zou hij wel spoedig in haar strijd worden medegesleept.

Reeds in het begin van 1617 begon de Prins een weinig naar die zijde te zwenken, waar zijn neef Willem Lodewijk hem sedert lang verwachtte. Schoon nog in het wezen der zaak gematigd [79]), zóó zelfs, dat de stadhouder van Friesland zich geroepen achtte, hem er aan te herinneren, »dat groote zaken zonder moeite, ondank en courage niet gedaan willen zijn [80]);" schoon nog ten volle beducht voor gewelddadige geneesmiddelen, die den staat in confusiën storten, erger dan de kwaal; was hij toch van nu af aan besloten, den wettelijken invloed, dien hij op de regeering bezat, ter ondersteuning van de goede zaak der Calvinisten aan te wenden [81]). Hij wilde het grievendst ongelijk hun aangedaan, het verbod en de vervolging der conventiculen, trachten op te heffen; ja hij wanhoopte niet, zelfs de publieke kerken

Digitized by Google

beurtelings ook voor de prediking der »Oud-gereformeerden" te doen openstellen [82]). De zaak der Haagsche scheurkerk was het veld, waarop zijne eerste bemoeiingen in dit opzicht plaats hadden; maar tevens een nieuwe bron van toekomstige bitterheid tusschen hem en den buitengewonen man, die de besluiten der dagvaart opmaakte en ingaf.

De scheurkerk van den Haag was op dat oogenblik van alle scheurkerken der provincie de gewichtigste. Tegen geene andere moesten de Staten zóó rechtstreeks optreden, want door geene andere werd hunne autoriteit even rechtstreeks aangerand als door deze, die zich in hun eigen residentie ontwikkeld had. Niemand verheelde zich dan ook het belang van de beslissing, die dáár zou vallen: wat ten slotte voor den Haag werd vastgesteld, zou voor het geheele gewest de wet geven [83]). Vandaar de ontsteltenis, veroorzaakt door het feit, dat de afgescheidenen, het wandelen naar Rijswijk moede, in de hofstad zelve in een particulier huis een gemeenschappelijke godsdienstoefening gehouden hadden [84]) (8 Jan. 1617). Alle autoriteiten, ter plaatse aanwezig, het Hof, de Rekenkamer, de Edelen, de Haagsche magistraat [85]) werden door de Gecommitteerde Raden beschreven, om met hen allereerst op dit punt orde te stellen. Op die conferentiën verscheen ook de Prins [86]), die krachtig verklaard had, van de zaak te voren niets te hebben geweten [87]), maar, nu het eens zoover was gekomen, van repressie niets hooren wilde, en veeleer drong, dat men den scheurmakers een der publieke kerkgebouwen gunnen zoude [88]). Heftig was de taal, die op zulk een voorstel volgen moest. Vergramd over de houding van den Advokaat, die hem steeds afeischte den Staten handbieding te verleenen, doch zelf met een beroep op eer en eed de minste concessiën weigerde [89]), zal de Prins wrevelig hebben uitgeroepen: »Monsieur Barnevelt, ik heb mijne eer alzoo lief, als gij de uwe." En, toen de ander hem daarop vraagde, »waarom hij dan

Digitized by Google

niet lette op hen, die pochten, dat de garde van Z. Exc. voor hen was," had hij terecht schouderophalend geantwoord: dat zij, die zoo spraken, zelf niet wisten, wat zij zeiden [90]. »Zij zullen hier prediken, al zou ik er mijn eigen huis toe leenen," liet hij zich nog ontvallen [91], en niet te vergeefs. Immers de Gecommitteerde Raden, ongewapend, en buiten staat om van Maurits krijgsvolk te verkrijgen, gaven ten slotte toe, dat, tot op het bijeenkomen der eerstvolgende dagvaart, in de Groote kerk zoowel door een Contraremonstrant (mits niet Rosaeus) als door een Remonstrant op verschillende uren van den dag zou gepredikt worden, en machtigden Z. Exc. dit den scheurmakers te beloven [92]. Zoo geschiedde; dan wat volgde? Verstout door zóóveel toegeeflijkheid, kozen de afgescheidenen zich terstond een eigen kerkeraad [93]. De Gecommitteerde Raden verstonden, dat door zulk een aanmatiging zoowel hun belofte als die van den Prins vervallen was; de laatste hield heftig staande, dat hij zich al evenwel gebonden achtte en zijn woord, wat het kostte, gestand meende te doen [94]. Nogmaals gaven eerstgenoemden in de hoofdzaak toe en lieten niet in de Groote, maar toch in een der publieke kerken (de Gasthuiskerk) den dienst door een Contraremonstrant verrichten [95]. De Staten, die kort hierop weder bijeenkwamen, namen nu zelf de zaak in handen. Oldenbarnevelt scheen besloten, het tot het uiterste te laten komen. Hij stelde voor, den Prins, die zoo onhandelbaar bleek, van de verdere beraadslagingen uit te sluiten. Dan hij werd overstemd, en zijn tegenstander tot bijwoning der dagvaart uitgenoodigd [96]. Deze bleef ook hier staan op de gegevene belofte, waarvoor hij zijn woord verpand had, en liet genoeg merken, dat toegeven buiten alle apparentie was. De Staten besloten dus, doch alleen »na lange alteratiën" en »ten aanzien van 't geëngageerde woord van Z. Exc.," dat de Contraremonstrantsche dienst in de Gasthuiskerk tot op de naaste

Digitized by Google

dagvaart gecontinueerd zou worden, doch de kerkeraad der afgescheidenen niet zoude mogen functioneeren [97]). Men waagde het niet, den Prins doodelijk te grieven en trad liever één schrede op den tot nog toe gevolgden weg terug. Immers wat was de beteekenis van het genomen besluit? Deze, dat dáár, waar nu de Contraremonstranten geheel van den predikstoel uitgesloten waren, voortaan weder voor de verkondiging dier richting door de overheid zelf naar behooren gezorgd zou worden. Men zou predikanten, den volke aangenaam, van hunne standplaatsen bij leening derwaarts doen overkomen. Niet langer zou de kerk, gelijk thans in meer dan ééne stad het geval was, uitsluitend aan Arminianen of twijfelachtigen toebehooren. Zij zouden weder evenals in 1610 met orthodoxe predikers te deelen hebben. Wèl was de concessie slechts voorloopig van kracht; wel was zij plaatselijk tot de hofstad beperkt, maar zij borg den kiem eener nieuwe richting in zich. De Gecommitteerde Raden althans schenen het aldus te begrijpen, getuige hun aanschrijven aan de regeeringen van Rotterdam en van den Briel, om in hun gebied het voorbeeld na te volgen, dat de Staten zooeven in 's Gravenhage gegeven hadden [98]).

Nog langs een anderen weg slaagde de Prins er in, den Calvinisten bij den aanvang des jaars een aangename verrassing te bereiden. De Staten-Generaal hadden zich tot nog toe met de kerkelijke zwarigheden niet bemoeid; de meerderheid der gewesten was Holland eer genegen [99]). Zoowel Utrecht als Gelderland [100]) en Overijsel [101]) volgden immers elk binnen hun gewest geheel dezelfde kerkelijke politiek, als waarvan de machtigste provincie het voorbeeld had gegeven. Nu echter slaagden de beide stadhouders er in, in die vertegenwoordiging der zeven gewesten, vier van de zeven voor hunne bedoelingen te winnen [102]). Willem

Digitized by Google

Lodewijk beschikte over Friesland en Groningen. Het eerstgenoemde gewest lag immers aan zijne voeten sints de wetsverzetting te Leeuwarden ten vorigen jare; Groningen diende hem sints zijn inlijving in de Unie. Toen had namelijk de stadhouder der twee noordelijke provinciën uit hoofde van de onbetrouwbaarheid der Groninger burgerij overwegenden invloed op de benoeming der jaarlijksche wethouderschap verkregen [103], terwijl het eeuwigdurend getwist tusschen de beide gelijkgerechtigde deelen der dagvaart — stad en ommelanden — waarin hij den rol van wettelijk bemiddelaar speelde [104], haast nog meer bijdroeg, om een ieder tot hem, als de eenige bron van gunst en ongenade te doen opzien. Maurits daarentegen verzekerde zich van Zeeland en Gelderland. Het eerste gewest was toen, gelijk altijd, een lichte speelbal in de handen van den stadhouder. Hij zelf bracht op den landdag één stem uit — dien van den Eersten Edele —; twee andere hingen geheel van hem af — het waren die zijner vazalsteden Veere en Vlissingen —; slechts één stem meer was er noodig, om hem de meerderheid te bezorgen, die hij dan ook lichtelijk verkreeg 't zij door zijn eigen invloed, 't zij door de vrees, die het woelige gemeen den wethouders van sommige Zeeuwsche steden placht in te boezemen. Dat ook Gelderland in den aanvang van 1617 als het ware plotseling van de Remonstrantsche tot de Contraremonstrantsche zijde overging [105], kan toch zoozeer niet bevreemden, wanneer men bedenkt, hoe telkenmale, wanneer een stadhouder en capitein-generaal de autoriteit der Staten van Holland bedreigde, er in de kleinere provinciën zoovelen gevonden werden, bij wie dan de lust ontwaakte, om de macht dier groote provincie te breken, haar drukkend overwicht van rijkdom en intelligentie, dat in gewone tijden gedragen werd, onder 's Prinsen aegis van de schouders te werpen [106].

Zoo naderde de monarch, zonder het te bedoelen, de

Digitized by Google

stelling van partijhoofd, van aanvoerder der Calvinisten. Nog was hij het niet, — maar slechts één stap, en de grenslijn, waar hij nu nog vóór stond, ware overschreden. Neutraliteit was reeds geen passende naam meer voor zijn standpunt. Toch was het altijd nog een vrijer, dan dat van Oldenbarnevelt. Wel zou het blijken bij de heropening der debatten op de Hollandsche dagvaart, die tegen den 24sten Feb. (1617) aangekondigd was. Den 2den Mrt. kwamen de kerkelijke aangelegenheden aan de orde. De Advokaat sprak het eerst. Lang was zijn rede, — en geen wonder: van het begin der reformatie werden de zaken door hem opgehaald. Alle koningen, keurvorsten, prinsen of republieken, die het nieuwe geloof hadden omhelsd, liet hij achtereenvolgens voor de Staten optreden, om met hun voorbeeld te bewijzen, hoe het recht der overheid in kerkelijke zaken van oudsher in alle Protestantsche staten was erkend. Ook wijdde hij in het breede uit over het gezag door de Staten van Holland sints meer dan veertig jaar over de kerk geoefend, een zaak, waarin hij zelf bijna van aanbeginne af het meeste beleid had gehad, en die hij dus uit eigen aanschouwing levendiger en indrukwekkender dan iemand kon verhalen. Daarop deelde hij het advies der Edelen mede, dat — wij mogen het vooronderstellen — door hem geïnspireerd op krachtdadig handhaven der suprematie zal hebben aangedrongen. — Toen de Advokaat had uitgesproken, stond Maurits op en verkreeg het woord. Wat hij wilde zeggen, vereischte zooveel woorden niet, als de Advokaat gebruikt had. Ook was zijne rede niet zoo vol van geleerde citaten, maar zij trof het rechte wit onzer volksbelangen. Geen strenge maatregelen, zoo sprak hij, zijn hier te nemen: de gemoederen moeten gekalmeerd, gesust, gerustgesteld worden. Daartoe is het beste middel, de afgescheidenen in veiligheid en in stilte te laten prediken, in plaats van hen met zinneloos geweld te prikkelen en tot oproer te persen. Waarom

Digitized by Google

niet liever getracht de leeraren, die ter zake der godsdienstige geschillen waren afgezet, bij accommodatie terug te ontvangen, of gelijkgezinden in hunne plaats te brengen, totdat men een definitieve schikking had getroffen [107])? Men ziet het: tyranniek waren 's Prinsen woorden niet; toch konden zij de Libertijnsche meerderheid niet overtuigen. Te groot was hare gehechtheid aan lang beledene beginselen; te diep haar wantrouwen wegens Maurits' vooronderstelde bedoelingen.

De groote vraag van het oogenblik was deze. Zou men de tijdelijke concessie, die men der Haagsche scheurkerk op 28 Januari gedaan had, tot grondslag eener geheel nieuwe kerkelijke regeling voor de provincie nemen; — of zou men omgekeerd op grond der bestaande wetten juist die concessie intrekken, en overal, ook in de residentie, het gemeene recht der provincie herstellen? Vele adviezen werden over die zaak gegeven, vele redevoeringen aangehoord, — doch, gelijk de notulen het uitdrukken, »na lange hacquetten niets ten principale besloten [108])". Alleen werd de Prins nogmaals aangezocht, krijgsvolk en schutterij tot handhaving der autoriteit van Staten en vroedschappen aan te wenden; voorts tot alle personen in 's lands dienst een schrijven gericht, hen gelastende, den Staten trouwelijk ter zijde te staan; daarbij den Hoven van Justitie verboden, tegen politieke vonnissen, door de vroedschappen en stedelijke vierscharen gestreken, appel of provisie te verleenen. Nog machtigde men de Gecommitteerde Raden, in geval van nood de aanwezige Edelen te assumeeren, en ging den 23sten Mrt. op reces uiteen [109]), denkelijk met een gevoel, als had men al die dagen in een belegerde vesting doorgebracht.

Hadden de Staten inderdaad aan de Haagsche scheurkerk met geweld een einde gemaakt, de verontwaardiging kon niet luider geweest zijn, dan zij zich thans verhief over hunne laatst genomene besluiten. Willem Lodewijk had er geen zachter naam voor dan »Macchiavellistische streken,

Digitized by Google

Catilinarische praktijken [110])", en al, wat Calvinist was, stemde met hem in. Toch was de handsluiting der Hoven [111]), slechts de toepassing van een regel, die sints menschenheugenis in de Republiek gegolden had. Zelfs vóórdat de souvereiniteit der Staten tot een voldongen feit was geworden, had men aangenomen, dat politieke en administratieve kwestiën niet tot het ressort der Hoven van Justitie behoorden [112]). En thans, nu hunne souvereiniteit door niemand meer betwijfeld werd, kon men hun moeilijk het recht betwisten, om, evengoed als ieder ander opperste wetgever, den werkkring van collegien, door hen zelf ingesteld of in stand gehouden, te regelen, uit te breiden, zoò noodig in te krimpen. Toch laat van een hooger standpunt van billijkheid de beperking der justitie zich nauwelijks verdedigen. Waar zouden voortaan de Calvinisten, die 't zij wegens deelneming aan de scheurkerk, 't zij wegens feitelijke wederspannigheid voor hunne vroedschappen terecht stonden, onpartijdige ooren vinden? Van de willekeur der stedelijke regeeringen werd hun slechts een beroep op de Staten toegestaan, die, door gene afgevaardigd en met imperatief mandaat voorzien, de doleerende burgers plachten af te wijzen, met het heerlijk argument: »dat de autoriteit van den magistraat in quaestie bij allerwegen moest worden geconserveerd [113])." Dat was dus het hoogste recht in Holland: dezelfde personen wetgever, rechter en partij! Wanneer een weifelende, verdeelde, beangstigde, besluitelooze vergadering het nog waagde, zulk een staatsrecht te handhaven, is het dan der tegenpartij zoo geheel ten kwade te duiden, dat zij die regeering omverwierp, eer deze nieuwe krachten had verzameld?

Den 14den April kwamen de Staten van Holland alweder te zamen. Men zal zich niet verwonderen, dat de aanvallen der kerkelijken op het politiek gezag een groot deel der beraadslagingen vervulden en voor velen vergalden. Meer en

Digitized by Google

meer bleek het, dat zonder wapenen het politiek systeem der Staten niet was te handhaven en dat de staande krijgsmacht voor dat doel geen dienst zou doen. Wel hadden de Gecommitteerde Raden de bevelhebbers der troepen meer dan eens aan hunne plichten jegens 't wettig gezag der Staten en vroedschappen herinnerd [114]); maar 't was gebleken, dat zij geheime bevelen van Maurits ontvangen hadden om zich, evenals hij, in deze twisten onzijdig te houden [115]), en het aan de magistraten over te laten, zich zelf te redden. Het was niet twijfelachtig, wie het meest op de gehoorzaamheid der krijgsknechten kon rekenen! Zoo had dan Oldenbarnevelt op nieuw de aanneming der 4000 waardgelders onder de punten van beschrijving, opgenomen [116]).

Hoe weinig die leider der Libertijnen, in weêrwil der ongunstigste omstandigheden, tot eenig toegeven geneigd was, bleek immers weder bij de behandeling der Haagsche scheurkerk, de zaak, die bij de debatten der dagvaart meer en meer den voorgrond ging innemen. De Calvinisten, voor wier toevloed de Gasthuiskerk te eng werd, dienden den 25sten April het verzoek in, om liever in de Kloosterkerk dan in gene te mogen prediken [117]). Wel wachtten de Staten zich zulks te beloven, doch, om »althans den schijn te hebben, van eenig contentement te willen geven," besloten zij het bedoelde gebouw, — dat sints meer dan vijftig jaar voor geen godsdienstoefening gebruikt, in dak, vloer, vensters geheel en al ontraffeneerd, ja genoegzaam verwoest was, en op dat pas voor geschutgieterij diende [118]), — voor de bediening des Evangelies in behoorlijken staat te laten brengen. Of de Contraremonstranten er daarna zouden prediken, bleef, als van later orde, voorloopig onbeslist [119]). Geen wonder echter, dat dezen terstond hooge verwachtingen opvatten, toen zij zagen, dat met de ontruiming een aanvang werd gemaakt. Zij konden er moeilijk iets anders uit opmaken, dan dat de Staten, ook al kwamen zij er niet voor uit,

Digitized by Google

voornemens waren, hun verlangen te bevredigen. Maar in Oldenbarnevelts borst ging iets geheel anders om. Hij wanhoopte nog niet, een deel van zijn moed in 't hart der partijgenooten over te storten. In de tweede helft van Juni stelde hij voor, de eenheid in de Haagsche scheurkerk met de publieke autoriteit te herstellen en alle concessien te laten varen [120]. Te vergeefs. Zijne partij, besluiteloos en beangst als zij was, deinsde reeds voor iederen krachtdadigen maatregel terug, ofschoon zij haar stelsel nog niet wilde laten varen, noch ook contentement geven in plaats van den schijn daarvan. Nooit heeft eene regeering meer zwakheid aan den dag gelegd, dan de Libertijnsche dagvaart in het jaar 1617. De scheurkerk te autoriseeren, de voorloopige concessie in eene definitieve te veranderen, dit lag haar verre. Toch waagde zij het niet haar wil te doen gelden, de verderfelijke predicatien met geweld te beletten. Zoo dacht zij er ook niet aan, de Kloosterkerk in handen der Calvinisten te stellen. Doch in plaats van dan ten minste, gelijk eene regeering betaamt, openlijk te weigeren, bepaalde zij er zich toe, het werk der ontruiming zoo lang mogelijk slepende te houden [121], of wellicht nog eenig onverwacht toeval haar ontzetten kwam. Dat was niet de gemoedsgesteldheid, die vereischt werd, om de steeds groeiende revolutie in haar loop te stuiten.

In Mei ontvingen de Staten van Holland vertoogen van de vier provincien, die alreeds ter devotie van de beide stadhouders stonden. Zij waagden het Holland te raden, zijn rechtzinnige gemeenten niet langer te tarten, en een vrije nationale synode tot beslechting dezer geschillen in te willigen [122]. Doch de Staten konden het over het antwoord niet eens worden. Er verliep veel tijd met heen en weder praten, daar de minderheid een loyaal, toestemmend antwoord eischte [123], terwijl de meerderheid eindelijk doordreef, dat men de provincien met een kort briefje afscheepte,

Digitized by Google

waarin men voor de gebleken zorg en belangstelling bedankte, doch tevens niet onduidelijk te kennen gaf, dat Holland alleen mans genoeg was, om den twist die in zijn boezem woelde, tot een bevredigende uitkomst te leiden [124]). Groot was daarover de ergernis der minderheid. »Wij zullen antwoord tegen antwoord, verklaring tegen verklaring stellen," zoo luidde de bedreiging van Amsterdam, Enkhuizen, Edam en Purmerend [125]), eene bedreiging, die al te stelselmatig ten uitvoer werd gelegd. Want van nu af aan werd geen stuk door de Staten vastgesteld of terstond volgde een protest, een tegenvertoog, een justificatie, door de steden der tegenpartij ontworpen en in 't licht gezonden. Neen, niet langer kon men beweeren, dat de strijd op de dagvaart met meerder bezadigdheid dan onder de gemeente gevoerd werd.

In die dagen van partijgeest, in het midden der vergadering gaf de Advokaat den heeren van Amsterdam eens die nadrukkelijke vermaning, die velen van hen nog lang zou bijblijven. Daar stond hij, streng en fier gelijk altijd, terwijl zijn oog met kalme onverschrokkenheid op de afgevaardigden der IJstad rustte. Met de wijsvinger der rechterhand klopte hij naar zijn gewoonte, als hij wat ernstig sprak, op het brilhuisken, dat de linker hield, terwijl hij de volgende woorden deed hooren: »Gij heeren, gij heeren van Amsterdam drijft nu dit stuk zoo heftig tegen uwe medeleden; maar gedenkt, wat ik u voorzeg: de tijd zal komen, dat gij de zaak anders verstaan en andere inzichten verkrijgen zult, als het te spade en niet te rechten zijn zal, — mogelijk zelfs in uwe stad [126])!" Nog ontbrak het intusschen niet aan pogingen, om de goede eenigheid in de vergadering te herstellen. Eerst kwam Dordrecht, als bemiddelaar tusschen de partijen [127]), met den voorslag, een onpartijdig onderzoek te doen inleiden door eene gemengde commissie van kerkelijke en politieke personen,

Digitized by Google

beide door de dagvaart tot dat werk te deputeeren. Dan het voorstel vond geen genade in de oogen der minderheid. Immers van een vergadering, op zulk eene wijze samengesteld, was voor het Calvinisme al zeer weinig te verwachten [128]. Toen [129] was het, dat de Groot, bij wien men sedert het einde van 1616 een concilianter houding was gaan waarnemen [130], oprees, en — de eerste onder de mannen zijner partij — eene provinciale synode mits onder toezicht en medewerking der dagvaart aanbeval. De Advokaat, met wien hij te voren in 't particulier over de zaak had gehandeld, zag het voorstel noode geschieden; de Amsterdamsche gedeputeerden daarentegen schonken het een oogenblik hun steun, berekenend, dat langs dezen weg de rechten van Holland, die toch ook zij hadden liefgehad [131], zonder schade voor de goede zaak, ongeschonden bewaard bleven. Uit beide partijen scheen zich een meerderheid te zullen vormen, sterk genoeg om den starren zin des Advokaats te overweldigen. Maar toen het weldra bleek, dat de Libertijnen zich geen synode denken konden dan onder de voogdij en aan den leiband der politieke overheid, verdween ook deze hoop op verzoening voor immer [132]. Toch waagde de Groot zich nog eens met een voorstel: men zoude niet alleen een provinciale maar zelfs een nationale synode bewilligen, mits vandaar de zaak aan eene oecumenische vergadering van alle Protestantsche landen en volken, niet tot afsnijding maar tot verzoening en tot vredestichting, gebracht werd [133]. Maar de naam eener nationale synode was den Libertijnen thans zoo gehaat geworden, dat men er zelfs in dien vorm niet van wilde gediend zijn. Noch de Advokaat, noch de Groots eigen stad, noch de meerderheid ter dagvaart lieten zich overhalen eer later en ernstiger tegenspoed hen dwong [134]. Niet, dat de Advokaat iedere schikking improbeerde. Hoe fel ook gekant tegen transactiën met baloorige onderdanen, door wederzijdsche toegeeflijkheid van medeleden ter dagvaart

Digitized by Google

werd zijn autoriteitsprincipe niet verlet. Zelfs moest het hem een loffelijk werk schijnen door herstel der eendracht, de regeering in staat te stellen met vernieuwde kracht op te treden. Doch het moest dan ook geheel een concessie van medeleden aan medeleden zijn, buiten de onderdanen om, als 't ware boven hun hoofden, tot stand gebracht. Geen synodale vergaderingen, alleen berekend tot aanwakkeren van ijverzucht en godsdiensthaat, mochten tot die uitkomst medewerken; de nieuwe regeling, die de 19 stemmen der dagvaart zou hereenen, moest op een vrij besluit der Staten zelve berusten. Zulk een besluit sloeg hij thans voor. Men zou de staatskerk in twee kerken splitsen, eene Remonstrantsche en eene Contraremonstrantsche, beide als te voren aan den staat onderworpen en onder elkander op soortgelijken voet van broederschap verbonden, als thans de Gereformeerde en Waalsche kerken. Maar het plan vond geen bijval [135]). Gelijkstelling der beide godsdienstige stelsels kon de Amsterdamsche Calvinisten niet bevredigen; op de vernedering van 1614 moest voor hunne partij een schitterender zegepraal volgen.

Nog een ander advies werd van tijd tot tijd van Libertijnsche zijde te berde gebracht, dit namelijk, dat aan iedère stad door de Staten volmacht zou worden gegeven, om het stuk der religie geheel naar eigen goedvinden te regelen. Op die wijze kon Rotterdam de Arminiaansche, Amsterdam de Calvinistische leerstellingen doen prediken; de een het beroepingswerk voor de politieke regeering vindiceeren, de ander de kerkelijke gemeente op dit punt laten bewerden. Het was een verplaatsing van den strijd uit het middelpunt naar den omtrek, een verbanning van vruchtelooze debatten uit de Staten naar de stedelijke vroedschapsvergaderingen. Het was bovenal de wettiging van den toestand, zooals hij feitelijk reeds lang bestond. De suprematie der politieke regeeringen werd ook bij dit voorstel, zoo het wet werd,

Digitized by Google

gehandhaafd, aan de kerk geene concessie gedaan, dan voorzoover de vrije gunst der afzonderlijke steden, steeds voor herroeping vatbaar, tijdelijk strekken mocht. Maar juist daarom was het voor Calvinistische gemoederen onsmakelijk. De minderheid verklaarde, dat zij, werd het aangenomen, met de vier welgezinde provinciën gemeenschappelijk een synode zou uitschrijven. Dit sloot de deur [136]. De meerderheid niet gezind, andere gewesten zóó schoone gelegenheid tot interventie in Hollands kerkelijke aangelegeheden te geven, werd er door genoodzaakt naar andere middelen tot herstel der zaken om te zien.

Zoo waren de Staten vier maanden achtereen (April tot en met Juli) gedurig te zamen, zonder evenwel tot eenig besluit te komen. »De Hollandsche dagvaart, zoo schreef Maurits aan Willem Lodewijk, vergadert dagelijks, maar uitrichten doet zij niets [137]." Hadde men op het Binnenhof het woord slechts gekend van Richelieu: »En grandes affaires il n'y a point plus mauvaise résolution que de n'en prendre aucune [138]." Want, terwijl de leden der souvereine vergadering debatteerden, gingen de gebeurtenissen onopgehouden voorwaarts. In alle steden zag men de troebelen en verwarring hand over hand toenemen. In 's Gravenhage, waar de ontruiming der Kloosterkerk maar niet gereed scheen te kunnen komen, verloren de Calvinisten eindelijk de patientie [139]. Reeds spraken zij onder elkander over een plan, om de Groote kerk met geweld in bezit te nemen [140], besloten echter voorloopig zich met de verovering der Kloosterkerk te vergenoegen. De Prins, die zich door zijne nog altijd onvervulde belofte daartoe gerechtigd zoowel als gebonden achtte, hechtte aan het voornemen zijn zegel [141]. De 9de Juli was de beslissende dag. 's Morgens vroeg drongen eenige mannen de kerk binnen, sjouwden de half-afgewerkte kanonnen er uit en een preekstoel benevens de noodige banken er in; zoodat er binnen weinige uren voor

Digitized by Google

2000 toehoorders gepredikt kon worden. De Staten waagden het niet de daad te straffen, vooral niet nadat de Prins zelf — 't geen veertien dagen later geschiedde — in persoon ter Kloosterkerk ten gehoore was verschenen [142]).

Te Amsterdam waren het de Remonstranten, die een scheurkerk trachtten op te richten. De burgemeesters ontrieden het, doch wilden het niet verbieden [143]). 't Grauw was van een andere meening en voornemens op deze scheurmakers te verhalen, wat zijne geloofsgenooten in Rotterdam, Schoonhoven, Gouda lijden moesten. Den 12den Febr. werd de vergadering door een oploop uiteengejaagd, den 19den 't huis van een der rijksten geplunderd [144]). — Ook in Haarlem was 't niet richtig. De gemeente had er een monsterrequest geteekend tegen de invoering der kerkorde van 1591; de overheid verzocht handbieding der Staten [145]); ja zij zag zich eerlang genoodzaakt twee personen, den een wegens laster, den ander wegens bedreiging, buiten de poort te laten zetten [146]), nam ook tegen verdere moeilijkheden waardgelders in dienst der stede [147]). — In Brielle waren de zaken reeds zoover gevorderd, dat de magistraat in April het volgend bericht aan de Staten kon zenden, welks verwarde stijl den warren toestand spiegelt, waarin de stad zelve gedompeld was: »de stad schijnt te staan in confusie, men loopt met roers en rapieren bij dage en bij nachte; te kennen gevende, dat zij de soldaten op haar zijde hadden; ja, evenverre de magistraat kwame, om Willem Crijnsz. (den voorganger der scheurkerk) uit te zetten, dat hen hunne voeten niet levend vandaar zouden dragen [148])."

Te Delft zag de magistraat zich genoodzaakt, nadat zij eerst de kerkorde van 1591 had ingevoerd, door een compromis met de gemeente den vrede voor het oogenblik te redden [149]). Taurinus, de Arminiaansche predikant, lieveling der regeering, werd door een hoop volks op straat beleedigd en uitgejouwd. De vroedschap, die bij den Prins

Digitized by Google

haar nood kwam klagen, ontving het harde maar niet tén volle onverdiende antwoord: »Gij hebt een goede burgerij, zorgt maar, dat gij ze goed houdt [150]).” — Te Rotterdam uitten de afgescheidenen hooge woorden en dreigementen [151]), die niet zonder uitwerking bleven. De magistraat toch besloot op raad van Grotius de particuliere vergaderingen, sints zooveel jaren buiten de stad geweerd, in afwachting van der Staten eindbesluit, weder toe te laten [152]); maar voorzag zich tevens tot hare bescherming evenals Haarlem van een goed getal waardgelders [153]). — Doch nergens was erger geschied dan in het stedeken Oudewater, dat wel geen stem in de Staten, maar toch een eigen regeering bezat. In 1616 waren ook daar eindelooze twisten ontstaan tusschen predikanten, kerkeraad en magistraat over de ware leer en 't recht der overheid, twisten, die de aanhangers van Calvijn bewogen, in weerwil van Staten en Gecommitteerde Raden, zich aan een afzonderlijk Avondmaal te vereenigen [154]). De vroedschap beproeft alle middelen om de scheuring te heelen, doch alles te vergeefs. Op den 3den Mei is zij weder bijeen, om te beraadslagen, hoe zij Lydius, den Contraremonstrant zal dwingen. De hoofden raken verhit, want de gevoelens zijn verdeeld en de meerderheid beschouwt ieder, die het waagt, zich tegen blijkbare verongelijking te verzetten, als rebel of verrader. De kleine Calvinistische minderheid raakt natuurlijk niet minder opgewonden. Eindelijk staan zij op, ten getale van zes, en verklaren eene vergadering te verlaten, die hun ernstige vertoogen dus moedwillig in den wind slaat. Zij vertrekken, en — nauwlijks is de deur achter hen gesloten — daar stormt een hoop volks de raadkamer binnen met dreigende gebaren en luid geschreeuw. De schrik en ontsteltenis der heeren is niet gering. Ootmoedig smeeken zij de onverwachte bezoekers de vergaderzaal te ontruimen: men zoude op alles letten, al hun wenschen bevredigen. Zoo geschiedt. Nog

Digitized by Google

dienzelfden avond wordt van 't stadhuis de publicatie afgelezen, waarbij algemeene amnestie verkondigd en de scheurkerk gewettigd wordt. Helaas, de herstelde vrede zou van korten duur blijken. Nauw kwam de zaak den Staten ter oore, of zij vernietigden de laatste publicatie en herstelden de zaken op haar ouden voet, waarbij de afscheiding streng verboden was. De raad, aan hun bevel gehoorzaam, doet de troepen van het garnizoen in de wapenen komen en rondom het stadhuis opstellen; want eerst achter dien ijzeren wal durft men de resolutie der Staten voor het verbitterde volk aflezen, dat zich nu niet slechts verongelijkt, maar bovendien bedrogen en om den tuin geleid waant [155]).

Was het wonder, dat het bloed in de aderen der Calvinisten kookte, dat zij de gebalde vuisten ophieven en wraak riepen over eene regeering, die hen zoo grievend had beleedigd, dat haat tegen de Staten en hun getrouwe Arminianen hunne ziel meer nog dan ooit te voren vermeesterde? Van nu af aan is het niet meer het recht hunner scheurgemeente, dat zij verdedigen; neen, den Remonstrant van den kansel te houden, den magistraat van zijn kussens te bonzen: ziedaar het doel, dat voor het vervolg met alle middelen bejaagd wordt [156]). Ja men waagt het, een »college tot beleid der gemeene zaak" op te richten, een »contra-vroedschap" gelijk de Libertijnen het doopten [157]), een »revolutionair comité", zooals het hedendaagsche spraakgebruik het zou betitelen.

Dan dit waren alle zaken, die bepaalde steden betroffen, schoon haar terugwerking op het geheel met der tijd niet uit kon blijven. Reeds terstond van wijder strekking waren die geheime synoden, die in Januari en Juli van dit jaar door de Calvinisten te Amsterdam gehouden werden. Zij teekenden er een »acte van separatie," waarin zij verklaarden de Remonstranten niet langer als broeders en medeleden te erkennen [158]). Al werd de zaak geheim gehouden toch lekte

Digitized by Google

er wel wat uit [159]). Zoo bereikten onrustbarende tijdingen voor en na het oor der Staten, of van hunne plaatsvervangers, de Gecommitteerde Raden. En Holland was niet de eenige provincie, waar de regeering het zwaar te verantwoorden had. De oproerige geest werkte zelfs over de grenzen en blies in 't Sticht de smeulende asch tot lichte vlammen aan. Op nieuw verrees de Calvinistische scheurkerk in de bisschopsstad. Een tweehonderd manspersonen liepen er ten gehoore, en 't baatte weinig al gaf de regeering een plakkaat daartegen, dat in strengheid bij de beruchte Schielandsche afkondiging niet achter bleef [160]). Althans, Oldenbarnevelt ontving eerlang eene anonieme waarschuwing, dat er wel 1500 mannen in de stad waren, die slechts op de gunstige gelegenheid wachtten, om iets oproerigs te ondernemen [161]).

Zoo kon het wel niet meer twijfelachtig zijn, dat van theocratische zijde eene geweldige revolutie in aantocht was. Immers, welk een geestdrift, die de schare bezielde! Zij roemde, »dat zij God op hare zijde had en Hem hare goede zake beval, die haar al zoowel tegen de Libertijnsche geesten zou beschermen, als hij het te voren tegen den koning van Spanje gedaan had [162])." Haar leiders riepen haar op, zich met mannenmoed tegen de listen en kuiperijen der regenten te verzetten en door daden te bewijzen, dat zij het echte kroost van een dapper voorgeslacht was. Want zij brachten het in herinnering: »degeneres animos timor arguit [163])." Ongekende heftigheid vervulde ook die leiders. Burgemeester Pauw, de leider der Calvinisten in de Amsterdamsche vroedschap, sprak het over tafel uit »dat men het eens degelijk over het land moest laten waaien [164])," hij ried den Prins reeds nu tot gewelddadige wetsverzetting [165]). Malderé, een Zeeuw, niet van de gematigdsten, hoorde men uitroepen, dat indien men zes of zeven der voornaamste belhamels aan een galg hing, de zaak haast

Digitized by Google

geaccommodeerd zou wezen [166])." Niet minder vinnig was Willem Lodewijk, de stadhouder van Friesland. Deze schreef aan Maurits, niet te twijfelen, dat het den Arminianen slechts te doen was, om den staat te ondermijnen, ten einde daarbij des te beter hun eigen personage te spelen [167]). Hij raadde den Prins, met de meerderheid der provinciën Holland de wet te stellen, en het vaderland te redden; hij eischte reeds nu een crimineel proces tegen de audacieuse onderdrukkers der rechtzinnig geloovigen [168]).

Bij zulk een stemming der tegenpartij mochten die onderdrukkers niet langer dralen, met op hun verzekerdheid en de verdediging hunner beginselen te letten. Dat was dan ook de bedoeling der resolutie van 4 Aug. 1617, die behalve de hernieuwing der vroeger genomene besluiten twee bepalingen hiertoe betrekkelijk bevatte. De eerste was een dreigement, de andere een vergunning. Het dreigement richtte zich tot de officieren van het staande leger; weigerden zij, zich door de regenten tot handhaving der publieke autoriteit tegen alle dadelijkheden te laten gebruiken, zoo zoude men hen onmiddellijk uit den dienst ontslaan. Waren de Staten niet bijeen, dan werden de Gecommitteerde Raden daartoe gemachtigd. De vergunning was aan de stedelijke regeeringen. De Staten gaven haar de vrijheid om, ieder in hare stad, tot bewaring der orde volk van wapenen aan te nemen [169]). Ziedaar dan het besluit, dat men waardig heeft gekeurd, om met den naam van de »scherpe" resolutie gebrandmerkt te worden. »Scherp" was het slechts in zooverre het van wapenen en krijgsvolk sprak, maar alles behalve, indien men, door den naam misleid, het als een besluit van energieke lieden aan mocht zien. Waarom anders slechts de steden tot aanneming van waardgelders gemachtigd, in plaats van, gelijk zoo dikwijls was geurgeerd, een geheel corps van die soldaten in eed en dienst der provincie te nemen? Kon de weifelende houding van een groot gedeelte

Digitized by Google

der meerderheid zich op eenigerlei wijze duidelijker uiten? Voorwaar, wie deze halfheid overwoog, hem mocht het wel twijfelachtig schijnen, of ook de cassatie der bevelhebbers van 't Unie-leger, in geval van tegenstand, kloekhartig ten uitvoer gelegd zoude worden; of dat men zich veeleer uit het veld zoude laten slaan door de bedreiging der minderheid — bedreiging, als tegen 't voorgenomen plakkaat op de Calvinistische conventiculen zoo werkzaam was gebleken, — dat zij nl. den officieren, die gehoorzaamheid mochten weigeren, wegens het verlies hunner tractementen uit hare contributien in de provinciale middelen schadeloos zoude stellen [170].

In eene particuliere vergadering der meerderheid ten huize van Oldenbarnevelt werd de genomene resolutie op schrift gebracht [171], nadat men haar eerst mondeling aan Maurits had geboodschapt. Deze verscheen zoodra mogelijk — den volgenden dag — in de vergadering der Staten. Hij wilde trachten hen nog tot een ander besluit te brengen. Vóór alles bezwoer hij hen, niet nu uiteen te gaan, terwijl de zaken aldus stonden, dat ten principale noch eenig definitief besluit genomen, noch althans eenige nader orde bij vorme van interim gesteld was. Ook wilde hij van de Staten zelf den zin der resolutie nog eens verstaan, die hem op gisteren door hun gedeputeerden — zoo 't hem scheen, in groote hevigheid — was aangezegd. Te vergeefs. Er was geen bedaarde discussie meer mogelijk. Wel werd nog door dezen en genen het woord gevoerd, doch zonder gehoor te vinden; want de opgewondenheid was zoo groot, dat men zelfs in deze deftige vergadering door elkander sprak, en over de oudheid en den adel der familien van de wederzijdsche partijhoofden aan het disputeeren sloeg. Het einde was, dat men het besluit van den vorigen dag bekrachtigde, en op reces uiteenging — onder heftig protest der minderheid [172]. Immers niet met de energie

Digitized by Google

van politieke maatregelen is de tegenstand, dien zij ontmoeten, evenredig, maar met de bedoelingen, waarvan zij getuigenis geven. De »scherpe" resolutie was geen bewijs van energie; maar zij openbaarde den wensch der Staten, hun regeeringsstelsel met de wapenen te mogen handhaven. Vandaar de luide kreten van verontwaardiging, die zij in 't kamp hunner vijanden op deed stijgen.

Het algemeen bewind berustte thans weder voor eenigen tijd bij Oldenbarnevelt en de Gecommitteerde Raden. Oldenbarnevelt zelf echter verliet kort hierop (14 Aug.) de residentie. Eene geschokte gezondheid — gaf hij voor — had een verandering van lucht wenschelijk gemaakt, die hij eerst te Vianen en dan op zijn landgoed bij Amersfoort zoeken wilde [173]). Vóór zijn vertrek bracht hij Maurits een bezoek, en drong op zijn beurt aan op accommodatie en inschikkelijkheid. Hij ging zoover, van zijn ontslag aan te bieden, als het iets tot vredestichting bij kon dragen. Maurits evenwel schijnt reden gehad te hebben, om deze verzekering niet al te zwaar op te nemen. In elk geval was de Advokaat politiek genoeg, om niets uit te laten van de harde woorden, die bij deze gelegenheid tusschen de beide eerste mannen der Republiek gevallen mogen zijn. Hij geliet zich niet anders, dan of hij Z. Exc. »met gunst en genoegen van dezelve verlaten had."

Zoo ging hij naar Vianen, gevoelde zich daar echter na een verblijf van twaalf dagen nog ziekelijker dan op zijn vertrek, en besloot dus, in plaats van naar Amersfoort, naar Utrecht te reizen. Daar woonde immers de Aeskulaap dien hij meer dan één der anderen vertrouwde. Zes weken bleef hij in de bisschopsstad [174]). Hij zorgde er echter niet alleen voor zijne gezondheid. De politiek hield hem ook daar in ruime mate bezig. In 't Sticht was zijn invloed nog veel grooter dan in Holland. Want Ledenberg en de Staten der provincie, die de ervaren Secretaris al langen tijd naar zijne

Digitized by Google

hand placht te zetten [175]), waren bijna eenstemmig [176]) de zaak der Libertijnen toegedaan en luisterden naar Oldenbarnevelt als naar den profeet der Libertijnsche idee. En het is geen geringe eer voor dien staatsman, wanneer in zijn geval de regel werd verbroken, dat geen profeet in zijn geboorteland geëerd wordt. Zonder discussie stelde men in 't werk, wat Oldenbarnevelt voor de verdediging van 't wettig gezag, de conservatie der publieke autoriteit noodig keurde [177]). En niet minder stipt gehoorzaamden hem de Gecommitteerde Raden in den Haag, die Grotius bij de afwezigheid des meesters, met wien hij ondertusschen drukke correspondentie onderhield [178]), in diens geest en naar zijn aanwijzingen bleef leiden [179]). Zoo beheerschte de Advokaat van uit Utrecht de twee provinciën en stuurde onververvaard het schip zijner partij. Om hem heen verzamelden zich hare hoofden. Een algemeene vergadering der voornaamste Libertijnen uit Holland en het Sticht werd bijna onmiddellijk na zijn aankomst gehouden [180]), en zoo de grondslag geworpen voor den onderlingen bijstand van twee provinciën, door gelijken nood bedreigd en vereenigd, door hetzelfde opperhoofd ten strijde gevoerd. En wel zorgde dat opperhoofd, dat de resolutie van 4 Augustus geen doode letter bleef. De Advokaat waarschuwde de steden, die het meest tot krachtige maatregelen gezind waren, »dat zij wel op hare hoede mochten wezen, om niet door populaire confusie en commotie overvallen, en gedwongen te worden tot hetgeen zij tegen hare verzekering, rust en welstand vonden [181])." Zij begrepen den wenk en stelden de daad niet tot morgen uit. Behalve Haarlem en Rotterdam namen nu ook Leiden, Schoonhoven, Gouda, Hoorn, Heusden en Oudewater waardgelders aan [182]), genoeg om elken tegenstand der menigte te breken. In Brielle beraadslaagde men, om desgelijks te doen. Delft echter, dat tot de vreesachtige leden der partij behoorde, sloeg Oldenbarnevelts aan-

Digitized by Google

maningen om zich te wapenen in den wind [183]), tot groote schade der partij als weldra zou blijken. Ook in het wankelend Medemblik werd eene poging gewaagd, om de vroedschap tot aanneming van waardgelders over te halen. Dan, de Calvinistische leden van dat college, bevreesd ten stadhuize de nederlaag te lijden, waarschuwden de gemeente op de been, die spoedig dreigend het raadhuis omringde en de Barneveldisten bewoog, zich in het onvermijdelijke te schikken [184]. — Intusschen bleven de Staten van Utrecht niet terug. Beslister dan die van Holland, namen zij den 26sten Augustus [185]) de resolutie, waarvoor gene teruggedeinsd waren, deze namelijk, om een provinciaal corps waardgelders in dienst te nemen. Niet minder dan 600 manschappen [186]), in zes compagnieën afgedeeld, werden door dat kloeke gewest in allerijl op de been gebracht. Aan hun hoofd stonden zes gequalificeerde edellieden uit de provincie, die in de legers van den staat het krijgshandwerk geleerd hadden [187]), en thans der regeering van het Sticht »in alles" [188]) en »tegen al haar vijanden" [189]) trouw zwoeren.

Nog gaf Oldenbarnevelt het niet op, althans een deel van het staande leger voor de zaak der Staten en der wettige autoriteit te behouden [190]). Naar den Briel, waar geen vreemdelingen, maar Nederlanders in garnizoen lagen [191]), die reeds vroeger blijk hadden gegeven, dat zij de betaalsheeren meer dan den veldheer vreesden [192]), werden commissarissen gezonden, die bij hun aankomst de officieren voor zich bescheidden. Bedreigd met onmiddellijke cassatie volgens de resolutie van den 4den Augustus, beloofden dezen, spijt Maurits' bevelen, den magistraat tegen feitelijkheden te zullen steunen [193]). Zoo welverzekerd scheen daardoor die stad, dat Oldenbarnevelt het lichten van waardgelders, wat haar betrof, voor 't oogenblik onnoodig achtte [194]). — Ook de schutterijen konden wellicht nog door afsnijding der corrupte leden tot nuttige stutten der regeering gemaakt

Digitized by Google

worden; Leiden en Haarlem, reeds met waardgelders verzekerd, wilden het althans beproeven. Zij vorderden dus van hunne schutters een nieuwen, onbeperkten eed van trouw. Wie weigerde, werd ontschutterd en moest in geld tot de bescherming der autoriteit contribueeren. Te Leiden werden niet minder dan 600 burgers (de helft der geheele schutterij) aldus getracteerd; de belhamels zelfs tot verdere straf ontpoorterd [195]).

Zoo wapenden zich de Libertijnen tegen populaire confusiën en commotiën. Of had wellicht dat eed-afeischen van de gewone krijgslieden, dat hervormen der schutterijen, dat aannemen van waardgelders nog verder reikende bedoeling? Zeker de maatregelen, naar aanleiding der »scherpe" resolutie genomen, waren in de eerste plaats tot bedwang van de wanordelijkheden der menigte uitgedacht, en vele leden der regeeringspartij zouden geen stap verder hebben willen gaan; doch men meene niet, dat de kloekere hoofden geen verdere plannen in hun schild gevoerd hadden! Wat dezen betrof, zij zouden geen oogenblik geaarzeld hebben, de wapenen, tegen oproerige onderdanen aangeschaft, zoo noodig tegen iedere macht — ook tegen den capitein-generaal en de provinciën, die hem volgden — te gebruiken [196]). Wel was voor zulk een doel de nieuwe krijgsmacht — naast 600 man in Utrecht slechts 1800 in Holland [197]) — ten eenen male onvoldoende; doch Oldenbarnevelts aanhangers wanhoopten niet, zelfs nu nog de Staten over te halen, om de waardgelders tot een provinciaal corps te maken en hen tevens aanzienlijk uit te breiden [198]). Hadden zij niet oorspronkelijk het aantal van 4000 alleen voor Holland noodig geoordeeld? Ook gedachten zij alom de weerbarstige officieren van het staande leger, voor zoover zij hen bereiken konden, af te danken en in hunne plaats gewilliger lieden aan te stellen [199]). Nog wist men niet, hoevele bevelhebbers, als 't vuur hun zoo na aan de schenen gelegd werd,

Digitized by Google

voor rebellie tegen de wettige autoriteit der Staten — al was 't de veldheer zelf, die ze eischte — terug zouden deinzen. Zoo zouden de beide provinciën wellicht toch nog over een heirmacht te beschikken hebben, in staat den aanval op beider recht te tarten. Over deze dacht men, als het tot vechten kwam, Maurits jongeren broeder, den Libertijnsch-gezinden Frederik Hendrik, als bevelhebber aan te stellen, of wellicht het aanzien en het genie van den eenen Nassauwer tegen dat des anderen ten schild verstrekken mocht [200].

Zoo scheen dan de plicht der zelfverdediging den burgeroorlog te zullen wettigen. Want burgeroorlog moest noodwendig volgen, wanneer Oldenbarnevelt en zij, die even vastberaden waren, er nog in slaagden, de thans weifelende meerderheid in hunne banen mede te sleepen. Wel trachtte de leider de lichtgeloovigen gerust te stellen met de gewaagde bewering, dat de tegenpartij wel voor het uiterste redmiddel terug zou deinzen, uit vrees van den Spanjaard gelegenheid te geven, met onze verwarringen zijn voordeel te doen, zijn slag te slaan [201]; maar het argument had geen innerlijke waarde. Men leefde reeds te midden van wapengekletter en krijgsrumoer; niemand in Holland, die zich verheelde, waartoe dit bij wederzijdsch volhouden leiden moest. Burgemeester Hooft, aanvoerder der Libertijnen te Amsterdam, berekende reeds angstvallig de wederzijdsche kansen, — maar tevens het ontzettend onheil, dat de broederkrijg allen partijen brengen zou [202].

Digitized by Google

HOOFDSTUK VI.

AANSTALTEN TOT DE OMVERWERPING VAN HET GEZAG (1617, 1618).

Op niemands houding had de »scherpe" resolutie ingrijpender invloed dan op die van Maurits. Was zijne »neutraliteit" onder den invloed der gebeurtenissen reeds te voren diep geschokt; na dezen stap der Staten stelde hij zich zelfs niet meer voor, »neutraal" te zijn of te kunnen blijven. Oldenbarnevelt's plannen, in die resolutie gedeeltelijk geopenbaard, schenen hem geen keus meer te laten, dan die om ter voorkoming van zwaarder onheil zichzelf aan het hoofd van het verzet te plaatsen. Een monarch van den allereersten rang hadde wellicht anders gehandeld: Maurits had noch zoo hooge geestesgaven, noch ook was hij zijne indrukken zóó zeer meester, om onder alle omstandigheden boven de partijen verheven te blijven. Ergernis en verontwaardiging sleepten hem mede, nu hij zag, hoe tot handhaving van een tyranniek regeeringsstelsel spijt alle waarschuwingen en vertoogen een beroep op de wapenen niet ontzien werd. Wat zou het gevolg zijn, wanneer hij zich onthield? Onderdrukking of geweldige opstand der gemeente. Van het oogenblik, dat de vraag hem noodzakelijk aldus gesteld scheen, aarzelde hij niet langer. De zachte verwijten, waarmede Willem Lodewijk voorheen zijn ijver geprikkeld had, waren voortaan overbodig: de »extravagante" [1]) resolutiën van 4 Augustus daagden hem tot handelen. Hij stelde voor vast, dat de tegenstand van Oldenbarnevelt en de zijnen, op zulk

Digitized by Google

een wijze geopenbaard, dat hun misbruik van gezag, hun hardnekkigheid in het onrecht alleen door het ruimste gebruik van zijn macht over het krijgsvolk onder de autoriteit van de welgezinde meerderheid der Staten-Generaal geslecht zou kunnen worden [2]).

Vier van de zeven provinciën derhalve zouden thans bij overstemming eene vrije nationale synode uitschrijven, den stadhouder machtigen, om de waardgelders te ontwapenen. Naar het recht tot zulke maatregelen werd niet gevraagd; hun, die het betwistten en zich op de erkende [3]) souvereiniteit hunner provinciën beriepen, verleende men volgaarne acte van non-praejudicie, verklarende, dat de daad van heden niet als praecedent zou strekken voor het vervolg, maar dat de nood van 't land nu eenmaal de terzijdestelling van 't geschreven recht der Republiek vereischte [4]). Niemand der aanleggers, die zich verheelde, dat zijn gedrag volkomen revolutionair was; niemand, die het voor de tegenstanders of voor de onpartijdigen trachtte te bedekken.

Men herinnert zich, dat de vier provinciën der meerderheid reeds in Mei van dit jaar met Holland over het houden eener nationale synode van gedachten gewisseld hadden. Nadat, gelijk niets anders te verwachten was, de onwil dier provincie om toe te treden was gebleken, kwam het denkbeeld al aanstonds ter sprake, om, bij gebreke van eenstemmigheid, de uitschrijving der synode door de meerderheid te doen geschieden [5]). Maurits had zich reeds toenmaals bij het voorstel aangesloten, doch alleen voorwaardelijk als bij een uiterst redmiddel, slechts dan gewettigd, wanneer de Arminianen geheel en al niet voor rede vatbaar bleken [6]). Thans nu de »scherpe" resolutie was genomen, week iedere bedenking van dien aard ter zijde. Den 23sten September kwam in de vergadering zelve der Staten-Generaal, door de vier provinciën met extraordinaris gedeputeerden versterkt [7]) het houden der nationale synode ter tafel.

Digitized by Google

Niet weinig deed dit bericht de Gecommitteerde Raden van Holland ontstellen, en pijnlijk gevoelden zij de afwezigheid des leiders. Zijn raad werd door hen ingewonnen, zijn terugkomst afgesmeekt [8]). Het laatste te vergeefs: Oldenbarnevelt achtte zich in het Sticht nog niet ontbeerlijk en zijn voortdurende ongesteldheid een voldoend excuus [9]). Aan raad liet hij het niet ontbreken. Men moest temporiseeren; het synodale voorstel door een tegenvoorstel ophouden, en — werd evenwel bij meerderheid besloten — een ernstig protest tegen die rechtsschennis indienen. Het tegenvoorstel, dat hij aan de hand deed, was datgene, dat tegen het einde der laatste dagvaart door de Groot was ingediend, maar toenmaals den bijval van den Advokaat niet had verworven. Men roepe, zoo luidde het, eerst eene conferentie van gematigde personen tot voorbereiding, vervolgens een provinciale, daarna eene nationale synode bijeen, mits dat de eindbeslissing aan eene generale vergadering van alle Protestantsche volken en kerken verblijve, die niet tot veroordeeling en afsnijding, maar tot vredestichting en verzoening werkzaam zij. Derhalve vier theologische vergaderingen met het verklaarde doel: eene beslissing, zooals de Calvinisten die verstonden, te ontloopen [10]).

Dusverre, wat het te keer gaan van de bemoeizucht der provinciën betrof. Maar er viel meer te doen. Niet ten onrechte vreesde men, dat op het groote garnizoen van uitheemsche troepen, sints den opstand van 1610 in Utrecht gelegerd, even weinig als op de garnizoenen der Hollandsche steden in geval van nood te rekenen viel [11]). Toch was het zaak, althans te beproeven, of de middelen, die in den Briel zoo wel gebaat hadden, ook hier wellicht den afval voorkomen konden. De troepen, binnen Utrecht in garnizoen, stonden in Hollands soldij of, zooals men toenmaals sprak, ter repartitie van die provincie. Deze had het in haar macht, ze met inhouding van tractement,

Digitized by Google

met afdanking te dreigen. Dan zou het blijken, wat bij de officieren zwaarder woog: de vrees voor hun betaalsheeren, of de aanhankelijkheid aan den veldheer. De Stichtsche regeering verzocht derhalve aan de Hollandsche Staten een schriftelijken lastbrief aan het garnizoen, om de bevelen, die zij geven zou, »in alle gehoorzaamheid" na te komen [12]). Een gevaarlijk en verreziend besluit, waartoe — 't is licht te begrijpen — de Gecommitteerde Raden niet onmiddellijk bij de afwezigheid hunner souvereine lastgevers en tegen het protest van den Amsterdamschen collega dorsten over te gaan. Ook de Prins deed het zijne, om het besluit te verhinderen. Nauw had hij verstaan, waarover beraadslaagd werd, of hij liet verzoeken, hierin niets te doen dan bij onderlinge communicatie [13]). Hij wenschte namelijk tijd te winnen voor de revolutionaire daden, die hij in 't schild voerde, en die nu welhaast voor uitvoering rijp waren.

De 29ste September 1617 is de dag, die als het begin der Hollandsche revolutie beschouwd kan worden. Op dien datum werd door een der vier provinciën — Gelderland — het voorstel gedaan, om namens de Staten-Generaal de uitschrijving eener vrije nationale synode te doen plaats hebben [14]), een voorstel, dat onaangezien Hollands verzet nog denzelfden dag bij meerderheid van stemmen doorging [15]). Den volgenden dag verraste Maurits Brielle, de plaats, waar voor zoo weinig dagen de zaak der betaalsheeren over die van den veldheer had gezegevierd, een triomf, die de regeering met nieuwe hoop vervuld had. In den nacht van 29 op 30 September had de stadhouder heimelijk de residentie verlaten, vergezeld van zijn broeder, eenige Fransche en Engelsche officieren en eenige manschappen zijner lijfwacht. Bij het eerste opengaan der poort, geheel onvoorziens, verscheen hij in den Briel en deed er onmiddellijk de vroedschap bijeenroepen, bij welke juist weder het voorstel aanhangig was, om tot nog betere verzekering der orde twee compagnieën waardgelders

Digitized by Google

in dienst te nemen. Maurits wilde het zoover niet laten komen. Door zijn zelfvertrouwen en vastberadenheid overbluft, gaf de vroedschap den Prins op alle punten genoegen: men zou van geen waardgelders meer spreken, mits daarentegen nog een paar compagnieën geregeld krijgsvolk in de stad gelegd werden. Niets kon den stadhouder gewenschter zijn. Het krijgsvolk, thans in Brielle gelegerd, had zich immers zoo even den Staten op nieuw verplicht? 't Was dus hoog tijd, die afvallige benden door betergezinde rotgezellen tot hun waren plicht terug te doen brengen. Onmiddellijk werd order naar twee compagnieën in Delft gezonden, om zich in allerijl naar den Briel te transporteeren. Nog waren zij niet uit eerstgenoemde stad vertrokken, toen de Gecommitteerde Raden van 's Prinsen tocht en dit laatste bevel bericht ontvingen. Wellicht was het nog niet te laat, om de uitvoering te verhinderen. Twee der heeren zelf — 't was reeds na den middag — snelden naar Brielle; naar Delft zond men verbod, om de troepen te laten uittrekken. Te vergeefs. De Prins liet zich niet van zijn stuk brengen; de Delftsche regeering waagde niet, zich op den duur tegen het vertrek der troepen te verzetten [16]. Ook ontbraken haar de middelen: zij had geen waardgelders aangenomen.

Gewichtig succes, dat de Prins zoodoende behaalde! Uit een krijgskundig oogpunt was nu geheel Holland verzekerd door het bezit der drie belangrijkste zeehavens: Brielle, Amsterdam, Enkhuyzen [17]. Nog zwaarder moest het moreele voordeel wegen. Op het eerste naderen van den monarch was het wettig gezag geheel zonder strijd teruggeweken; het had hem niet door dwang, maar uit angst een der sleutels van den lande prijs gegeven. Zonder militaire macht was Maurits in Brielle verschenen; hadden de regenten voor hunne rechten palgestaan, wie zou den uitslag van zijn bedrijf voorspeld hebben? Maar zijn zelfvertrouwen en vastheid wonnen het van hun beschroomdheid en twijfelmoe-

Digitized by Google

digheid. Aan zijn persoonlijk overwicht was de zege te danken: dat overwicht gold van nu af hooger dan ooit. Wat mocht hij zich niet voor vervolg van tijd van een zóó machtig prestige ook op uitgestrekter terrein beloven? De tocht naar Brielle was een groot waagstuk, in welks slagen een gewichtig teeken des tijds lag opgesloten. De innerlijke zwakte der oligarchie tegenover den volkswil en dien van den veldheer was onweersprekelijk door dit feit onthuld, terwijl het den tegenstanders der regeering tot nog grooter triomfen den weg baande en aanwees.

Voor het oogenblik toonde het zijn gevolgen meest daarin, dat het de scheuring tusschen beide partijen onherroepelijk, iedere onderhandeling onmogelijk maakte. Met den veroveraar van Brielle konden, wilden de Gecommitteerde Raden niet langer in besprek blijven. Wat ander doel kon met zijn verzoek om uitstel gemeend zijn, dan hen te misleiden: terwijl zij naar zijn motieven luisterden, nog meerder steden te verrassen? Nog denzelfden dag, dat Brielle verloren ging, werd de verzochte legerorder naar Utrecht verzonden. Het adres luidde aan Oldenbarnevelt: hij mocht het stuk naar goedvinden overgeven of achterhouden [18]. Krasse maatregel; maar wie waren het, die hem namen? De vertegenwoordigers eener vergadering, uit wier boezem alle orde en tucht verdwenen was, wier gescheurde deelen thans reeds ieder afzonderlijk dagvaart hielden [19]. Midden September waren het vier steden der oppositie, die op 't voorbeeld der vijfde — Dordrecht [20] — gezamenlijk protest tegen de resolutie van 4 Augustus inleverden [21]. Men sommeerde de Gecommitteerde Raden die resolutie niet ten uitvoer te leggen, of »men zou genoodzaakt zijn, met raad en daad daartegen in te gaan, zulks als men zou bevinden te behooren [22]." Einde October daarentegen waren het acht Libertijnsche steden, wier gedeputeerden in den Haag vergaderden. Het waren de meest besliste en ijverigste leden

Digitized by Google

der partij: Haarlem, Rotterdam, Leiden, Schoonhoven, Hoorn, Gouda, alle met waardgelders voorzien, benevens Alkmaar en Brielle. Ook den Haag zelf nam aan die vergaderingen deel [23], hoewel het geen stem in staat had. Men hoopte immers de Staten te bewegen, ter versterking der Libertijnsche meerderheid en op grond der hooge contributiën, die het opbracht, den Haag nevens de andere steden voortaan mede ter dagvaart toe te laten [24]. Het doel der bijeenkomst was, naar het heette, tegenover het protest der vijf steden een tegenverklaring af te leggen; maar inderdaad, zich aangaande een goed plan voor de naaste dagvaart bij voorbaat te vereenigen [25].

Tegenover souvereinen, zóó verdeeld, dat de Gecommitteerde Raden het niet waagden de dagvaart te beschrijven, maar haar liever van maand tot maand verschoven [26], waagden Maurits' vazallen, de Staten-Generaal, door te tasten. De artikelen der nationale synode, de tijd harer bijeenkomst, de plaats der vergadering werden achtereenvolgens met de gewone meerderheid vastgesteld [27]. Intusschen (6 November) was ook Oldenbarnevelt uit Utrecht teruggekeerd [28], sints het Brielsche wapenfeit onverzettelijker dan ooit te voren. Zulk een aanslag op der Staten recht kon door hem niet anders dan met de strengste handhaving hunner autoriteit beantwoord worden. Zelfs die concessie, die hij op het eind van September door het aanvaarden van de Groots voorstel over zich had verkregen, scheen hem thans niet langer verdragelijk. In het protest, dat de Gecommitteerde Raden tegen de laatste besluiten der Staten-Generaal indienden, een protest, dat hij hun gedicteerd had, was noch van eene oecumenische noch van eene nationale synode sprake, maar slechts van een provinciale kerkvergadering, bovêndien van 't recht van decisie verstoken [29]. Velen, zoowel tegenstanders als bondgenooten, scheen deze politiek meer op hartstocht dan op berekening

Digitized by Google

gegrond. Menig Calvinist was voor niets meer beducht, dan dat de Advokaat toch nog op 't lest zijn zegel aan de nationale synode hechten mocht. Immers in dat geval verviel ieder voorwendsel tot verder geweld tegen de wettige regeering; en werd het deze laatste mogelijk, nu schijnbaar toegevend, op 't beslissend oogenblik een spaak in 't wiel te steken [30]. Wttenbogaert zelf, het hoofd der Remonstranten, was van zulk een zienswijze niet vreemd, hij waagde het, haar den staatsman voor te dragen. Doch deze antwoordde »kort en scherp", »dat zijn eer en eed, den lande gedaan, hem niet toeliet, zijn heeren meesters te raden tot datgene, wat hij wist te zijn tegen 's lands hoog- en gerechtigheden, mitsgaders tot aanmerkelijken ondienst van het zelve: — wilden anderen dat doen, hij zou het niet doen [31]." Waarlijk het is niet te verwonderen, zoo er zelfs onder hen, die tot hiertoe zijn vrienden waren, gevonden werden, die erkennen moesten, dat òf trots, òf halsstarrigheid zijn oordeel verblind had [32].

Weinig bekommerd om Oldenbarnevelts inzichten, vatte Maurits eerlang, kalm maar beslist, het werk weder op, te Brielle begonnen. Nadat hij eerst in de residentie het lid der Edelen had vergaderd, het tot andere gedachten had zoeken te brengen, bezocht hij achtereenvolgens Delft, Schiedam, Rotterdam, Dordrecht en Gorcum, waar hij in de vroedschappen de nationale synode hoogelijk aanprees, dus de tegenstanders ontmoedigend, zijn aanhang sterkend, nu elkeen zag, hoe ijverig de Prins partij koos [33]. In Januari 1618 toog hij voorts in spijt van Oldenbarnevelts ernstige vertoogen [34] naar Nijmegen, de stad, die hij zelf vóór 27 jaren met de wapenen van den staat tot de Unie en tot de provincie Gelderland had teruggebracht. Bij die gelegenheid was, daar men de vaderlandsliefde der pasgewonnene niet vertrouwde, den stadhouder het recht gegeven, om gedurende den oorlog de wethouderschap geheel naar

Digitized by Google

believen samen te stellen. Geen wonder, dat zulk een afhankelijkheid noode werd gedragen, dat men niet afliet voor Nijmegen naar even groote zelfstandigheid te trachten, als de andere stadsregeeringen der Unie bezaten. Aangaande het recht kon men twijfelen. Het accoord van 1591 sprak alleen van oorlog en vrede; een bestand was toenmaals niet voorzien. Met evenveel schijn als Maurits kon beweren, dat zijn bevoegdheid tot wetsverzetting nog altijd voortduurde, kon de vroedschap volhouden, dat het tot de hernieuwing van den krijg moest rusten. Gedurende de eerste jaren van den wapenstilstand had Maurits zijn standpunt weten te handhaven, daarna behalve in den vorm toegegeven en der stad feitelijk eigen wetsbestelling gelaten. 't Gevolg was, dat zich ook daar de stemming der patriciërs baan brak, dat Nijmegen, stad en kwartier, zich op de Geldersche dagvaart het hechtste bolwerk der Libertijnsche maximes betoonde. Wilde de Prins dien tegenstand voor goed verwinnen, dan werd het tijd, dat hij het prijsgegeven recht ten spoedigste heroverde. Hij deed het met behulp der Staatsche legermacht. Het was de daad, waarmede hij het jaar 1618 inwijdde. Twee dagen besteedde hij, om de troepen in de wapenen te brengen, alle voorbereidende maatregelen te nemen. Den derden dag riep hij de oude wethouderschap te zamen. Hij deelde haar zijn vast besluit mede, de regeering naar vroegere wijs en gebruik te hernieuwen. Tegenstand was onmogelijk; niemand beproefde het, zich te verzetten. Ongestoord bracht de stadhouder zijne dependenten aan het roer. Te laat beklaagden zich de afgezette leden; te vergeefs schreven de Staten van Holland een vertoog aan die van Gelderland, hen afeischende het geschonden recht der goede stad te handhaven [35]): die provincie was van nu af onherroepelijk aan de zegekar des monarchs vastgekluisterd.

Inmiddels waren ook de Staten van Holland — in Dec.

Digitized by Google

1617 — weder eenigen tijd bijeen geweest zonder veel tot stand te brengen. Oldenbarnevelt had nog eens, gelijk meermalen te voren, getracht, door een verzoek om ontslag zijn invloed te bevestigen. Hij verhaalde van zijn lange diensten, den lande bewezen, van zijn ouderdom van 70 jaren, van de zwakheid zijner gezondheid, die langer continueeren onraadzaam maakte. Hij wees er op, hoe dikwijls hij reeds vroeger oorlof en licentie had gevraagd. Hij bad, dat men hem voor geëxcuseerd mocht houden, zoo niet voor goed, dan ten minste bij provisie, tot zijn dispositie beter zoude wezen [36]). Maar er was in de geheele vergadering niemand, noch onder de volgelingen, noch onder de weêrpartijders, die den mantel des Advokaats op hadde durven nemen. Toch werd hij niet even gretig als bij vorige gelegenheden in zijn ambt gehandhaafd; men kon zijn diensten niet ontberen, toch waren zij maar half aangenaam. Meer en meer bleek het, dat er geen meerderheid was te vinden voor het decreteeren der maatregelen, die, naar Oldenbarnevelts inzichten, het zelfbehoud vereischte. De acht steden, die nog onlangs afzonderlijk dagvaart hadden gehouden, waren vastberaden en ijverig genoeg. Maar de Edelen [37]), Delft, Gorcum, Medemblik, Monnikendam en Schiedam [38]) schrikten terug voor dien strijd op leven en dood, dien het achttal koelbloedig te gemoet ging. Het eerstgenoemde lid had den Advokaat tot de Decembervergadering altoos eenparig ter zijde gestaan [39]). Thans vertoonden zich ook daar de symptomen van afval. De eerste, maar niet de eenige onder hen, die tot de Calvinisten overliep was Duivenvoorde [40]), van wien verhaald wordt, hoe hij eerst met een goeden roes (zoo men denken kan) daartoe bekwaam gemaakt, in de Statenvergadering was verschenen, om te verklaren: »dat hij op den Advokaat niet en paste, maar dat hij 't hield met die van Amsterdam en de andere getrouwen." Waarop de Gedeputeerden dier steden al lachende

Digitized by Google

tegen elkander gefluisterd zouden hebben: »zijn wij nu niet wel bewaard met zoo een dronken hoofd [41])?" Wel was Duivenvoorde de man niet, om terstond het geheele lid der Edelen tot de Calvinistische beginselen te bekeeren. Maar de verdeeldheid in eigen boezem bewerkte toch zooveel, dat ook deze stem voor de energieke beginselen verloren ging [42]). Wat nu de genoemde steden betreft, Schiedam, Medemblik en Monnikendam hadden reeds in den aanvang van Augustus de dagvaart gemeden, om aan de vaststelling der »scherpe" resolutie geen deel te hebben [43]); Delft en Gorcum daarentegen hadden nog aan hare resumptie deel genomen [44]). Maar spoedig bleek het, dat ook op dezen niet te rekenen viel. De een voor, de ander na, onttrokken zich de afgevaardigden der vijf steden aan de particuliere communicatiën en conferentiën, tot nog toe door al de Libertijnsche gedeputeerden onderhouden [45]). Zij waren warsch van krijgstoerustingen, wier uitkomst toch zoo onzeker was, en rieden veeleer, dat men zou beproeven, wat er nog door toegeeflijkheid te redden viel, al ware het ook »dat men het recht van 't gemeene land en van de politieke overheid wat zoude moeten laten vallen en te buiten gaan [46])." Met de oppositie elf stemmen sterk, kon de middenpartij ieder forsch besluit tot zelfverdediging beletten, — totdat de geschikte tijd door aarzelen verspild was.

De acht steden waren daarom nog niet gezind, terstond de hoop van beter op te geven. Zij — »Barnevelts achterraad," als de vijanden spotten [47]) — bleven afzonderlijk dagvaart houden. De Advokaat zelf vermaande haar zulks niet na te laten en vuurde haar ijver aan met het woord »dat twee steden, ja één stad voldoende waren, om den afstand der aloude souvereiniteitsrechten te verhinderen [48])." Zij waren het eens, dat de waardgelders tot één corps gemaakt en op rekening der provincie gebracht moesten worden. Niet langer zou men dulden, dat uitgaven voor een alge-

Digitized by Google

meen belang enkelen steden in het bijzonder afgevergd wierden. Kon de middenpartij tot wegruiming van dit onrecht niet verstaan, — welnu 't faalde niet aan een middel om haar te dwingen. De volgende maand — Januari 1618 — kwamen de gemeenenlands middelen, de provinciale begrooting, ter tafel. Het was een zaak, waarbij overstemming was uitgesloten. Wanneer de acht steden dan haar consent in die begrooting achterhielden, zou de middenpartij haar te wille moeten zijn: om de begrooting te doen vaststellen, de gewenschte beschikking moeten onderteekenen. Welk rechtmatiger en tevens meer afdoend middel, om zijn billijke aanspraken klem te verschaffen? Men nam zich voor het althans te beproeven [49].

Den 22sten Dec. uiteengegaan, kwamen de Staten den 12den Jan. 1618 weder te zamen. Den 27sten gaf Haarlem, welks pensionaris de Haen tot woordvoerder der partij gekozen was, na verscheidene mondelinge verklaringen te voren gedaan, een schriftelijk vertoog over, waarbij die stad verzocht, dat al haar medeleden, eer zij hun consenten droegen tot de gemeenenlands middelen, vooraf rondborstig zouden verklaren, dat zij met Haarlem gezind waren, de ware Gereformeerde religie, de wettige regeering, de autoriteit van Staten en vroedschappen, de vrijheden en privilegiën, de duurgekochte, te handhaven; de magistraten te helpen houden bij de vrije keuze hunner kerkedienaren; de burgers te beschermen tegen oproer en geweld; en tot dat doel de schatkist der provincie in de plaats der stedelijke kassen aan te spreken [50]. — Ditmaal waren het niet de vijf Calvinistische leden, die met dreigende en scherpe redenen het Libertijnsche voorstel zouden aanvallen: weltevreden over de oneenigheid in 't kamp der tegenpartij, zagen zij rustig toe, hoe de middenpartij in 't eerst beproefde, Haarlems eisch in het vergeetboek te schrijven. De Haen echter marde niet, het geheugen zijner medeafgevaardigden

Digitized by Google

op te frisschen. Toen wierp men het op de kortheid van den tijd. »Beter ware het, eerst de verpachting der gemeene middelen af te doen, — men zoude later die verklaring wel eens rustig overwegen." Doch Haarlem liet zich dus niet afschepen. De gedeputeerden waren gelast, het consent dier stad tot de begrooting niet te dragen, tenzij men eerst de resolutie nam, dat de waardgelders en de gehoorzame soldaten — voor het geval, dat de generaliteit deze laatste mocht casseeren — uit Hollands kassen betaald zouden worden [51]).

De wankelende leden, aldus in 't nauw gebracht, legden eindelijk de verlangde verklaring af [52]), zonder daarom vooralsnog tot eene resolutie, gelijk Haarlem ten slotte had voorgedragen, en waartoe die verklaring alleen praeparatoir had moeten zijn, te kunnen komen. Desniettemin handelde de meerderheid — middenpartij en oppositie vereenigd — als waren Haarlems bezwaren nu geheel uit den weg geruimd. In weerwil van dat lid en zijne zeven medestanders werd de begrooting vastgesteld, de verpachting geregeld, dewijl de dienst van 't land geen langer uitstel leed. Wel voegde men voor de leus de clausule er aan toe: »behoudens, dat satisfactie gedaan zal moeten worden voor de moedwilligheden, tegen de publieke autoriteit begaan [53])," doch werkelijke bevrediging bleef achterwege. Zouden de acht steden zich bij die uitkomst nederleggen? Eén middel bleef haar over: den ophef der niet wettig geconsenteerde middelen elk binnen hare muren te beletten. Dan 't kon bezwaarlijk haar bedoeling zijn het land aan de plundering en foulen van 't onbetaalde krijgsvolk prijs te geven [54]).

Nog ruim drie weken hielden de vreugdelooze debatten aan, eer men — 10 April — op reces uiteenging, waarschijnlijk wel met geen zeer blijden terugblik op de afgeloopen zitting. Wel mocht men bidden, gelijk de opsteller der resolutiën aanteekent: »dat God Almachtig een goede

Digitized by Google

uitkomst tot Zijns heiligen naams eere en tot welstand van den lande geven mocht [55])." Althans van eigen cordaatheid scheen niet veel meer te hopen. Zou de volgende bijeenkomst meer heil aanbrengen? Den 15den Mei, na een vacantie van zes weken, nam zij een aanvang. De acht steden hadden zich onder elkander zoo mogelijk nog nauwer dan te voren verbonden. Op raad van Oldenbarnevelt [56]) hadden zij een maatregel herhaald, in der tijd tot afweer van Leicesters heerschzucht te baat genomen. Zij hadden evenals voor 30 jaar haar gedeputeerden eensluidende procuratiën meêgegeven, waarbij deze tegenover de belagers der Hollandsche souvereiniteit tot alle daden van tegenstand gemachtigd en tegen allen overlast deswegens door hunne afzenders gevrijwaard werden [57]). Dan wat baatte zulk een kloek besluit, zoolang middenpartij en oppositie vereenigd iedere mannelijke daad beletten? Ook op deze bijeenkomst werd veel en scherp gedebatteerd, weinig besloten. Een motie, flauwelijk gelijkende op de Haarlemsche verklaring, maar in vage, niets zeggende bewoordingen vervat, werd met algemeene stemmen aangenomen en de consenten eindelijk door allen ingewilligd [58]). De acht steden moesten hare winterpolitiek opgeven: het wapen, afstemming der begrooting, was niet proefhoudend gebleken. Want de middenpartij hadde zich eer vermand, om in spijt van alle privilegiën de middelen bij overstemming vast te stellen, dan zich door de volbloed Libertijnsche leden tot hun krijgszuchtige politiek te laten medesleepen. Te vergeefs was het, dat de voorstanders dezer laatste ook nu nog, na de aanneming van het budget, de vergadering trachtten over te halen, om de waardgelders provinciaal te maken. De middenpartij bleef weigeren, den Prins zóó te tarten. Het gevolg was, dat de afzonderlijke kassen der leden voor een algemeen belang geheel onevenredig gedrukt werden. Waartoe moest dit leiden? Dat de een na den ander, door den last over-

Digitized by Google

mand, zich de te zware uitgaaf van den nek zou willen schuiven. Reeds kreeg Oldenbarnevelt het te weten uit de klachten van de gedeputeerden der minvermogende steden. Zij vroegen hem vergunning, de soldij der waardgelders te mogen korten aan de opbrengst der provinciale belastingen, die binnen ieders wallen geheven werden. De Advokaat echter deinsde terug voor de grenzenlooze verwarring, die uit zulk een eigenmacht geboren zoude worden. Hij ried veeleer, dat de steden, die waardgelders noodig achtten, over het aantal dier rustbewaarders in overleg zouden treden en de kosten naar verhouding harer inkomsten onder elkander zouden omslaan. Voorwaar een weloverlegd dessein! Nu het onmogelijk bleek tot een provinciaal corps waardgelders te geraken, was het zaak, zoo mogelijk, de verspreide compagnieën toch tot één heirbende, maar dan in gemeenen dienst, eed en soldij der acht vastberadene steden te vervormen. In afwachting, dat het daartoe kwam, moesten intusschen de bestaande compagnieën op de been blijven. Ontwapening onder de gegevene omstandigheden ware erger geweest dan zich nooit gewapend te hebben. Oldenbarnevelt zag derhalve door de vingers, dat die van Schoonhoven (een »neeringloos stedeken [59]") door fellen geldnood gepijnigd, al vast de pachters der gemeene middelen dwongen hun een zekere som gelds uit te keeren, met vergunning zulks te korten op de pachtpenningen, die de Staten van hen te eischen hadden [60]). Eene aanmatiging der souvereiniteit door eene stedelijke regeering; een volkomen onwettige maatregel, die alleen met het geweld, de bedreigingen en de rechtsschennis der tegenpartij te verontschuldigen was.

Intusschen bleek uit de beraadslagingen der Stichtsche dagvaart, dat deze Hollandsche noodlijdenden niet alleen stonden. De provincie Utrecht, die in het Unieleger ongeveer 1600 man betaalde, onderhield thans nog eenige honderden manschappen daarenboven! Zulk een verzwaring van

Digitized by Google

lasten was op den duur door hare Staten niet te dragen. Zij bemerkten al spoedig, dat hun financiën geheel geruïneerd werden, en gevoelden zich, als een natuurlijk gevolg, tot toegeeflijkheid gedisponeerd. Wel kwam het den Calvinisten te stade! Het plakkaat tegen hunne conventiculen werd opgeheven, of althans zijn uitvoering achterwege gelaten [61]. Ja, in Juni 1618 werd besloten, nogmaals met den Prins te spreken, en, zoo hij de verzekerdheid der stad wilde waarborgen, hem de afdanking der buitengewone compagnieën aan te bieden [62]. De waarborgen, die men vereischte, kwamen hierop neder: verwijdering der uitheemsche heirbenden en inlegering van Nederlandsche troepen van de Utrechtsche repartitie, die — uit zich zelf reeds meer te vertrouwen — bovendien nog eens aan hunnen eed herinnerd, tot hun plicht jegens de publieke autoriteit der provinciale Staten en stedelijke regeering vermaand zouden worden [63]. Ledenberg zelf, het hoofd der strijdlustige partij [64], zag zich genoodzaakt de leiding der deputatie, die dit voorstel naar den Haag zou overbrengen, op zich te nemen. Hij deed het met een beklemd hart. Want hij wist, dat de Prins er nooit in zou bewilligen, dat het garnizoen verplicht werd, de regeering tegen hare onderdanen bij te springen. Men zou dus onverrichter zake terug moeten keeren zonder ander gevolg, dan dat men den overmoedigen tegenstander en zijn eigen wankelenden getrouwen de innerlijke zwakheid en verlegenheid der regeering geopenbaard had [65]. Slechts één hoop bleef hem over: hij gedacht van de Staten van Holland, of althans van de acht steden, zoodanige hulp en assistentie — liefst in gereede penningen — uit te werken, als zijne heeren meesters nog op 't laatste oogenblik van hun rampzalig en verderfelijk besluit terug kon brengen [66].

Gedurende al dien tijd was op de Hollandsche dagvaart de synodale quaestie geen oogenblik van de baan geweest.

Digitized by Google

De bijeenkomst van Dec. 1617 was weder gekenmerkt door »vele voorslagen tot accommodatie [67]," — maar zonder succes. Niet anders de volgende bijeenkomsten in 1618. Onder de verschillende voorstellen, hoe bont ook dooreengemengd, lieten zich de twee principes nog goed onderscheiden: vrijheid der kerk, en suprematie van den staat; tot eenstemmigheid was hier niet te geraken [68]). Een provinciale synode »onder directie van de heeren Staten" scheen den Advokaat ook nu de grootst mogelijke concessie [69]), en kon hij al niet zijn eigen denkbeeld doorzetten, zeker kwam tegen zijn goedvinden niets tot stand. Zoo niettemin aan het vruchteloos debat althans eenige beteekenis valt toe te schrijven, dan is het deze, dat de Libertijnsche partij, op 't stuk der waardgelders verdeeld, in 't kerkelijke nog altijd eensgezind bleek. Negentien stemmen werden op de Hollandsche dagvaart uitgebracht, één door de Edelen, de overige door de steden. Van deze traden zelfs nu niet meer dan zes voor de Calvinistische beginselen in het strijdperk, die ook te zamen in de gemeene middelen veel minder dan de gezamenlijke steden der meerderheid contribueerden [70]). Het waren Amsterdam, Enkhuyzen, Edam, Purmerend, Dordrecht en Schiedam. De drie eersten hadden reeds de resolutie tot vrede verworpen [71]); Purmerend [72]) was in April 1616, Dordrecht [73]) juist een jaar later, kort vóór de »scherpe" resolutie, toegetreden; Schiedam voegde zich eerst in Mei 1618 tot de overigen [74]). Amsterdam echter was het, wat die combinatie gewicht gaf, het cement, dat haar samenhield. Zoo slechts die stad hadde toegegeven, haar hardnekkigen tegenstand hadde laten varen, de eenheid ter dagvaart ware dra hersteld. Klaar bleek het uit het voorbeeld der heeren van Dordrecht, die nu reeds twee malen van partij gewisseld hadden [75]), en nog bij voortduring hun bondgenooten door hunne lauwheid bezorgd maakten [76]). Dan, zoolang Amsterdam zich zelf gelijk bleef, gaf de wan-

Digitized by Google

kelmoedigheid van sommigen even weinig te hopen als te duchten.

Welk een verzet daarentegen bij de Libertijnsche meerderheid -- hoe angstvallig ook een groot gedeelte gestemd was — de nationale synode nog op zou wekken, bleek wel uit een voorstel, door Haarlem omstreeks dien tijd ingediend, en de wijze, waarop het werd ontvangen. Die stad had gemeend, dat men in de Staten-Generaal tegen het houden eener nationale synode niet meer alleen moest protesteeren; dat het zaak was zelfs met tegenstand te dreigen. Met meerderheid van stemmen werd het voorstel aangenomen [77]). Tegelijk werd de eed van 't krijgsvolk op nieuw in behandeling genomen. De interpretatie der meeste leden luidde: dat het krijgsvolk wel, wat de algemeene landsverdediging betrof, den Staten-Generaal gehoorzaamheid schuldig was, maar dat het tevens gehouden was, zich ten allen tijde tot conservatie der publieke autoriteit zoowel der provinciale Staten als der stedelijke vroedschappen te laten gebruiken [78]). Eindelijk werd besloten, Oldenbarnevelt zijn gevraagd ontslag te weigeren, zijn persoon in de bescherming der Staten te nemen; en hem te verzoeken, onverdroten in de directie en 't beleid van 's lands zaken te volharden [79]).

Zoo stonden op 't eind van Juni 1618 de zaken in de twee meest Libertijnsche provinciën: Utrecht wankelmoedig, Holland verdeeld. Prins Maurits intusschen had al die maanden niet stil gezeten. Uitgerust van de verovering van Nijmegen, was hij in Maart over Leiden en Utrecht [80]) naar den Gelderschen landdag getogen. De Staten van het Sticht, toen nog niet door de excessieve onkosten hunner waardgelders ontmoedigd, hadden den Prins verzocht, hunne hoofdstad voor ditmaal niet aan te doen; dan te vergeefs. Hij had nu eenmaal besloten, zich aan de Calvinisten aldaar te laten zien, en kon wel begrijpen, dat de Staten het voorstel van Ledenberg, om de poort voor zijn gezicht te

Digitized by Google

sluiten, niet zouden aannemen [81]). Doch men gaf hem, evenals Leicester bij diens bezoek te Amsterdam, eene »eerewacht" van aanzienlijke burgers, om op al zijne handelingen te letten [82]), en versterkte de waardgelders met 50 man per compagnie [83]). — Op den Gelderschen landdag hield de Prins zich onledig, met de gedeputeerden bij de Calvinistische beginselen en 't aangevangen werk der synode vast te houden, 't geen hem ook naar allen schijn gelukte [84]). Na den Gelderschen bezocht hij den Overijselschen landdag, die thans even als de Hollandsche verdeeld was, sedert Deventer de Calvinistische zijde had gekozen [85]). Zijn slagen aldaar was niet zoo groot als in Gelderland. Hij verkreeg, ja, toestemming tot het houden eener nationale synode, tot het afdanken der waardgelders, — maar het eerste alleen op de verklaring, dat die vergadering tot bevrediging, dus niet ter afsnijding strekken zou; het laatste alleen, voorzoover zulks bij inductie en overreding gelukken wilde. Intusschen, ook zulke besluiten troffen doel: zij verwijderden Overijsel van de Hollandsche maximen [86]).

Uit Overijsel vertrok hij over zee naar Amsterdam, waar hij als held en als bevrijder werd ontvangen. Langs de straten waren triomfbogen opgericht, wier opschriften van 's Prinsen ijver en van dien zijner vereerders getuigden. De Brabantsche kamer van rhetorica had op een der bogen het volgende epigram gesteld:

Menenius Agripp' 't oproerig Rome stilde,
beloofd' hij d'oude wet getrouw handhaven wilde.
Alzoo nu Nassau-held beijvert 's Heeren werk;
strijdt — zoo hij trouwlijk placht voor 't land — nu voor Gods kerk.

En het volk bepaalde er zich in deze dagen niet toe, den Nassauwer toe te juichen. Hier en daar sloeg het zelf reeds de hand aan het werk. In de residentie, waar nog altijd in afwachting van eenig definitief besluit de Calvi-

Digitized by Google

nistische prediking ter Kloosterkerk geduld was geworden, werd men reeds zoo stout, dat men den gehaten Rosaeus voor de oogen der dagvaart daar weder op den kansel bracht [87]). — In Brielle werd een oproerig request door de Calvinisten bij de vroedschap ingediend [88]). — In Goederede was op een vroegen morgen de kerk door de Calvinisten in bezit genomen, maar na de prediking hun weder ontwrongen [89]). — Leiden, waar ten vorigen jare bij een standje tusschen waardgelders en burgers alreeds een burger was omgekomen [90]), was thans vol complotten van ontschutterden en Calvinisten [91]). Ook daar verrees een »contravroedschap" [92]), evenals 't vorige jaar te Oudewater. De ware vroedschap zocht heul in vangen, boeten en bannen [93]), tot steeds wassende verbittering van 't Calvinistisch deel harer burgerij. De stad verkeerde feitelijk in staat van beleg. De Breêstraat was zoowel rechts als links van het stadhuis met een staketsel van zware balken en eiken ribben dwars afgeschanst en tusschen die twee wallen had steeds een sterke afdeeling waardgelders de wacht. Aan iedere zijde was een klinket voor de passage, zoodat in geval van nood dit deel der straat geheel kon worden afgesloten [94]). Niets ontbrak er aan de uitrusting der houten schans. Om het overklimmen te bemoeilijken liepen de eiken ribben naar boven spits als palisaden uit en prijkten aan den top met scherpe ijzeren pinnen, door 't gemeen spottend als »Barneveltstanden" begroet [95]). Twee kanonnen stonden bovendien gereed, om op het eerste teeken vuur te geven [96]). Op dit tooneel had den 6den Mei een botsing plaats, waarvan het verhaal door geheel Holland zou weerklinken. Dien dag namelijk was weder een der misnoegden op 't raadhuis bescheiden, om rekenschap van feiten, naar oproer smakende, af te leggen. Zijn aanhangers hadden zich in grooten getale voor 't raadhuis begeven uit vrees, dat de magistraat, als vroeger een gelijkgezinde

Digitized by Google

wedervaren was [97]), ook hem vooreerst in hechtenis houden mocht. Doch de heeren, met hun gewone wacht tegen zulk een oploop niet bestand, ontsloegen hem na anderhalf uur uit hunne veste. De opgewondenheid der burgers laat zich denken. Luid klonk het uit veler mond: »Hoezee, de Geuzen leven nog!" en als in triomf volgde men hem naar huis. Er waren echter nog verscheidenen op het terrein, toen de nieuwe wacht ter aflossing opdaagde. Aldus versterkt tegenover verzwakte tegenstanders, waagden de waardgelders het, nadrukkelijker op te treden. Hun bevelhebbers, waarschijnlijk gemachtigd om de afgeschanste ruimte vrij te houden, gelastten de burgers den ring te ontruimen. 't Werd geweigerd, op grond, dat niemand van 't gemeene gebruik der publieke straat was uitgesloten. Met dit antwoord niet tevreden, vielen de waardgelders op de burgers aan, dreven hen uit de omheining en vervolgden hen zelfs daar buiten, houwende, stekende, wondende bij de vijftig personen. Naar 't schijnt, zag de magistraat in dit schoonvegen der Breêstraat een schitterende overwinning. Althans de burger, dien men op 6 Mei niet in hechtenis waagde te houden werd den volgenden dag voor twintig jaar gebannen [98]).

Maar geen stedelijke regeering had van erger moeilijkheden meê te spreken dan de vroedschap van het stadje Oudewater. Gedurende het gansche jaar 1617 had zij geen oogenblik rust gekend, nimmer gewaagd, haar Remonstrantschen prediker op stoel te brengen [99]). Dat laatste besloot zij op Oudejaarsavond te volvoeren. Dan, toen de overheid in plechtigen optocht met den redenaar de kerk genaakte, vond zij de gemeente in de wapenen, den tempel en den omtrek van 't gebouw door haar bezet en Lydius, den Contraremonstrant, op den kansel. Het heilige gebouw geleek eer een vesting dan een bedehuis en zag er al te grimmig uit voor den achtbaren magistraat. Daar men geen geweld

Digitized by Google

wilde gebruiken, droop de stoet weldra alles behalve burgemeesterlijk op zijde. Thans bleek de ongerijmdheid van het gerucht, dat men onder het volk had gestrooid, te weten, dat men de godsdienstoefening had willen storen, de vromen uit een jagen, de aanvoerders vermoorden. Deze magistraat dacht aan niets minder. Maar het gerucht had zijn werk gedaan, den stoot gegeven. In den nacht was er veel volk op de been: het oude jaar werd wel wat lustig en luidruchtig uitgeschoten; de orde niet al te best gehandhaafd. Ook nieuwjaarsdag zag de burgerij in de wapenen, de kerk alweder met geweren omgeven. De Remonstrantsche predikant vertrok, de vroedschap overwoog. Zoo ging de eerste dag van 1618 voorbij. Een op zich zelf onbeteekenend voorval — een brandje in een lijnbaanshuis — gaf in den nacht van 2 op 3 Januari aanleiding tot een vreeselijk tumult. De straten weergalmden van den stroom van schutters, die ongeroepen overal de ronde deden, de lucht van 't geklikklak van musketten en halve pieken. Deuren werden opengeloopen, een bloedbad gevreesd. Want men verhaalde elkander, dat het huisje, eigendom van een Calvinist, door de Arminianen moedwillig in den brand was gestoken [100]). Vol angst en schrik komt in den morgen van 3 Januari de Oudewatersche vroedschap bijeen, terwijl het volk zich voor 't stadhuis verdringt en de waardgelders, die den pas versperren met de ruwe vuisten of de blanke wapenen bedreigt. Men vreest voor dadelijkheden; de raadsleden vluchten uit de zaal, klimmen op het dak en vergeten geheel hunne achtbaarheid, daar zij zich in de goot verbergen, aan burgemeesters overlatende, de woede der burgerij te sussen. Gelukkig, dat deze daarin slagen, al is 't door de belofte, dat men mannen naar 't hart der gemeente tot het overheidsambt benoemen zal. Twee vroedschappen worden onmiddellijk naar 's Hage gezonden, om eene daartoe noodige acte [101]) te halen, terwijl het volk

Digitized by Google

drie dagen lang poorten, boomen en alle passages te water gesloten houdt en niemand laat passeeren, opdat de kennis van dezen toestand niet vóór den tijd tot de Staten moge doordringen. De Advokaat en Gecommitteerde Raden waren er evenwel achter gekomen, maar thans wel genoodzaakt, ten einde erger te voorkomen, een oog toe te drukken [102]. Zoo moesten zij de omverwerping van het wettig gezag aanzien, omdat zij acht maanden te voren de billijke eischen der oppositie hadden afgeslagen. Zij, die geen Calvinistische scheurkerk gewild hadden, moesten nu een Calvinistische regeering dulden! Het vergelijk, dat in Oudewater tot stand kwam (5 Jan. 1618), bepaalde, dat de ontevredenen vier personen benoemen, de vroedschap daaruit twee burgemeesters kiezen zou. Tot dadelijkheden kwam het verder niet. Maar het mistrouwen werd zoo weinig weggenomen, dat de burgerij in de wapenen bleef en voortaan alle ingangen der stad ijverig bewaakte [103]).

Toch waren de revolutionaire daden, die na de »scherpe" resolutie van het volk uitgingen, de algemeen heerschende verbittering in aanmerking genomen, niet talrijk te noemen. Vol vertrouwen op den Prins en de Staten-Generaal, die hare zaak in hunne handen genomen hadden, namen de burgerijen zelve een afwachtende houding aan: de hoofdstrijd werd op het Binnenhof gestreden. Daar stonden thans de Edelen en elf steden van Holland met de provincie Utrecht als trouwe bondgenoote tegenover zes andere steden van het eerstgenoemde gewest en vier der mede-geünieerde republieken. En niet alleen tegenover deze. Ook de Hoven van Justitie hadden den handschoen opgenomen tegenover de almacht der Staten van Holland, die vasthielden aan den stelregel, zoo oud als hun republiek, dat de rechterlijke collegiën zich met geen politieke geschillen te bemoeien hadden. Zij daarentegen beriepen zich op hun bezworen instructie, die hun voorschreef »allen inwoners van den lande

Digitized by Google

éénparig recht en justitie te administreeren," en weigerden na een gemeenschappelijke vergadering, waaraan ook de Prins had deelgenomen [104]), botweg gehoorzaamheid aan de resolutiën, die hun verboden, van politieke processen kennis te nemen [105]). De man, die hun verzet leidde en aanvuurde, was de raadsheer Franck, oorspronkelijk, als pensionaris van Gouda, Barnevelts geestverwant en medewerker, maar zijn verwoede tegenstander, sints deze hem van allen politieken invloed had beroofd [106]), nog bovendien gekrenkt, toen hij hem bij het presidentschap van den Hoogen Raad ter bevordering van zijn (Oldenbarnevelts) schoonzoon gepasseerd had [107]). — Maar de voornaamste kracht der partij lag in den veldheer; op hem, wien verre de meeste krijgslieden zelfs tegenover de betaalsheeren trouw bleven, steunden al de overigen. Wat zou Holland met zijn waardgelders daartegen vermogen? De revolutionairen gevoelden zich zeker van hun zaak; die der regeering scheen hoe langs zoo meer de zwakste. Nog wanhoopte zij niet geheel, maar ten prooi aan donkere voorgevoelens zag men gaandeweg den moed der meesten verslappen. Wat bleef haar over dan woorden tegenover wapenen? Ja, wanneer men in 1616 naar den Advokaat had geluisterd, dan kon men nu veilig achter welbeschutte grenzen het geweld van den Prins en zijn aanhangers afwachten. Nu was daaraan weinig te denken. De Advokaat begreep het klaar, dat de voornaamste kans zijner partij daarin bestond, zich voor aller oogen onbevreesd en standvastig te toonen, door cordaatheid ontzag in te boezemen. Met dat doel voerde hij zijne meesters den 28sten Juni de trappen op, die naar de vergaderzaal der generaliteit geleidden. Daar vonden zij behalve de gedeputeerden der zeven geünieerde, thans schromelijk gedesunieerde, provinciën ook nog de beide stadhouders, die van het bezoek vooraf verwittigd waren. Voor dat aanzienlijk gehoor bewees

Digitized by Google

hun leider met vele argumenten voor ieder, die de staatsrechtelijke vraag nog van de partijquaestie wist af te scheiden, helder en klaar, dat de Staten-Generaal geen 't minste recht hadden, om zonder toestemming, ja in weêrwil van eenige provincie eene nationale synode uit te schrijven, of ook maar eenige beschikking in kerkelijke zaken te nemen. Daarop wees hij, als vroeger, eene nationale synode met nadruk van de hand, en bood als uiterste concessie eene provinciale kerkvergadering aan, natuurlijk onder het toezicht en den overmachtigen invloed der provinciale Staten van Holland te houden. — Nauw had hij uitgesproken of een ander verkreeg het woord, een afgevaardigde uit een der zes Calvinistische steden. De Advokaat, zoo meende deze, had uit naam der Staten van Holland het woord gevoerd; maar men moest niet geloven, dat hij het ware gevoelen dier Staten had geopenbaard. Neen, wat hij gezegd had, was veeleer als de bijzondere meening van eenige leden dier vergadering te beschouwen. Sprekers lastgevers ten minste, die toch ook tot de Staten meenden te behooren, waren een geheel ander inzicht toegedaan. In hun oog was eene nationale synode het eenige middel om de gemoederen te doen bedaren, en in staat en kerk de verbroken orde te herstellen [108]). — Waar moest het heen met het prestige eener vergadering, die zelfs in tegenwoordigheid van een naijverig staatslichaam haar inwendig getwist geen oogenblik kon staken? De Staten-Generaal lieten zich door Oldenbarnevelts redevoering, gelijk te verwachten was, in het voorbereiden en uitschrijven der synode niet ophouden [109]). Zij waren nu veeleer door de onherstelbare verdeeldheid der Staten van Holland volkomen gerust gesteld.

Zoo stond het in het binnenland. Maar ook de Europesche toestanden namen met den dag noodlottiger voorkomen aan voor alle staatslieden, die, als Oldenbarnevelt, warsch van geloofsijver, vijanden der theocratie, de eischen

Digitized by Google

der politiek boven die der religie meenden te handhaven. Wel hadden zich in April van het vorige jaar in Frankrijk de dreigende stormen voor een oogenblik ter neder gelegd. Een paleisintrige, die met een moord begon, en met een verandering van ministerie eindigde, had voor een oogenblik de grooten des rijks tot het nederleggen der wapenen bewogen. Maar de vreugde was kort van duur. Van de Fransche zorgen bevrijd, zag de regeering zich plotseling naar de zijde van Duitschland voor veel ontzettender, veel onberekenbaarder gevaren geplaatst. In Mei 1618 kwamen de Bohemers tegen hun Katholieken koning, tevens keizer van Duitschland in opstand. Een nieuwe algemeene godsdienstoorlog scheen ten gevolge van dat feit onvermijdelijk; hij kwam den Calvinisten hoogst gelegen; wat zouden zij liever dan een onderneming ondersteunen, die voor het Protestantsch belang onmetelijke voordeelen beloofde? Zoo dacht ook Maurits, geslagen vijand van het bedriegelijk Bestand, in 1609 gesloten, en nog steeds van oordeel, dat tegenover de listen der Katholieke mogendheden open oorlog voor ons het veiligst was [110]). Oldenbarnevelt daarentegen zag niets dan zwarigheden; zijn politiek had den vrede tot oogmerk [111]); want hij wist hoe weinig medewerking van Frankrijk en Engeland gehoopt mocht worden, hoe zwak en verdeeld de Unie der Duitsche Protestanten was. Om der wille van den godsdienst alles op het spel te zetten, moest hem onder die omstandigheden het toppunt van dolheid schijnen. Hij raadde dan ook elke deelneming onzerzijds af, en voorspelde den ongelukkigsten afloop [112]), ongetwijfeld met het gevolg, dat de haat zijner tegenstanders zoo mogelijk nog aanwies.

Digitized by Google

HOOFDSTUK VII.

De revolutie (1618).

Hoe ook benepen en benard, verdeeld en vernederd, toch had op dit oogenblik het geduld der Libertijnen nog zijn grenzen. Zelfs de wankelende leden der partij waren nog niet gezind iederen hoon te dragen. De smaad, dien de Staten-Generaal Holland hadden aangedaan, door naar het vertoog van Oldenbarnevelt niet eens te luisteren; met de aangevangen devoiren voort te gaan, zonder hem zelfs een beantwoording, een terechtwijzing waardig te keuren, kon, ook naar hun oordeel, niet zoo maar voetstoots geleden worden. Reeds den volgenden dag — 29 Juni — zou het blijken. Het voorstel werd ingediend, de Staten-Generaal tot wijken te dwingen door 't weigeren van 't consent der provincie in de generale petitie van oorlog: de nationale begrooting [1]). Het was de tactiek, die in den aanvang des jaars ten opzichte van het provinciale budget door de acht steden tegenover hare medeleden gevolgd was, doch toenmaals door den tegenstand der middenpartij schipbreuk had geleden. Zij echter, die bij die gelegenheid de begrooting der provincie had gered, hielp nu mede, om de nationale begrooting te doen vallen! Nog denzelfden dag besloot men — bij meerderheid van stemmen — het consent der provincie eerst dan te dragen, wanneer de andere Hollands voorschotten gerembourseerd en hare achterstallen aangezuiverd hadden [2]), een voorwaarde, waaraan — gelijk te begrijpen

Digitized by Google

was — onmogelijk vooreerst voldaan kon worden. Dit nam niet weg, dat men van maand tot maand Hollands deel in de vervallen soldij deed uitbetalen [3]), zoodat de dienst van 't land geen schade leed, hoewel men de koorden der beurs in zijne hand bleef houden.

Zoo stonden de zaken, toen Ledenberg aan 't hoofd der Stichtsche deputatie te 's Gravenhage aankwam. Zijn eerste werk was, den Advokaat te bezoeken, dien hij te huis bedlegerig vond, en die na opening van zaken hem raadde allereerst met de bekwaamsten van de overige leiders der partij: de pensionarissen van Haarlem, Leiden, Rotterdam, — de Haen, Hogerbeets en Grotius te spreken [4]). Den derden Juli [5]), ten huize en in tegenwoordigheid van Wttenbogaert kwamen de vier heeren te zamen. Ledenberg openbaarde al de bezwaren, die bij hem tegen de resolutie zijner Staten bestonden, redenen, die geschapen waren, ook op de overigen indruk te maken [6]). De Groot nam op zich, nogmaals met Oldenbarnevelt over de zaak te spreken, als zijnde deze »de ervarenste in materie van regeering [7]).” Het oordeel van den Advokaat kon niet twijfelachtig zijn. Zijn meening was, dat de pensionarissen hun partijgenooten op de hoogte moesten brengen en voorts alles daartoe beleiden, dat in de afdanking of aanhouding der waardgelders niets door een der beide provinciën afzonderlijk gedaan werd. Zoo geschiedde. De Libertijnsche gedeputeerden vereenigden zich geheel met het advies van Oldenbarnevelt en machtigden de drie pensionarissen tot de uitvoering [8]). Vergezeld door den hun toegevoegden Goudschen burgemeester de Lange, hadden deze heeren hierop een onderhoud niet met Ledenberg alleen, maar met de geheele Utrechtsche deputatie [9]). Zij verzochten haar, althans te wachten, totdat de twee provinciën in deze voor beiden zoo gewichtige zaak, in gemeen overleg getreden, tot een eenparig besluit gekomen zouden zijn. De Utrechtsche heeren, voor wie Ledenberg zijn eerste

Digitized by Google

communicatie met de pensionarissen bedekt had gehouden [10]), vertoonden daartegen hun geldnood en insinueerden, of het rijke Holland wellicht subsidiën voor hen over had? De Hollanders gaven hiertoe geen kwade hoop [11]), doch merkten op, dat zij er in elk geval eerst hun principalen over moesten spreken. Het einde was, dat de deputatie zich tot eenig uitstel vinden liet [12]).

En wel was het noodig, dat de twee provinciën zich verstonden. Reeds [13]) werd de zaak der waardgelders door de Staten-Generaal in behandeling genomen; en het liet zich niet aanzien, dat deze zich door eenig protest zouden laten tegenhouden, zich door eenig beroep op het goed recht van Holland zouden laten vermurwen. Er was alles aan gelegen, te voorkomen, dat op zulk een oogenblik Utrecht zelf door Ledenbergs boodschap zijn zwakheid en uitputting aan die felle vijanden onthulde. Het plan, dat Oldenbarnevelt ontwierp, ten einde de deputatie in staat te stellen, naar hare afzenders terug te keeren, zonder den opgedragen last te hebben volvoerd, stempelt hem tot een der grootste diplomaten van alle tijden. Hij wilde Utrechts aanbod door zijne eigene provincie laten geschieden; het weigerachtig antwoord, dat hij voorzag, zou Ledenberg en de zijnen bij de Stichtsche regeering verontschuldigen, wanneer zij voorloopig hun boodschap, als toch nutteloos, verzwegen, en om nieuwen last naar hunne principalen terugkeerden [14]). Maar opdat Holland met zoodanig voorstel bij Maurits kon komen, zonder denzelfden schijn van twijfelmoedigheid op zich te laden, moest eerst een verklaring voorafgaan, zóó beslist, als in dezen ganschen burgertwist nog niet was voorgekomen; eene verklaring, waardoor het voor een ieder vast zou staan, dat Holland, spijt zijn verzoeningsplan, toch in geval van weigering in zijn verzet vastbesloten volharden zou. Want juist het ontbreken dier overtuiging ten opzichte der Stichtsche Staten maakte Ledenbergs boodschap voor de gemeene zaak zoo gevaarlijk.

Digitized by Google

Zoodra de Advokaat van zijne ziekte genoegzaam hersteld was, nam hij de tot uitvoering van zijn plan noodzakelijke maatregelen. Den 11den Juli verscheen hij weder in de vergadering der Staten van Holland, en hield terstond eene dusdanige redevoering als wel bewees, dat tegenspoed en ouderdom hem alleen naar het lichaam geknakt en gebogen hadden. Leunende op den stok, dien hij sints zijn terugkeer uit Utrecht behoefde [15], stelde hij zijn meesters voor, dat de provinciën al te veel misbruik maakten van de oneenigheid, waaraan Hollands dagvaart ten prooi was [16]. Zoude die provincie zich dan door bondgenooten laten overheerschen, welken zij gedurende zooveel jaren de wet had gegeven [17]? Voorwaar men moest niet gelooven, dat het gelukken zoude, de rijkste en edelste provincie van het land, het gewest, dat meer dan eenig ander voor de gemeene vrijheid geleden en gestreden had, als Groningen of zulk eene met storm veroverde plaats te behandelen [18]. Zijn raad was derhalve, dat men nog eenmaal Hollands recht ter generaliteit zoude bepleiten, mits tevens verklarende, dat het niet zoude gelukken Utrecht afzonderlijk te ontwapenen en dan het geïsoleerde Holland met overmacht te overvallen. Want, dat Holland den slag reeds in Utrecht dacht te pareeren, dat het vast voornemens was, die zusterprovincie tegen alle ongelijk bij te springen [19].

Nog nooit te voren was zóó scherpe taal aan de lippen van den Advokaat ontvloeid. Wat hij ditmaal zeide, wat hij voorstelde den Staten-Generaal te melden, was meer dan een gewone protestatie: het was het manifest van den burgeroorlog. Hij dreigde met openlijk en gewapend verzet, een verzet, plaats te grijpen op het grondgebied eener andere provincie. Maar hij had zich in den geest zijner aanhangers niet misrekend; zijne vinnige woorden vonden levendigen bijval. Ook de middenpartij vereenigde er zich mede. De acht steden gingen verder. Zij wilden er een hoogst gewichtig, hoogst

Digitized by Google

krijgszuchtig lid aan toegevoegd zien. Zij verstonden, dat men thans besluiten moest, de waardgelders op kosten des lands, d.i. der provincie, te brengen, en den Staten-Generaal bij de overige verklaring ook dit nog moest boodschappen. Een oogenblik kon het schijnen, als zou het veelbestreden denkbeeld van 't provinciaal maken der waardgelders nu eindelijk eens verwezenlijkt worden, daar van de middenpartij twee leden *) absent waren, en de Edelen zich met het voorstel der acht steden vereenigden. Ook werd door den Advokaat met negen tegen acht †) stemmen in dien geest geconcludeerd [20]). Dan, in den nacht — schijnt het — kwam Oldenbarnevelt tot ander inzicht. Nu docht het hem wenschelijker, een verklaring te doen plaats hebben, die door al de steden der Libertijnsche partij eendrachtig kon beaamd worden. Dus sloeg hij den 12den der vergadering voor, het amendement betreffende de betaling der waardgelders door de provincie, schoon den vorigen dag aangenomen, te doen vervallen, en het manifest uit te spreken in den vorm, dien hij oorspronkelijk had voorgedragen. Zoo geschiedde bij de Staten-Generaal nog dienzelfden dag [21]). Den volgenden begaf hij zich, door de vergadering en corps gevolgd, naar de beide stadhouders [22]). Men kondigde hun aan, dat de Staten gewapende bescherming niet ontberen konden, maar dat men gezind was, de waardgelders te missen voor andere troepen, den Prins meer aangenaam. Op de trouw dier troepen moest men echter staat kunnen maken. De vreemde vendels dienden dus verwijderd, landzaten in hunne plaats gelegd, en dezen tot handhaving der orde en autoriteit, tot handbieding aan hun betaalsheeren, aan Staten en vroedschappen uitdrukkelijk verplicht te worden. Twintig zulke compagnieën — Oldenbarnevelt rekende het voor, — ter repartitie van Holland en Utrecht staande, zouden met de reeds aan-

*) Monnikendam en Medemblik.

†) Delft, Gorcum en de zes der oppositie.

Digitized by Google

wezige van die soort de waardgelders overbodig maken [23]). Doch hoe zoude Maurits in het voorstel hebben toegestemd? Al hadde hij nog niet zoo beslist partij getrokken, zelfs met zijn vroeger standpunt van »neutraal te blijven" liet het zich niet overeen brengen, dat de vroedschappen ter onderdrukking harer burgerijen over het krijgsvolk beschikking erlangden. Het antwoord was dus weigerachtig [24]), toch voor Oldenbarnevelts doel voldoende. Immers hij behoefde nu niet meer te vreezen, dat de Utrechtsche deputatie haar gevaarlijke opdracht den Prins zoude openbaren. Waartoe zulks beproefd, nu Holland met hetzelfde aanbod was afgewezen? Men zou althans eerst bij de afzenders rapport doen. Weinige [25]) dagen na Oldenbarnevelts welberekend optreden verliet de deputatie 's Gravenhage, na nog alvorens door hem vermaand te zijn, om »de zaak met goede courage te beleiden [26]);" de Stichtsche waardgelders zoo mogelijk met die der Hollandsche steden tot één corps te maken, uit gemeenschappelijke kas te bezoldigen [27]); en in alles te bedenken, »dat de zaak van Holland en van Utrecht één zaak was [28])." Woorden, die niet bestemd waren hunne uitwerking te missen. De Staten van Utrecht schepten weder moed: was van Maurits niets te hopen, — uit de verklaring, namens Holland in de Generaliteit gesproken, wist men thans met zekerheid, dat men in 't verzet niet alleen zou staan, dat Hollands wapenmacht ook het Sticht beschutten zou. Van cassatie der waardgelders was in die provincie geen sprake meer: nauwer dan ooit sloot men zich bij den kloeken medestander aan. Evenals deze bleef ook Utrecht ter bewaring van zijn recht het consent tot de nationale oorlogsbegrooting achterhouden [29]).

Op de Staten-Generaal maakte dit alles geringen indruk. Hun antwoord op Oldenbarnevelts manifest van den 12den Juli werd nog dienzelfden dag gearresteerd en bleek niet minder scherp of krijgszuchtig dan het zijne. Hun resolutie luidde,

Digitized by Google

»dat de waardgelders voor dezen tijd tegen de orde en den dienst van het land waren, dat men derhalve voort zou gaan met de aangevangen devoiren, om die troepen met de gevoegelijkste middelen te licentieeren [30]).” Ook dit besluit was een ware oorlogsverklaring: beide partijen hadden over hunne inzichten het lot der wapenen ingeroepen: een bloedig conflict was onvermijdelijk en aanstaande, — tenzij de ééne partij nog vóór den slag door hare eigene soldaten in den steek gelaten werd. — Elf dagen later — 23 Juli — gelastte een tweede besluit der Staten-Generaal den stadhouder den Rubico te overschrijden. Niet zonder sluwheid was die dag gekozen. Twee dagen te voren hadden de Calvinistische leden op den Hollandschen landdag het voorstel gedaan, om voor een dag of tien vacantie te nemen, daar toch reeds de meeste gedeputeerden naar hunne haardsteden vertrokken waren. Zoodra het voorstel verworpen was, hadden zij zich gehaast de zitting te verlaten, en iedere resolutie, tijdens hun afwezigheid te nemen, bij voorbaat voor nul en geener waarde verklaard [31]). Onder die omstandigheden namen de Staten-Generaal hun besluit, den Prins aan het hoofd eener commissie van acht personen naar Utrecht te zenden, om aldaar »door overreding of anders met de geschiktste middelen” de afdanking der waardgelders, de erkenning der synode, de bewilliging der consenten te weeg te brengen. Dit besluit, dat de Unie schond en de rechten der gewesten vertrapte, werd bij afwezigheid der provincie, die het betrof, genomen [32]). Te vergeefs kwam Holland hiertegen op; het kon zelfs geen uitstel van een paar dagen verkrijgen [33]). De Generaliteit wilde gebruik maken van de tijdelijke afwezigheid der meeste Hollandsche gedeputeerden, van het waas van onwettigheid, daardoor over de besluiten der vergadering geworpen, — en haar slag slaan eer die mededingster weêr voltallig was.

Het besluit, om Utrecht bij verrassing te ontwapenen,

Digitized by Google

kwam den Advokaat niet onverwacht. In zijne rede van den 11den Juli was het geval voorzien; maar reeds terstond na de overrompeling van den Briel had hij zijne aanhangers in de bisschopsstad gewaarschuwd, »dat zij goede wacht zouden houden, zoowel naar buiten als van binnen; zoowel boven als beneden de Lek en naar den kant van Amersfoort, om van geene zijde met volk van wapenen overvallen te worden [34]." Een raad, die lang niet in den wind was geslagen! Utrecht had niet alleen naar de zijde van Gelderland, maar ook naar die van Holland, in de richting van Nieuwersluis en Hinderdam zijne posten uitgezet [35]; het had zijne wallen voor 't opstellen van geschut in gereedheid gebracht [36]. Men mocht dus hopen, dat de stad het houden zou, totdat de Staten van Holland te harer hulpe genaakten. Zouden dezen thans het woord goed maken, in de Generaliteit gesproken, van Utrecht niet alleen te laten succumbeeren? Den 24sten Juli, 's morgens precies om negen ure, had de beslissende vergadering plaats. De Advokaat had den deurwaarder in al de logementen der Edelen en der steden rondgezonden, opdat niemand zou ontbreken [37]; toch was de opkomst verre van schitterend. Behalve de Edelen waren slechts drie steden — Rotterdam, Alkmaar, Leiden — verschenen. Gelukkig, dat de Libertijnsche steden, die op dien tijd in de Gecommitteerde Raden vertegenwoordigd waren, hun plaatsbekleeders in dat college van lastbrieven voorzien hadden, om bij ontstentenis der gewone gedeputeerden, hunne respectieve steden ook ter dagvaart te representeeren [38]. Op deze wijze steeg het aantal stemmen — door toevoeging van Haarlem, Delft, Gouda, Gorcum en Brielle — op negen, dat der afgevaardigden op zestien [39]! Dezen echter lieten zich, spijt hun gering getal, niet afhouden van onder Oldenbarnevelt de wacht te betrekken, tot redding van Utrecht een kloek besluit te nemen. Overeenkomstig hetgeen tusschen Oldenbarnevelt en Leden-

Digitized by Google

berg bij gelegenheid der Stichtsche deputatie naar 's Gravenhage heimelijk was afgesproken [40]), benoemden zij onverwijld eene commissie met de Groot — wegens Rotterdam — aan 't hoofd, Hogerbeets — wegens Leiden, — Dirk Jacobsz. Schoonhoven — wegens Gouda, — als medeleden, om in allerijl naar Utrecht te vertrekken, daar ter plaatse de Staten van Holland te representeeren, en de Stichtsche regenten met raad en daad tot afweering voor alle feitelijkheden bij te staan [41]). Om de commissie daartoe in staat te stellen, strekte een nieuw bevelschrift aan het garnizoen, gelijkluidend aan dat van 30 Sept. 1617, waarbij de troepen voor de eerste maal, onder stilzwijgende bedreiging met afdanking, tot trouw en gehoorzaamheid aan de regeering verplicht waren [42]). — Het was een besluit en een zending vol gevaar. Hogerbeets en de Groot gevoelden zich — wat wonder — in de reize bezwaard, en verzochten, dat men hen voor geëxcuseerd mocht houden. Doch de Advokaat herinnerde hen aan den eed, dien zij als gedeputeerden gezworen hadden, en de vergadering sloeg hun excusen af. Alleen zooveel werd Hogerbeets toegestaan, dat burgemeester Frank van Torenvliet — wegens Leiden — hem vergezellen zou [43]). Daarna persoonlijk door Oldenbarnevelt toegesproken en bemoedigd, vertrok de Groot met de commissie nog dienzelfden dag na noene [44]). — Op dienzelfden morgen overwogen ook de Utrechtsche Staten, wat hun tegenover het sinister besluit der Generaliteit te doen stond. Meer dan ooit gevoelende, »dat hunne zaak één was met die van Holland," besloten zij een hunner, Moersbergen, naar 's Hage te deputeeren, om krachtdadige hulp te verzoeken en tevens te beloven, dat men niets zoude doen dan ten overstaan van gedeputeerden uit Holland, naar wier komst men reikhalzend uitzag. Moersbergen, die de Hollandsche gedeputeerden op hun weg naar Utrecht miste, vernam eerst in 's Hage de voorkoming zijner wenschen, het overbodige

Digitized by Google

zijner moeite. Hij keerde onmiddellijk naar zijne afzenders terug met een frissche vermaning der Hollandsche broeders, om in de handhaving van vrij- en gerechtigheden tot het einde te volharden [45].

Op denzelfden morgen, dat Moersbergen zijn last in de vergadering der Staten van Holland opende — 25 Juli — compareerden de vier gedeputeerden dier dagvaart in de vergadering der Staten van Utrecht en des namiddags in de vroedschap der bisschopsstad. Aan beide lichamen deden zij kond, hoe hunne meesters gezind waren, »al het mogelijke bij te brengen tot maintenement van de autoriteit der Stichtsche regeering, mitsgaders de vrijheid, gerechtigheid en verzekerdheid harer provincie." De presentatie werd in dank aanvaard en met belofte van trouwe communicatie beantwoord [46]. Aangaande de soort van assistentie, die de Staten van Holland voor de zusterprovincie gereed hielden, werd in deze voordrachten niet geparticulariseerd. Maar het is mogelijk, dat in eene bijeenkomst met de hoofdleiders van het Sticht beraadslaagd werd, om uit de Hollandsche steden 300 à 400 waardgelders naar het bedreigde punt te doen overkomen [47].

Maurits, die in den Haag ter voorkoming van ongelegenheden zijn neef, den stadhouder van Friesland, had achtergelaten [48], hield eveneens den 25sten, maar tegen den avond, zijn intocht [49]) binnen de stad, waar thans het beslissend bedrijf van dezen burgertwist stond afgespeeld te worden. Hij was zonder troepen, maar behalve door de deputatie der Staten-Generaal ook nog door een geheele suite van colonels, ritmeesters en andere officieren vergezelschapt [50]. Bovendien waren vele Calvinisten uit Holland in de bisschopsstad samengestroomd, om van den afloop getuige te zijn, en zoo noodig hun geloofsbroeders daar ter plaatse en den Prins zelf de hulp hunner vuisten te leenen [51]. Deze werd achtereenvolgens door de Staten, den

Digitized by Google

magistraat, de predikanten verwelkomd [52]). Tegen de laatsten — tegader Arminianen — was hij zeer genadig, schoon hij bij de noodzakelijkheid eener nationale synode persisteerde. Hij sloeg zich op de borst en beloofde bij Prinselijken woorde: »dat hij niet en zoude lijden, dat iemand om deze verschillen van religie onderdrukt zou worden; dat hij tot nog toe de Contraremonstranten had beschermd, maar dat hij ook de onderdrukking der Remonstranten niet zou lijden." Zonderlinge illusie in het hoofd eener factie! Ook gaf de Prins den oudste dier predikanten de hand en zeide, »niet te zullen toelaten, dat zij van hunne diensten zouden worden gedeporteerd of ontzet [53])," natuurlijk in de vooronderstelling, dat zij hunnerzijds zich den decisiën der nationale synode onderwierpen. — Den volgenden morgen — 26 Juli — stelde hij de regeering van het Sticht met de eischen der Staten-Generaal in kennis, en ontving 's namiddags de Hollandsche gedeputeerden ten gehoore [54]). Want ook dezen hadden eischen te stellen. Zij vorderden van den stadhouder »dat hij beide provinciën beschermen zoude tegen de usurpatiën op hare gerechtigheid door anderen voorgenomen [55])." Een woord, dat den Prins, den aanlegger dier »usurpatiën", in 't hart moest raken en wederzijds tot vinnige recriminatiën aanleiding gaf [56]).

Eén dag later — den 27sten Juli — leverden de Staten van Utrecht hun antwoord in op de Prinselijke propositie. Het was door Grotius opgesteld [57]), hard en weigerachtig. Men begon met de deputatie der Staten-Generaal als zoodanig niet te erkennen [58]). Wat de hoofdzaak betrof, volhardde men bij de vroeger afgelegde verklaringen [59]). »Men was immers tot de Unie niet toegetreden, om af te gaan van de vrijheid en de souvereiniteit, maar juist om deze te beter en te zekerder te bewaren [60])." Daghelder bleek het, dat de overreding, waarvan in Maurits' lastbrief sprake was, haar doel gemist had, dat het tijd werd, de »andere gevoe-

Digitized by Google

gelijke middelen" in 't werk te stellen. Maurits aarzelde niet. Hij zond bevelen aan compagnieën, te Arnhem, Vianen, Amersfoort in garnizoen, ten einde zich gereed te houden, om op het eerste teeken naar Utrecht op te rukken [61]); en spaarde tegenover de officieren der waardgelders beloften noch dreigementen, om hen van de zaak der regeering afvallig te maken [62]). Ondertusschen beraadslaagden de Libertijnen over de mogelijke middelen van tegenweer. Herhaalde vergaderingen hadden plaats tusschen de Utrechtsche [63]) en Hollandsche gedeputeerden [64]), welke laatste den 28sten Juli door hunne Staten met nieuwe lastbrieven voorzien en met toevoeging van drie andere staatslieden versterkt werden [65]). Men berekende, dat de troepen van het garnizoen de wapenen tegen de Prinselijke compagnieën niet zouden willen voeren [66]), in elk geval tot zulk een dienst niet te vertrouwen waren. Het was al wel, wanneer zij tot onzijdigheid te bewegen waren. Maar men had immers de nieuw gelichte waardgelders, om poorten en wallen te bezetten? De Stichtsche regenten maakten zich sterk, met hen, zoo zij hun plicht deden en het garnizoen zich stil hield, de stad tegen een aanval van buiten te verdedigen [67]); terwijl men een paar getrouwe compagnieën schutters de hoede van 't stadhuis wilde aanbevelen [68]). Daarop werd de verdediging gebaseerd. De tijd drong, want reeds droeg men kennis van de bevelen, door Maurits aan de naburige garnizoenen gezonden [69]). Toch werd nog eens beproefd, door een samenspraak met den Prins tot een bevredigender oplossing der moeilijkheden te geraken. Den 30sten Juli deed men hem nogmaals het voorstel, reeds den 13den Juli door den Advokaat ingediend, waarbij deze de afdanking der waardgelders afhankelijk had gesteld van de verwijdering der uitheemsche troepen, inlegering van landzaten, verplichting dezer laatsten tot trouw aan de autoriteit van Staten en vroedschap [70]). Een schrede, die tot niets dan tot nog

Digitized by Google

vinniger propoosten tusschen Z. Exc. en de Hollandsche gedeputeerden leidde [71]). Hierop, tot het uiterste geresolveerd, gelastten dezen de bevelhebbers van het garnizoen, des avonds in hunne tegenwoordigheid te verschijnen. Zij vertoonden hun de aanmaningen der Staten van Holland; herinnerden hen, dat eed en plicht hen verbonden, de autoriteit der betaalsheeren en der Staten, in wier gebied zij vertoefden, te helpen handhaven. Zij moesten nu maar weten, of zij hun soldij aan ongehoorzaamheid wagen wilden [72])! Dat vorderde men niet van hen, dat zij den Staten gewapende hulp verleenen zouden, maar alleen, dat zij zouden toezien, en niets tegen de Staten attenteeren [73]). Ook de capiteins der waardgelders werden, doch deze voor de Utrechtsche autoriteiten, verschreven. Van hen werd meer verlangd: men wilde, dat zij de stad tegen de van elders ontbodene compagnieën verdedigen zouden. Maar thans bleek het, dat Maurits' beloften en bedreigingen gewerkt hadden. De officieren weigerden elken dienst tegen den Prins of de Staten-Generaal. Hiermede viel het geheele plan in duigen, was men van zijn laatste middel van zelfverdediging beroofd. Groot was de ergernis door het refuus gebaard [74]). De Groot, wien men het mededeelde, noemde het een ware poltronnerie [75]). Maar wat te doen? Men moest er zich bij neêrleggen. Zich in het onvermijdelijke schikkend, gaven de heeren zelve, nog op den avond van den 30sten Juli, den waardgelders bevel, wat er mocht gebeuren, zich niet te roeren [76]). In den nacht werd de Groot gewekt; men kwam hem zeggen, dat er troepen op de stad aanrukten. Hij gaf tot antwoord: »dat men alles moest doen om bloedstorting te vermijden [77]). Er werd aan geen tegenstand meer gedacht: Utrechts poorten stonden open. Ongehinderd rukten de van elders ontbodene compagnieën binnen, vereenigden zich met het garnizoen der stad, op 's Prinsen last zonder trommelslag in de wapenen gebracht [78]), en bezetten alle

Digitized by Google

gewichtige punten. De hoofdmacht stelde zich op de Neude in slagorde. Vóór het krieken van den dag was de stadhouder in haar midden. Een compagnie waardgelders hield de wacht. De Prins reed op hen toe en gelastte hen, de wapenen neder te leggen. Natuurlijk werd er gehoorzaamd: de Staten zelf eischten immers geen verzet meer? Terstond daarop werden ook de vijf overige compagnieën ontwapend [79]: de provinciale krijgsmacht had opgehouden te bestaan. Zóó rustig was alles in zijn werk gegaan, dat de burgerij voor 't grootste gedeelte in haar slaap niet gestoord was [80]. Eer zij ontwaakte was Utrecht, stad en provincie, den Prins en den Staten-Generaal verzekerd.

Het aanrukken der compagnieën van buiten af was voor Ledenberg en de mannen zijner factie, voor wie er aan geen tegenweer te denken was, het sein geweest om te vluchten, of althans zich voor het oogenblik schuil te houden. Maurits mocht dus, zonder tegenspraak te ontmoeten, de Libertijnen uit hunne ambten stooten, en Calvinisten, of die zich zoo hielden, op de verlatene kussens brengen [81]. Een klerk van den Prins werd op diens aanbeveling in plaats van Ledenberg tot Secretaris der Staten bevorderd [82]. De bevelhebber van het garnizoen, Sir John Ogle, die, anders dan de meeste krijgsoversten, op hoop van bevordering, of vrees voor cassatie, bij voortduring met de Staten-partij geheuld had [83], verzocht en verkreeg zijn afscheid, terwijl tot bewaring der nieuwe orde voorloopig graaf Ernst van Nassau in de stad werd achtergelaten [84].

Den Advokaat kostte het bericht van den ongelukkigen afloop een nieuwen aanval zijner kwaal [85]. Want, voorwaar het was een groote zege, die de Prins behaald had! Van zijn laatsten bondgenoot beroofd, stond Holland sints dien 31sten Juli geheel alleen tegenover zoo geduchte vijanden. Bij dezen was thans alle aarzeling verdwenen; niets hield hen meer terug; zij leefden in het gevoel eener vol-

Digitized by Google

dongene overmacht. In de Staten-Generaal werd over volle tafel gepocht: »dat men Holland onder den voet had, dat men 't voortaan onder den voet moest houden [86].” Holland echter was nog niet zoo geheel tot toegeven gezind. Duidelijk bleek het uit de debatten over de synode. Men zoude dan, ja, in eene nationale synode bewilligen [87], maar in welk eene! Zij hadde de Arminianen niet uit de kerk mogen stooten; zij had alleen tot accommodatie en verzoening werkzaam mogen zijn; de decisie had aan een generale synode der Gereformeerde kerken van geheel Europa moeten verblijven; de provinciale Staten echter zouden geheel vrij zijn geweest, de synodale besluiten al of niet te aanvaarden [88]. Voorwaarden, die duidelijk te kennen gaven, dat men noch zijne suprematie dacht prijs te geven, noch de wijze, waarop men haar had uitgeoefend, te veranderen.

De Staten-Generaal waren dus nog niet aan het einde, — het werk, dat in Utrecht geschied was, was in Holland te hervatten. Te vergeefs was voor de derde maal — thans door middel der gezanten van Frankrijk — tot den Prins [89] het verzoek gericht, de steden met compagnieën, waarop men zich verlaten kon, te verzekeren, mits 't welk men hem beloofde de waardgelders af te danken. »De magistraten, had hij norsch geantwoord, moeten hunne verzekerdheid in de algemeene verzekerdheid vinden [90].” Zij moesten dus van hunne particuliere wapenen beroofd worden. Den 16den Aug. ontving Holland van de generaliteit eene aanmaning, om de nationale synode onvoorwaardelijk toe te staan, zijn waardgelders af te danken [91]; vijf dagen later gelastte men bij trommelslag [92] dezen huurbenden binnen 24 uren de wapenen neder te leggen, onder bedreiging anders als rebellen gestraft te worden. De Prins stond gereed, om in geval van ongehoorzaamheid met de wapenen van den staat onderwerping af te dwingen [93].

Zou Holland op dit laatste oogenblik gewapend verzet

Digitized by Google

beproeven? Op de afzonderlijke bijeenkomsten der Libertijnsche gedeputeerden werd het punt ter sprake gebracht en ernstig overwogen [94]). Men kwam tot het besluit, dat het wel wenschelijk ware de dagvaart naar Rotterdam, de sterkste stad der partij, te verleggen, dáár alle macht samen te trekken en een beleg te verwachten. Zoo ongeveer had men immers in der tijd ook tegen Leicester gehandeld [95])? Als tolk dier meening werd de Groot tot den Advokaat gezonden [96]). Maar deze achtte het denkbeeld ongeraden. Hoe zoude men Rotterdam tegen de geheele macht der Unie verdedigen met waardgelders, alleen tot ontrouw in staat, en door 's Prinsen bezetting in Brielle van alle zeegemeenschap afgesloten? Hij antwoordde derhalve in den grootschen stijl, waarin hij placht [97]), »dat hij geresolveerd was, de uitkomst van dezen handel te verwachten in 's Gravenhage, liever hebbende voor 't vaderland te lijden, wat God hem, om wel gediend te hebben, zou willen toezenden, dan dat door hem, of om 't zijnentwil, eenige stad in moeite of zwarigheid zou geraken [98])." Door die weigering was alle tegenstand onmogelijk geworden. De steden, zonder den Advokaat tot de uitvoering niet in staat, haastten zich nu, zelf haar machtelooze beschermers af te danken [99]).

Zoo waren een jaar na de »scherpe" resolutie de Staten van Holland door een machtwoord der Staten-Generaal ontwapend. Ontwapend, — maar niet onderworpen; machteloos, — maar nog niet tot de overgave gezind. Thans eerst betoonden zij zich ten volle groot. Weerloos tegenover den hoon van onderdanen [100]) en bondgenooten, toch dachten Oldenbarnevelt en de Libertijnen er geen oogenblik aan, hun beginselen uit vrees te verzaken. De toestemming tot eene nationale synode, onvoorwaardelijk, gelijk de Staten-Generaal die verlangden, was door de afdanking der waardgelders in geenen deele waarschijnlijker geworden [101]).

Digitized by Google

Zoolang deze regenten aan het hoofd van Holland stonden, Oldenbarnevelt de meerderheid door zijn geest bezielde, viel er niet aan te denken, dat het Libertijnsche heir de gerechtigheid van Holland zoude weten prijs te geven. Daarom moest dat heir van de leiding van dien grooten man beroofd, vervolgens verstrooid, en bij groepjes aangevallen en vernietigd worden.

Deze redenen bewogen de Staten-Generaal, den 28sten Augustus eene resolutie te nemen, waarbij aan Maurits en de acht heeren, die hem naar Utrecht vergezeld hadden, een opdracht werd gegeven, gelijk Rome zijnen eersten magistraat placht te verleenen, wanneer een Manlius, een Cethegus, een Catilina de republiek met den ondergang bedreigde. Zulk een Senatusconsultum Ultimum: »om te besogneeren en te doen, als zij tot dienst, rust en welvaart van den lande zouden bevinden te behooren en noodig vereischt te worden," werd ditmaal aan Maurits en de zijnen verstrekt, die met de ten uitvoerlegging niet draalden. In overleg met de vertegenwoordigers der Calvinistische steden van Holland besloten zij, Oldenbarnevelt en de andere hoofden reeds den volgenden morgen te arresteeren, om vrij van allen tegenstand het verdere werk der revolutie te volvoeren [102]).

Ofschoon dit alles in het uiterste geheim was voorbereid, zoodat — door welke onwettigheid dan ook — Hollands Libertijnsche gedeputeerden ter Generaliteit van de geheele zaak onkundig waren gehouden, werd Oldenbarnevelt toch nog op dienzelfden dag (28 Aug.) van de bedoeling tegen zijn persoon gewaarschuwd. Dan hij bleef kalm en antwoordde alleen: »'t zijn booze menschen", en, zijn hoed afnemende: »Mijne heeren, ik bedank U voor de advertentie [103])." Toch was hij verre van gerust over hetgeen de eerste dagen brengen zouden. Wel bleek het Wttenbogaert, die hem den 29sten nog vroeg in den morgen een bezoek bracht, om hem een petitie der Arminianen in zake

Digitized by Google

de nationale synode te overhandigen. Toen de hofprediker binnentrad, was de Advokaat niet bezig met schrijven en besogneeren, zoo hij gewoon was, maar zat stil op zijn stoel, van zijn schrijftafel afgekeerd, met peinzend ja droefgeestig gelaat, zoo het Wttenbogaert voorkwam. Deze, schoon nergens van wetende, gevoelde op dit gezicht plotseling een ongewone ontroering, die hem tot den Advokaat aldus deed spreken: »Mijnheer, UEd. kan nog indachtig zijn, 't gene ik dezelve voor dezen dikwijls heb gezegd van sommiger voornemen. Ik bid UEd. zich te vertroosten in God, den kenner der harten en nieren, die al ons doen en laten weet; en zich te versterken met de exempelen van zeer vermaarde mannen van oude en onze tijden, die haar vaderland de meeste diensten gedaan hebbende, in 't einde kwalijk zijn geloond geweest." De Advokaat dankte hem, zonder er meer bij te voegen, en stak de petitie in den zak van grove zijde, waarin hij zich, zoo vaak hij ter vergadering ging, zijne papieren door een dienaar liet nadragen. Een half uur later zag Wttenbogaert zijn vriend voor het laatst, toen deze naar gewoonte in zijn koets ter vergadering der Staten reed. Zij groetten elkander nogmaals uit de verte — hun laatsten groet. Eer de zon nederdaalde, was de een een balling, de ander een gevangene. Want toen het rijtuig de brug van 't hof genaakte, trad een kamerling van Maurits op Oldenbarnevelt toe, en meldde hem, dat de Prins hem wenschte te spreken. De Advokaat voldeed aan het verlangen, maar zag zich weldra in een der vertrekken des stadhouders in hechtenis. De Groot en Hogerbeets wedervoer hetzelfde lot. Men zeide hun, dat zulks op last der Staten-Generaal geschiedde [104]).

Ondertusschen waren de gedeputeerden te dier vergadering bijeengekomen. De president deelde hun mede, dat krachtens den last, op gisteren aan Z.Exc. en de acht heeren verstrekt, de hoofdbeleiders op dat pas reeds in verzekerde bewa-

Digitized by Google

ring genomen waren. Het besluit viel, oogenblikkelijk een adres van dankbetuiging aan den Prins en de commissie vast te stellen, waarbij de volbrachte daad voor rekening der geheele vergadering genomen werd [105]. Men denke zich de ontsteltenis van hen, die uit naam van Holland ter Generaliteit gecompareerd waren! Mathenesse, een uit de Edelen, een hartstochtelijk belijder der Libertijnsche maximes [106], snelde naar de vergaderzaal der Staten van Holland, om hun het beslissend nieuws van dien ochtend te boodschappen [107]. Deze echter waren nog in de open lucht, en wandelden, niets kwaads vermoedende op het Binnenhof heen en weder, al wachtende op de komst der drie heeren, die men werkelijk voor zaken bij den Prins ontboden waande. Er was veel volk om hen heen verzameld, door vreemde geruchten aangelokt. Sommigen beweerden, dat men, eer een uur om was, wat zonderlings zoude zien gebeuren; anderen hadden een gecommitteerde zien uitrijden, wiens last zoude strekken, om Ledenberg te vatten [108]. — Door Mathenesse binnengeroepen, vernamen de gedeputeerden uit zijn mond, hoe men hun den man ontnomen had, »die der vergadering hoofd en tong en hand was [109]," hoe ook de beide pensionarissen, spijt alle rechten der provincie, op naam der Staten-Generaal van hun vrijheid beroofd waren. Het was de eerste maal, dat zulk een tijding in de ooren dier vergadering weêrklonk! Verwarring, toorn en schrik maakten zich bij beurten van haar meester. De een wilde onmiddellijk bevel tot in vrijheid stelling geven, de ander eischte dat men zich en corps tot den Prins zou wenden; de zes steden der oppositie verklaarden op alles: niet gelast te zijn [110]. Toch kwam men 's namiddags zóó ver, dat er een deputatie naar den Prins ging om zijn bijstand te vorderen tot herstel van 't onrecht, Holland aangedaan. Maurits antwoordde: »dat hetgeen geschied was, niet was geschied bij zijn order, maar bij die der Staten-

Digitized by Google

Generaal; en, nopende 't recht van Holland, dat de heeren Staten der provincie dat zelf wel met de heeren Staten-Generaal zouden weten te démêleeren [111]." Daarbij bleef het. Twee dagen later ging de vergadering op reces uiteen, zonder verder iets te hebben uitgericht [112]. Eer men weder bijeenkwam, was de Libertijnsche regeering in eene Calvinistische herschapen.

Immers met de zelfontbinding der dagvaart was de voornaamste kracht tot tegenstand gebroken. Maurits kon nu gerustelijk de kroon op het werk zetten door »de allerstoutste daad, die eenig graaf, prins of souverein van Holland in dat land ooit had gepleegd [113]." Hij reisde namelijk de geheele provincie rond en stootte in 14 stemmende steden benevens Oudewater, Woerden en 's Gravenhage, de Libertijnen buitentijds uit vroedschap en regeering. Ware of gehuichelde [114] Calvinisten verkregen tot belooning de opengevallen ambten. En niet alleen de steden, ook het lid der Edelen werd door toevoeging van zeven nieuwe heeren geheel van den Prins afhankelijk gemaakt [115]. Wel had men hier en daar — vooral te Hoorn — zich tot tegenweer voorbereid, maar het forsch voorkomen van 't krijgsvolk, dat den Prins nu vooruittrok, dan vergezelde, deed in alle steden het verzet verstommen [116].

Wel hadden in de nu volgende twaalf maanden genoeg oproerige bewegingen plaats, om te bewijzen, dat de onderliggende partij zich in haar lot niet gewillig schikte; maar zij waren zonder eenheid of leiding en daardoor krachteloos. In Rotterdam werd een der nieuwe burgemeesters in zijn eigen huis door een gewapende volksmassa aangerand en beleedigd [117]; in den Briel commotie aangericht [118]; in Schoonhoven de vendelen der schutterij door baldadige muitmakers uit de huizen der vaandragers gehaald en in stukken gescheurd [119]; in Alkmaar eene synodale vergadering gestoord, terwijl de schutterij hare diensten tot handhaving

Digitized by Google

der orde weigerde [120]). In Hoorn ontzag het grauw zich niet, toen de geliefde predikant der Arminianen de stad werd uitgeleid, de soldaten met pannen en steenen te lijf te gaan, en werd alleen door een salvo, waarbij 1 man sneuvelde, 13 gewond werden, ten slotte op de vlucht gedreven [121]). Op Texel gedroegen zich Arminianen, Papisten en Libertijnen geen kleinen tijd als heeren en meesters, voordat het aan commissarissen der Staten mocht gelukken orde en regeering op het eiland te herstellen [122]). In Soetermeer werd de Contra-remonstrantsche godsdienstoefening door een heir van 300 misnoegden wel smadelijk verstoord [123]). Soortgelijk schouwspel zag men te Gouda [124]); terwijl ook in Kampen grove ongeregeldheden plaats hadden [125]). Gelukkig voor de nieuwe regeering, dat zij rijkelijk over troepen te beschikken had! Zij maakte dan ook van 's lands krijgsmacht een alles behalve spaarzaam gebruik, om al zulke beginselen van tegenrevolutie in de geboorte te smoren. In Hoorn, waar vroeger geen garnizoen was, werden sedert de wetsverzetting 1000 man in bezetting gelegd [126]). Hetzelfde aantal was noodig, om Rotterdam in bedwang te houden [127]). Drie compagnieën lagen sints de laatste onlusten in Alkmaar [128]); in 's Gravenhage, Brielle, Gouda en Kampen zag men zich genoodzaakt de garnizoenen aanzienlijk te versterken [129]). Op die wijze bevestigde men het nieuwe régime. Tot de tanden toe gewapend trad het op het tooneel; de vraag bleef over, of het zwaard alleen de toekomst der natie op den duur bepalen zoude?

Digitized by Google

HOOFDSTUK VIII.

De theocratie aan het staatsroer (1618—1625).

Zoo zegepraalde de Calvinistische partij, nevens of onder de monarchie, waarmede zij zich thans had vereenzelvigd. Want niet altijd was zij zoo monarchaal gezind geweest, als tegen den tijd, dat de Libertijnsche regeering werd veranderd. Getrouw aan het karakter aller theocratieën, placht zij der monarchie, gelijk iederen staatsvorm, gunst te bewijzen naar die mate, als zij van de andere zijde gunst verwachtte. Zij was het, die er zich scherp tegen had gekant, dat Prins Willem tot hooger macht zou bevorderd worden, toen die vorst in zijn politiek beleid toonde, dat zijn blik ruimer was, dan met haar drijven overeenkwam. Met zijn zoon stond het anders. Deze was de Gideon, de Jehu gebleken, die de zaak Gods tegen de dienaren Baäls rechten zoude [1]). Hij was ten volle waardig, met het grafelijk gezag bekleed te worden [2]). Feitelijk had hij dat erlangd. Door de revolutie van 1618 was het monarchaal gezag in de Nederlanden tot een ongekende hoogte gestegen. Het vermocht hier te lande meer dan dat der Bourbons of der Stuarts in de beide groote naburige koninkrijken.

Zelden daarna of te voren heeft Nederland zóó onbepaald onder éene partij gebukt, als in 1618 onder die der Calvinisten. In de Statenvergaderingen, in alle regeeringslichamen beschikte zij over een ontzagwekkende meerderheid; van den monarch, waarop schier nog meer aankwam,

Digitized by Google

had zij enkel bevordering en kloeke ondersteuning te verwachten. Maurits was van aanleg en karakter waarschijnlijk noch Calvinist, noch theocraat. Hij had oorspronkelijk recht voor beide partijen voorgestaan. Maar de tegenstand, dien zijne welgemeende plannen ontmoet hadden, had zijn gansche gemoed verbitterd; de samenzwering der partijhoofden, sedert de gebeurtenissen te Utrecht openbaar, rechtvaardigde in zijn oog de gestrengste represailles. Tegenover lieden, die wegens een onbillijk drijven, tot bevrediging van eer- en heerschzucht een beroep op de wapenen, op een burgeroorlog niet ontzien hadden, scheen hem iedere maatregel, hoe scherp ook, gewettigd [3]). Hij zou het den Calvinisten niet beletten, veeleer medewerken, wanneer zij het wrekende zwaard op hun gewezen onderdrukkers wenschten te doen nederdalen. Als bemiddelaar in het krijt getreden, was hij sints de »scherpe" resolutie, nog meer sedert zijn terugkeer uit Utrecht, in een volslagen partijman veranderd. »Niets was hem hatelijker dan de naam der Arminianen [4])." Zoo was zijne gezindheid thans juist die, welke de toekomst der theocratie vereischte [5]).

Zoude dus de Calvinistische partij, onder zoo bijzonder gunstige auspiciën ten tooneele getreden, er in slagen, haar program geheel en onverdeeld ten uitvoer te leggen? Of wachtte haar het lot van andere politieke partijen, doorgaans genoodzaakt, wegens moeilijkheden en tegenstand in eigen boezem en daarbuiten, eerst zich met eenig alliage te vergenoegen, vervolgens meer en meer ook op essentieele punten haar streven en beginselen te verloochenen? Reeds bij de buitengewone wetsverzetting, waardoor het Calvinisme op den troon was gekomen, traden feiten, welke die bedenking wettigden, aan den dag. Reeds bij haar moest de grootsche bedoeling voor 't kleingeestig egoïsme der belijders wijken. 't Was er verre van daan, dat men er in slaagde, alle kussens met Calvinisten te bezetten [6]). Niet daartoe

Digitized by Google

hadden de »welgezinde" regenten, de bondgenooten van Reinier Pauw, de wraak van den geduchten Advokaat getart, om thans hun broeders, neven, vrienden onder pretext van Arminianerij uit winstgevende of invloedrijke ambten te laten stooten, en deze wellicht aan rivaliseerende geslachten in handen te spelen. Zij verzetten zich tegen iedere verandering van dien aard, en in vele gevallen niet zonder te slagen. Op die wijze bleven vele Libertijnen, onder hen van de grootsten, in de regeering. Vier steden wisten iedere wetsverzetting te ontgaan. Zij waren de stutten van Amsterdam in den voorafgeganen strijd geweest: Enkhuyzen, Purmerend, Edam en Dort [7]). Te Amsterdam, waar de verandering slechts bij verrassing had plaats gegrepen [8]), bleef de vertrouwdste vriend, dien Oldenbarnevelt in de vroedschap bezeten had: Cornelis Hooft, een man, die niet eens lidmaat der Hervormde kerk was, op het kussen! Elders spaarde men zelfs mannen, die het verwerpelijkste besluit der Staten, dat tot de bezending naar Utrecht, hadden helpen nemen. Ja van hen, die deel dier bezending hadden uitgemaakt, waren er, die hun ambt behielden [9]). Dank aan deze zuiver persoonlijke drijfveer werd het Libertijnsch element niet, zooals met het beginsel gestrookt hadde, uit de Staten gebannen, maar alleen tot eene minderheid gereduceerd, welke door voortgezette werking dierzelfde motieven ten allen tijde weder meerderheid kon worden. Want meer en meer zou het blijken, wat eigenlijk nu reeds openbaar was, dat familiebelang en persoonlijke betrekkingen bij eene geslotene aristocratie op den duur meer vermogen dan partijgeest. Reeds vier jaren na den val van Oldenbarnevelt, drie jaren vóór Maurits overlijden (1622), koos Amsterdam zich, denkelijk onder de genoemde invloeden, mannen, die van niets meer dan van Calvinistischen ijver afkeerig waren, tot leden van de vroedschap, van het burgemeesterlijk college [10])! Ook in de daaraanvolgende jaren ging die stad voort op

Digitized by Google

'tingeslagen pad [11]). Bij zulk een opvatting, die liever den Arminiaan opnam, dan den bloedverwant weerde, zou men niet lang pochen op de nooit te voren zóó gekende eendrachtigheid der Staten [12]. Cabalen, jaloeziën, antipathieën der overwinnaars onderling, sterker dan de band der theocratische beginselen, zouden eerlang hunne zaak ondermijnen, ja voor aller oog bederven [13]), terwijl ambt na ambt Libertijnen in den schoot viel.

Onder die omstandigheden baart het geen verwondering, dat een plan niet slaagde, dat de aanleggers der revolutie aanvankelijk met ingenomenheid begroet hadden. Men wilde namelijk de Unie »verbeteren" door toevoeging van een artikel, dat voortaan alleen leden der staatskerk tot opneming in de regeering bevoegd verklaarde. Inderdaad kwamen in enkele provinciën dergelijke bepalingen omtrent dezen tijd tot stand. In Friesland werd tot groote vreugd van Willem Lodewijk den Katholieken hun stemrecht voor afgevaardigden ter dagvaart ontnomen, schoon niet het recht om gekozen of tot eenig ambt benoemd te worden. In Overijsel, gelijk in Gelderland werden de Papisten van den landdag uitgesloten. Tot een algemeenen maatregel kwam men echter niet, ongetwijfeld, omdat de tegenwoordige regenten niet wenschten, dat een kerkelijk banvonnis terstond voor hen en hunne familieleden verlies van ambten, voorrechten en invloed met zich zoude sleepen [14]).

Zelfs de nationale synode, die middelerwijl te Dort bijeenkwam, om de eenheid der Gereformeerde kerk op den grondslag der Calvinistische leer te herstellen, bleek niet geheel vreemd aan datgene, wat men met zooveel ijver had verworpen. Met de uitdrijving der Remonstranten was men spoedig genoeg gereed. »Met leugen zijt gij begonnen, met leugen zijt gij geëindigd," — die uitroep van president Bogerman bulderde den veroordeelden, zelfs toen zij de vergaderzaal verlaten hadden, nog langen tijd smartelijk

Digitized by Google

in de ooren. Maar, al stond het van nu af vast, dat de zaligheid van elk individu alleen afhangt van Gods onpeilbaar, onherroepelijk raadsbesluit, al viel aan de waarheid der Praedestinatie niet langer te twijfelen, — de zaak scheen slechts, was niet afgedaan. Terstond na de veroordeeling openbaarde zich meeningsverschil onder de rechters zelven. Nauw had men eenheid geproclameerd, of de scheuring toonde zich op nieuw als een onvermijdbare, onbedwingbare realiteit, der hydra gelijk, wie geen hoofd werd afgehouwen, zonder dat in zijne plaats een ander groeide. Hoe had men zich dit raadsbesluit te denken? Als vóór of na den zondenval genomen? De vergadering deelde zich in twee partijen. Infralapsariërs en Supralapsariërs dongen, als voorheen Calvinisten en Arminianen, om den voorrang. En wat deed de synode? Evenals de Libertijnsche regeering bij de resolutie tot vrede der kerk, huldigde zij het zachtere gevoelen, maar gebood, om verdere splitsing te voorkomen, onderlinge broederschap en verdraagzaamheid der andersdenkenden [15].

Niet beter verging het der kerkorde. De synode, hierin weder eenstemmig, bevestigde het principe der kerkelijke zelfregeering, in zooveel voorgaande vergaderingen vastgesteld, altijd een der voornaamste begeerten der Calvinistische partij. Maar 't was alweder te vergeefs gearbeid. De Staten van heden waren nu niet lichter dan onder Oldenbarnevelts leiding te bewegen, om hun gewichtigen invloed op de kerkelijke benoemingen te laten varen. Reeds in 1619 zou het blijken. Het verzet van meer dan ééne provincie belette de Staten-Generaal de kerkorde te ratificeeren. Holland had toenmaals zijn gedeputeerden gelast, vóór te stemmen [16], maar veranderde weldra van zienswijze. In 't jaar 1620 nam die provincie, daar ter Generaliteit kleine apparentie van eenig definitief besluit was, de Dortsche kerkorde op nieuw ter hand, en deinsde niet terug voor wijzigingen, die de

Digitized by Google

vrijheid der kerk aanmerkelijk besnoeiden [17]). Geen wonder, zoo onder de kerkelijken een heftige storm van verontwaardiging omhoog stak! Zij klaagden, »dat de nieuwe heeren in dit deel erger waren dan de voorgaande [18])." Evenals de Staten de kerkelijke, zoo weigerden zij de politieke kerkorde aan te nemen [19]). 't Gevolg was, dat in de machtigste provincie het bestuur der kerk in hoofdzaak op denzelfden voet moest blijven, waarop het onder Oldenbarnevelt verkeerd had [20]). Zoo konden ook Zeeland [21]) en Groningen [22]) tot aanvaarding der synodale kerkwet niet verstaan. Overijsel bewilligde alleen onder voorbehoud van de souvereiniteits- en andere rechten der provincie [23]); terwijl de Staten van Friesland door de felheid van hun tegenstand al de vorige weigeraars achter zich lieten [24]). Slechts twee provincien — Utrecht en Gelderland — hebben zich naar de wenschen der kerkelijken geschikt en de Dortsche kerkorde zonder restrictiën tot wet verheven [25]).

Zoo hadden dan de hoogste idealen der theocratische partij in weêrwil eener lang voorbereide, gansch geslaagde revolutie, onmiddellijk bij den aanvang voor altijd schipbreuk geleden. Noch eene in waarheid Calvinistische aristocratie, noch de eenheid van het leerstuk, noch de autonomie der kerk was gevestigd: men was voor het oogenblik in het bezit der macht, maar men miste alle waarborgen voor de toekomst. De hinderpaal, waarop het werk gestuit was, had men niet in tegenstand van buiten, maar in zijn eigen boezem te zoeken: strijdig belang, wederzijdsche naijver der personen en lichamen, wier gemeenschappelijke daad de revolutie geweest was, had de beklagenswaardige teleurstelling gebaard. Het scheen wel, of nog slechts één gevoel hen vereenigde en den inwendigen kamp met den sluier der liefde bedekken deed: de hun allen gemeene haat tegen de rampzalige overwonnelingen. Die haat was thans nog even machtig, als in de dagen, toen hun gezag de aanvallen

Digitized by Google

der Calvinisten tartte en de geloovigen duldelooze tyrannie en onderdrukking smaakten! Zoo groot was nog nu, na den val van Oldenbarnevelt, de verbittering tegen zijn verslagen volgelingen, dat zij zelfs op de taal haar stempel drukte. »Al wat oolijk, ondeugend, valsch, kreupel, blind, mank, zuur, beschimmeld was, in summa niet en deugde, dat placht men Arminiaansch te noemen: een Arminiaanschen fielt, een Arminiaanschen schelm, een Arminiaansch verrader, een Arminiaanschen daalder (als hij valsch was), een Arminiaansch paard (als 't kreupel, blind was, of niet voort kon), Arminiaansch bier (als 't niet smaakte), en diergelijke fielterijen [26])." De bestendige vrees voor een tegenrevolutie [27]) hield dien haat bij voortduring levendig. — Men begrijpt, dat bij die stemming de politieke leiders der partij — Oldenbarnevelt, de Groot, Hogerbeets, de Haen, Ledenberg en Moersbergen, — ja zelfs hun raadsman in kerkelijke zaken, Wttenbogaert, geen genade te verwachten hadden. Zij waren immers schuldig bevonden aan de laatste even misdadige als wanhopige poging, om te Utrecht met gewapende macht den wil der Generaliteit, den bevelen des veldheers het hoofd te bieden? Mocht men al, reeds bij de eerste schreden, zich genoopt vinden, den voet in hunne eigene banen te planten, toch bleven zij samenzweerders, rebellen, die ten bate eener goddelooze, tyrannieke zaak bloedstorting gewild, burgerkrijg ontworpen hadden! Eén man was er, die de wreede wraakneming had kunnen beletten: de monarch, Maurits van Nassau. Helaas, juist op dit punt was hij met de Calvinistische factie 't meest ééństemmig. Met zijn goedvinden [28]) werd het vonnis uitgesproken en ten uitvoer gelegd, dat men »een eeuwige schande en verwijt voor den Hollandschen naam" genoemd heeft [29]). Oldenbarnevelt werd tot het zwaard [30]), de Groot en Hogerbeets tot levenslange gevangenisstraf verwezen; de overigen waren reeds buiten het bereik der justitie.

Digitized by Google

Zoo verging het den leiders, maar ook de schare zou haar straf niet ontloopen. — Reeds voordat de synode hen uit het kerkgebouw verdreven had, zag men de Arminianen in bijzondere samenkomsten en conventiculen bevrediging voor hun godsdienstige behoeften zoeken [31]. Dat was een gruwel, die tijdig voorziening vereischte! Bij plakkaat der Staten-Generaal werden eerlang de Arminiaansche conventiculen op zware straffen verboden [32], terwijl men ze tevens langs indirecten weg trachtte te treffen, door de kudde van hare herders te berooven. Met dat doel werd den leeraars van 't Remonstrantsche gevoelen, die beloven wilden, zich van alle prediking te onthouden, na onderteekening eener acte van stilstand, de vrijheid gelaten om in 't land te blijven en zich, zooals zij wilden, te geneeren [33]; hun daarentegen, die zoo schandelijk een transactie verwierpen, en hun licht niet onder den korenmaat verborgen, door opsluiting in den Loevesteinschen kerker de al te vrije mond gesnoerd.

Zulk een behandeling had den schijn eener eenvoudige toepassing van het staatsrecht der Republiek, dat behoudens eerbiediging der gewetensvrijheid geen andere godsdienstoefening dan die der staatskerk duldde. Inderdaad was zij meer dan dat. Feitelijk ondervonden de Arminianen thans veel strenger vervolging dan een der overige secten, ofschoon ook deze alle zonder uitzondering, maar vooral de Papisten, na 1618 meer dan te voren gekweld wierden [34]. Want men zag in de Remonstrantsche conventiculen geen bijeenkomsten, die alleen tot gemeenschappelijke stichting dienden, maar genootschappen van samenzweerders en verraders, wier voornaamste doel op omverwerping der nieuwe revolutionaire staatsorde gericht was [35]. Met schrik zag de regeering het, hoe de oude hagepreeken weder in gebruik kwamen [36]; hoe de Arminianen hier en daar met halve pieken en ander geweer gewapend vergaderden [37]; hoe

Digitized by Google

zij zich niet ontzagen de soldaten, die men op hen afzond, met messen en steenen aan te vallen [38]); en alleen voor salvo's met scherp uiteenliepen [39]). Waar moest het heen, als men aan zulke verachters der wetten vrijheid van te vergaderen vergunde? Ja, den eenvoudigen »kerkelijken Arminianen" had men dezelfde beperkte geloofsvrijheid kunnen laten, die Joden, Mennonieten, Lutherschen genoten. Maar onder hen speelden »de politieke Barneveldisten" hun personage, die iedere toegeeflijkheid misbruikt, iedere zwakheid tot een wapentuig voor hunne verderfelijke ontwerpen zouden omgesmeed hebben [40]). Kon men twijfelen, dat de nieuwe conventiculen veel scherper repressie vereischten, dan andere vreedzamer secten, die bij menschenheugenis hun betrekkelijke vrijheid nog nimmer tot het bereiken van politieke oogmerken misbruikt hadden [41])?

En men wane niet, dat de plakkaten een doode letter bleven! Overal in Holland werden door commissarissen der Staten schouten, baljuwen, officieren, waaronder men tot nog toe vooral ten platten lande zooveel Papisten aantrof [42]), van hun bedieningen verlaten, en deze aan nieuwe mannen toevertrouwd [43]), van wier Calvinistischen ijver een vurig wraken van iedere overtreding te verwachten stond. Vooral in de eerste jaren na de revolutie werden vele exempelen gesteld, waaraan de getrouwe aanhangers der Remonstrantsche gemeente elkander later nog met afgrijzen herinnerden. Niet alleen, dat men de predikanten van hun onderhoud beroofd, uit hun vaderland gebannen, prijzen op hun hoofd gesteld, hen in vunzige kerkerholen geworpen had. Neen ook de lidmaten, die de behoefte huns harten, de gemeenschappelijke godsdienstoefening, niet verzuimen wilden, had men »gejaagd, geslagen, gevangen, gekwetst en schandelijk mishandeld," hun huizen geplunderd, hun goederen verkocht, — tot zelfs het beddeken des armen. De arme visschers van Noordwijk hadden eens te zamen een brief van hun gevangen

Digitized by Google

predikant gelezen. Die misdaad moesten zij met *f* 25 per hoofd bekoopen, zoodat het arme dorp wel *f* 2000 moest opbrengen [44]). Zoo rigoureus was tusschenbeiden de vervolging, dat om haar te ontgaan een emigratie naar Holstein in allen vorm op touw gezet [45]), eene stad van Hollandsche uitgewekenen *) daar gesticht werd [46]). Vooral na de mislukte samenzwering tegen Maurits' leven, waarvan men ten onrechte de geheele Arminiaansche secte of de Libertijnsche partij de schuld gaf (1623), ging er weder een hevige storm over de hoofden der overwonnenen, en hield veel oogluiking op, waarin men zich omstreeks dien tijd reeds was begonnen te verheugen [47]). Want men stelle zich toch niet voor, dat op dit punt, meer dan op de tevoren besprokene, die persoonlijke drijfveeren zwegen, die in zoo menig opzicht de theocratische verwachtingen deden stranden. De nieuwe Calvinistische magistraten waren lang niet altijd moedig genoeg, om zich door strengheid en ijver aan weêrwraak en mishandeling bloot te stellen [48]). Elders waren het de weder veldwinnende Libertijnsche beginselen, die de vroedschappen anders deden handelen, dan de revolutie van hen verwacht had.

Zoo trad in de binnenlandsche aangelegenheden der Unie de theocratie, nauw meesteresse, op ieder punt van aanbelang gewichtige schreden achteruit. Zij moest wijken voor de heerschzucht, de hebzucht, de traagheid, den familiegeest, soms zelfs de vreesachtigheid harer leden. Zoodra zij haar openbare tegenstanders ontwapend had, begon de eigen karakterloosheid der belijders haar graf te delven. Geen ander schouwspel vertoont, nog bij Maurits leven, de verhouding der nieuwe regeering tot het buitenland. Grootsch waren de ontwerpen, waarmede zij optrad, gering de trouw, welke zij hun wijdde. Men zoude, zoo heette het, den Spanjaard

*) Frederiksstad aan de Eider.

Digitized by Google

zijn wingewesten ontrukken, zich met het Protestantsche Engeland en niet langer met het afgodische Frankrijk verbinden, de Protestantsche zaak in Duitschland ter overwinning helpen, het recht der Hugenooten voor schennis vrijwaren. Aan goeden wil ontbrak het niet, allerminst bij den stadhouder. Zijn beste zorgen golden de buitenlandsche aangelegenheden. Hij onderhield persoonlijke briefwisseling met de gezanten der Republiek aan vreemde hoven [49] en leidde te 's Hage de beraadslagingen der commissie uit de Staten-Generaal, waaraan eerlang het geheim beleid van oorlog en onderhandeling werd opgedragen. Jammer maar, dat goede wil en een ijverig voornemen alleen niet in staat waren, den uitslag te waarborgen. Nergens meer dan in de buitenlandsche politiek zou de bovendrijvende factie zich herinnerd zien aan het snijdend woord, door den grooten staatsman den avond vóór zijn sterven gesproken: »na mijn dood zullen zij eerst weten, wat regeeren is [50]." Bij den gegeven politieken toestand van Europa was haar streven al vooraf als onbereikbaar veroordeeld.

Reeds aanstonds bleek het bij de onderhandeling over de alliantie met Engeland tegen de vijanden van het Godsrijk. Vol goede hoop waren de Nederlandsche gezanten naar Londen vertrokken en reeds in Dec. 1618 voor het aangezicht van koning Jakobus verschenen. Maar deze, steeds vijand van den oorlog en van hen, die daartoe rieden [51], was minder dan ooit genegen, om der wille van de Staten of ten genoege van Maurits van Nassau het zwaard van Albion tegen Spanje te ontblooten. Hoezeer hij de Calvinisten in hun strijd tegen Barnevelt had toegejuicht, tegenover den aartsvijand dezer landen liet hij hen alleen staan. Dit niet alleen. Verre van een verbond met Engeland uit te werken, brachten de afgezanten het oude conflict weder naar huis, dat reeds tot Oldenbarnevelts val had bijgedragen. De koning, die hen over de Protestantsche zaak nauwlijks aan 't woord

Digitized by Google

liet komen, verzuimde geen gelegenheid om op de erkenning zijner zeeheerschappij aan te dringen. Het was een eisch, dien de Calvinistische regeering zoomin als hare voorgangster kon inwilligen [52]. Want op de vrijheid der zee berustte de bloei van Hollands scheepvaart en visscherij, gedoemd om met die vrijheid in 't niet te verzinken. Eer een jaar was verstreken, was de verhouding der beide zeemogendheden even onvriendelijk, als zij onder Oldenbarnevelt ooit geweest was [53].

Doch, hield Engeland zich onzijdig, welke kans bleef ons dan op een voorspoedigen krijg, op de gewenschte veroveringen? Welk voordeel konden wij lichtelijk, alleen gelaten, op Spanje behalen? Diezelfde consideratie, die voor dertien jaren Oldenbarnevelt tot een voorstander des vredes bekeerd had, miste hare uitwerking niet op de nieuwe Calvinistische regeering. Ook zij toog aan het wikken en wegen; ook zij begon naar het raadzame, het voorzichtige te vragen; zij vergat den heethoofdigen ijver, waarmede zij voorheen de vredelievende politiek des Advokaats veroordeeld had; en het duurde niet lang, of de verlenging van het Bestand begon haar als een gansch niet verwerpelijke zaak voor te komen, mits zij op dezelfde voorwaarden geschieden kon, als waarop het oorspronkelijk was gesloten [54]. Het gemeene volk mocht van zijn oorlogzuchtigheid geen jota prijs geven [55], — de aristocratie betoonde ook hier weder, welk een klove er ligt tusschen een Calvinist in de oppositie, en een Calvinist in de regeering.

Zoo voorzichtig was men echter nog niet geworden, dat men zich nu ook ontzien zou hebben, het vuur in den vreemde te stoken [56], wanneer men zich daarvan eenig oogenblikkelijk voordeel voor de Protestantsche zaak beloven kon. Dat bewees ons optreden in de Boheemsche zaken. De Bohemers toch hadden hun opstand bekroond, door den keurvorst van de Pfalz, Frederik, neef van onzen stadhou-

Digitized by Google

der en schoonzoon van den Engelschen monarch, in de plaats des Habsburgers tot koning uit te roepen. Welken indruk moest deze wending ten onzent maken? De bedenkingen van Oldenbarnevelt wogen niet bij onze Calvinistische regeering. Het was haar warm verlangen, dat het schitterend aanbod niet werd afgeslagen [57]. Haar leider, Maurits van Nassau, ried den keurvorst onmiddellijk, het te aanvaarden [58]. Men maakte zich de illusie dat het gelukken zoude, eerst keurvorst Frederik op zijn nieuwen troon te bevestigen, en vervolgens nog juist bij tijds het Bestand met Spanje te hernieuwen [59].

Hoe geheel anders liep de zaak, dan men gehoopt had! Hoe geducht bleek weder de macht van Spanje en zijne medestanders! In weêrwil der subsidiën, maandelijks zoowel door de Bohemers [60] als door de vorsten der Protestantsche unie [61] uit 's Hage genoten, konden noch dezen, noch de anderen tegenover Spinola en Tilly het veld behouden. Te vergeefs ook was het, dat ter bescherming van de Pfalz de geheele Staatsche ruiterij onder bevel van graaf Frederik Hendrik derwaarts werd afgezonden [62]; reeds in den aanvang van 1621 waren Pfalz, Bohemen en Duitschland in de macht der Katholieke overweldigers. Deze traden van dit oogenblik overmoediger op dan ooit te voren. Van een hernieuwing van het Bestand op billijke voorwaarden was nu geen sprake meer. Men liet ons geen keus, dan den krijg te hervatten [63]. Maar hoe en onder welke vooruitzichten! Nederland van alle zijden geïsoleerd, van geldmiddelen [64] en troepen [65] beide slecht voorzien; Spanje daarentegen met verjongde krachten. Weldra bleek het, dat er weinig aan te denken viel, den Spanjaard zijne wingewesten te ontrukken; dat het reeds zijn bezwaren had, onze eigene vestingen te handhaven. Reeds den eersten winter (1621/22) ging Gulik [66]; een jaar later fort Papemuts op Rumpelwerth (een eilandje in den Rijn tusschen Keulen en Bonn)

Digitized by Google

verloren [67]). Het behoud van Bergen-op-Zoom (1622) tegen de strijdkrachten van Spinola scheen toenmaals een feit, in beteekenis en treffelijkheid met het ontzet van Leiden op éene lijn te stellen [68]). Even als bij die gebeurtenis roemde men ook thans: »dat den Spaanschen en Oostenrijkschen nochtans alles niet gelukte; dat hunne macht dan toch niet oneindig was [69]).''

Wat zoude men zich al niet getroost hebben, om uit dien benarden toestand een uitweg te vinden! Welk een prijs had men niet voor een krachtig bondgenootschap betaald! Dan Jakobus van Engeland was tot den oorlog gansch ongenegen; Frankrijk leefde met ons sedert 1618 op den meest gespannen voet, zoowel wegens de sympathieën, die dat hof Oldenbarnevelts gevallen aanhangers, als wegens die, welke onze regeering den Franschen magnaten en den Hugenooten toedroeg [70]). Was er dan geen middel, om tot een betere verstandhouding met de Fransche kroon te geraken? Eén middel was er: onzerzijds de Hugenooten ter wille der nieuwe vriendschap op te offeren. Zou de Calvinistische regeering dat offer weten te brengen? Dra zou het blijken. In 1621, door voortdurende onderdrukking verbitterd, waagden de Hugenooten een opstand; tot hun ongeluk: zij werden op alle punten geslagen [71]). Hier te lande was wel voorgesteld, de geloofsbroeders met de wapenen bij te springen [72]), maar 't ligt voor de hand, dat onder de gegevene omstandigheden aan zulk een partij nemen niet te denken viel. De praktische politiek drong op nieuw tot verloochening van het beginsel. En ware het nog slechts bij die éene gebleven! Maar neen, meer en meer zou men — op 't voorbeeld van Oldenbarnevelt — in nauwe aansluiting bij het Fransche hof heul zoeken. Hoe kon het anders? De feiten zelf spraken het immers luide uit, wat Oldenbarnevelt ten allen tijde had betoogd, dat eene krachtige regeering in Frankrijk van nature onze

Digitized by Google

beste bondgenoote tegen Spanje blijken zou. Reeds Lesdiguières, de man die het gezag der kroon over den tegenstand der Hugenooten had doen zegevieren, deed terstond daaraan de ideeën van Hendrik IV, de anti-Spaansche, herleven [73]. Al kon hij het hof niet aanstonds tot nieuwen krijg tegen Spanje bewegen; hij slaagde er evenwel in, met krijg te doen dreigen, en reeds daardoor den Spanjaard te nopen een pas verworven voordeel althans gedeeltelijk prijs te geven [74]. Hoe had men het Oldenbarnevelt verweten, dat hij het belang der Fransche regeering tegen dat harer rebellen hardnekkig had voorgestaan! Thans zagen de nieuwe heerschers zelve zich genoodzaakt, zich in den val der geloofsgenooten te verheugen! Hoezeer had men het hem steeds nagehouden, dat hij met het Protestantsche Engeland in onmin had geleefd, dat hij zijn koers op een verbond met het Katholieke Frankrijk had gericht! Thans lag men zelf met Engeland overhoop, en zag zich gedrongen tot een verbond met Frankrijk [75])! Met Maurits' goedvinden ging in 1623 één gezantschap naar Parijs, dat daar met goeden uitslag werkzaam was, als bleek uit de welkome subsidiën, die ons vandaar in dit en de volgende jaren werden overgemaakt [76]. Natuurlijk, dat ook wij verplichtingen op ons namen. Wij moesten beloven de Fransche regeering, wanneer zij zulks mocht eischen, met onze schepen bij te staan [77] (1624). Een belofte, die alleen tegen de Hugenooten kon gekeerd zijn; want tegen wien anders behoefde Frankrijk onze oorlogsvloot? Zoo schenen, de omstandigheden in aanmerking genomen, zelfs Barnevelts maximes heilzaam, zoo zij den staat slechts konden redden. En, dat zij het vermochten, kon men niet meer betwijfelen, sints Richelieu de teugels van het bewind in Frankrijk aanvaard had (Aug. 1624). In hem verscheen de man, die bestemd was, de denkbeelden van Hendrik IV en van Lesdiguières ten uitvoer te leggen. Hij toonde het al aanstonds door de kloeke daad, die de Spanjaards uit de

Digitized by Google

Alpenpassen verdreef, waarlangs zij de verbinding tusschen hunne Italiaansche bezittingen en Duitschland onderhielden, een feit dat terecht de »voorbode eener nieuwe aera" betiteld is [78]). Toen dan ook in Januari 1625 een deel der Hugenooten op nieuw naar de wapenen greep, wijl hun vrijheden en rechten onophoudelijk geschonden werden [79]), aarzelden noch Maurits, noch de Staten hun belofte gestand te doen en de scheepshulp, krachtens die belofte gevorderd, te zenden. Den 12den April werd het stuk geteekend, waarbij de Unie twintig schepen onder Hautain tot demping van den opstand ter beschikking van Frankrijks koning stelde [80]). De Prins zelf deed den Admiraal voor zich verschijnen, en gaf hem mondelingen last, zoo Richelieu het eischte, de Hugenooten met alle macht te bevechten en niet te sparen, »want zij, en zij alleen traverseerden de unie, die hij (Maurits) sints dertig jaren arbeidde, tegen den gemeenschappelijken vijand aan te knoopen [81])." Zoo volbracht een Calvinistische regeering, wat in Oldenbarnevelt als de grootste goddeloosheid was doorgestreken. Tegen diezelfde Hugenooten, waarmede men eenmaal vereenigd tyrannie en Inquisitie had bestreden; tegen hen, op wie in bange dagen des Zwijgers beste hoop gerust had; tegen de slachtoffers der Bartelsnacht, wier lot aan het onze door duizend banden was verknocht, werd thans door de mannen van 1618 en den overwinnaar der Libertijnen eene Hollandsche vloot in dienst eener afgodische mogendheid, in dienst van Satan en de helsche machten afgezonden. Zoo werden de religieuse door de politieke motieven reeds weder overstemd. Geen wonder, indien het gedrag der Staten de heftigste verontwaardiging verwekte [82]). Ja zij waren »de cruelste vijanden, welke die van de religie in Frankrijk haddden, dienaars van den Paus, die hem op het allergetrouwste dienden, die op het furieusste arbeidden om Gods kerk te vernielen. Welker doel zoo vilein en enorm is, dat een

Digitized by Google

rechte christenziel daarvan niet kan spreken dan met execratie [83])."

Zoo bleek het op nieuw, dat scherpgeformuleerde, onbuigzame, afwijking niet duldende beginselen geenszins een schild tegen verloochening, ja afval zijn. Het gedrag der Staten tusschen 1618 en 1625 was slechts een herhaling van datgene, wat de wereld lang te voren in Marnix van Sint-Aldegonde aanschouwd had. Hij, de groote Calvinistische staatsman der vorige eeuw had in zijn persoon, evenals zij in hun college bewezen, dat onverzoenlijkheid van principes 't gemis van karaktervastheid niet vergoedt. Bij twee belangrijke gelegenheden zag men hem, den Calvinist, het hoofd moedeloos in den schoot leggen en, als ware op Gods hulp niet meer te bouwen, tot vrede en onderwerping raden, waar zelfs Libertijnen nog voor lands- en gewetensvrijheid pal stonden [84]). In spijt van alle godsdienstige gezichtspunten had hij, uit wanhoop aan tijdige en krachtdadige ondersteuning, de voorgenomene aansluiting bij de Protestantsche koningin van Engeland bestreden en — bijstand van menschen meer dan Gods welgevallen achtend — de huldiging des konings van het Katholieke Frankrijk met alle macht bevorderd [85]). Waar nog redding mogelijk was, had hij Antwerpen overgegeven, liever dan hongersnood af te wachten [86]), en zoo in handeling op handeling menschelijk wikken boven het geloof laten zegevieren. Dat was het, wat thans de Staten, doch in lang niet zoo fellen nood als Marnix, deden.

Het scheen wel, als ware Maurits tot hiertoe in het leven gespaard, alleen om door zijne medeplichtigheid aan die houding der Staten te toonen, hoe iedere andere handelwijze eene historische onmogelijkheid was geworden. Tien dagen na het onderteekenen van het stuk betreffende onze vloot sloot hij de oogen, de partij, die door hem had gezegepraald, in angst en vreeze achterlatend.

Digitized by Google

HOOFDSTUK IX.

Het evenwicht hersteld (1625—1631).

Want van dén nieuwen heerscher hoopte men weinig goeds. Frederik Hendrik, de leerling van Wttenbogaert niet alleen in godsdienstige zaken, maar ook in de elementen der klassieke talen en literatuur [1]), lag onder hevige verdenking van Arminiaansche en Libertijnsche beginselen. Toen Maurits ter Kloosterkerk ging, was hij met zijne moeder onder het gehoor van den hofprediker gebleven en had zijn eerbied voor het wettig gezag der Staten niet verheimelijkt [2]). Toen kort daarop de Libertijnen hunne gewapende macht begonnen te organiseeren was hij het, wien het opperbevel werd toegedacht. Er was dus alle reden, om voor zijn plannen beducht te zijn, en geen wonder, zoo er ijveraars gevonden werden, die meenden, dat men de hand op zijn persoon moest leggen, eer hij de gevallen partij weder oprichtte [3]). Immers het spook der tegenrevolutie, dat de regeerders zoo onophoudelijk had beangstigd, verkreeg door zijn optreden een gevaarvolle tastbaarheid. Nauw was dan ook Maurits tot zijne vaderen vergaderd, of de predikers begonnen het volk te waarschuwen, om standvastig te blijven »onder het kruis, dat de geloovigen nu wel mocht genaken [4])." De tegenpartij daarentegen leefde in hoop:

„'t En leed geen zeven jaar, of Palamedes' schaûw
kwam 's nachts de tenten van zijn richteren doorwaren,
. . . .

Digitized by Google

zoo dichtte Vondel, want hij en de zijnen verwachtten herstel van grieven, strenge bestraffing hunner verdrukkers. Doch de angst der Calvinisten, de moed der Libertijnen, beide zouden zich in den persoon des nieuwen stadhouders bedrogen vinden.

Frederik Hendrik was een der uitnemendste regenten, waarop de Nederlandsche staat immer heeft geboogd. Aan een verstandig hoofd paarde hij een niet minder edelaardig hart. Hij was gematigd tegenover andersdenkenden, bestand tegen vleitaal, kalm in het besluiten, beleidvol in het uitvoeren. Ridderlijk, vrijgevig, edelmoedig, vijand van kwaadspreken, vriend van prijzen. Vijanden ontwapende hij door zachtheid, zijn vrienden verliet hij nimmer [5]). Den grootste der Oranjes kan men hem niet noemen; de innemendste was hij zeker. Moest ik hem met een historisch persoon uit oudere of nieuwere tijden vergelijken, — op wien zoude het oog eerder vallen, dan op den grooten Bourbon, Hendrik IV? Evenals deze was Frederik Hendrik een door en door vorstelijke, tevens ridderlijke verschijning. Maar, toonen zij in karakter en inborst nauwe verwantschap, niet minder sprekend is de overeenkomst van hun optreden in politieke en religieuse zaken. Verlicht, gematigd, verdraagzaam, stelden beiden het staatsbelang boven den godsdienst. Parijs was Hendrik IV wel een mis waard. Frederik Hendrik versmaadde het niet, de Calvinistische partij te paaien door de orthodoxe predikatiën te frequenteeren [6]). Beiden gevoelden zich in de eerste plaats hoofd van den staat, geroepen, boven de partijen staande, het algemeen belang vóór alles te behartigen. Zij wisten de fout hunner voorgangers te vermijden, die zich zoover door den politieken maalstroom hadden laten meêslepen, dat de monarch ten laatste in partijhoofd ontaard was. Noch de een noch de ander vergat in voorspoed de oude vrienden, zij gunden, gene den Hugenooten, deze den Arminianen alles goeds,

Digitized by Google

— mits de rust van den staat gewaarborgd bleef. Die wilden zij niet om hunnentwil in de waagschaal stellen. Frederik Hendrik had den Arminianen gaarne geheele vrijheid van godsdienst geschonken, hun gevangen leeraars uit den kerker geslaakt, Wttenbogaert en Grotius den terugkeer in het vaderland veroorloofd. Maar, verontrust als de gemoederen bij den aanvang zijner regeering waren, scheen dit een onderneming vol gevaar. De heftigsten der onderliggende partij meenden wel, »dat de Prins machtig genoeg was met het kruis aan zijne zijde [7])," — maar dat was een middel, dat de nieuwe stadhouder in geen geval gebruiken wilde. »'t Moet zijn tijd hebben," sprak hij meer dan eens. Stap voor stap dacht hij zijn gewezen geloofsverwanten te helpen, — niet haastig, gelijk zij verlangden [8]). Zijn standpunt was een ander dan het hunne. Zij eischten vóór alles herstel hunner rechten; hij plaatste de rust der Nederlandsche maatschappij, de handhaving der orde op den voorgrond. Groot was de verontwaardiging, door zulk een houding opgewekt. De taal van Wttenbogaert kort na het optreden van Frederik Hendrik doet in bitterheid niet onder voor het wraakgeschreeuw der Hugenooten, toen Hendrik IV tot den Katholieken godsdienst was overgegaan. »De Prins, zoo schreef hij in 1626, toen alle hoop op krachtige maatregelen vervlogen was, de Prins heeft de onzen maar met groote woorden gepaaid, totdat hij tot zijn verlangen, aangaande het stadhouderschap, gekomen was [9])." Zoo dacht ook Grotius [10]). Het ongeduld dier mannen laat zich begrijpen, — de politiek van Frederik Hendrik zich rechtvaardigen. Het werk der afbreking, terstond na de revolutie aan den bouw der overwinnende partij begonnen, werd onder zijn regeering en met zijn stilzwijgende goedkeuring voltrokken. Het land, wellicht den verongelijkten zelf, werd hierdoor meer gebaat, dan door een geweldigen omkeer, die nieuwe revolutiën in zijn schoot zou geborgen hebben.

Digitized by Google

Allereerst, de toewas van het Libertijnsche element in de stedelijke en provinciale vergaderingen ging gestadig en ongestoord zijn gang. De stadhouder hielp veeleer zelf, overal gematigde personen, tegenstanders van Calvinistischen geloofsijver, op het kussen brengen [11]. Zij, die zulk een ijver slechts gehuicheld, of uit egoïstische berekening den stroom tot nog toe gevolgd hadden, wierpen thans een masker af, dat meer schade dan baat beloofde [12]. Overmoedige predikatiën en requesten, waarbij men niet schroomde der regeering haar gedragslijn voor te schrijven, verontrustten en verbitterden velen, die het Calvinisme in oprechtheid hadden voorgestaan [13]. Zij konden niet verdragen, dat de herhaalde afval van de vooropgestelde beginselen, een afval, waartoe de politieke omstandigheden onophoudelijk niet raadden, maar dwongen, hun bij voortduring zoo bitter werd verweten. Want wie waren het, die hen met zoodanige verwijten overstelpten? Mannen, die, zelf buiten het politieke doolhof geplaatst, licht aan het aangenomen stelsel getrouw konden blijven; lieden, die niet door ondervinding hadden geleerd, hoe de praktijk telkens en telkens transactiën eischt tusschen oogenblikkelijke behoefte, staatkundig voordeel en de eeuwige stelregels, die de theorie verkondigt. Daarbij kwam het aristocratisch zelfgevoel, dat de bemoeiing van het volk met de regeeringszaken niet wel lijden kon, en de predikanten in den grond van 't hart als gewijde demagogen beschouwen moest [14]. Familiebelang deed het overige. Zonen, broeders, neven, vrienden konden toch om hun vrijere zienswijze op den duur niet geweerd worden. Want hun den toegang te sluiten, wilde zooveel zeggen, als eigen mededingers voort te helpen.

Zoo groeide sints Frederik Hendriks verheffing de anti-Calvinistische richting op de regeeringsbanken van jaar tot jaar in aanzien en macht, totdat zij — en wel zeer spoedig — de zelotische geheel overvleugeld had [15]. Wat de provincie

Digitized by Google

Holland betreft, Rotterdam, moedig wegens de bekende anti-Calvinistische gezindheid zijner burgerij, stond van het begin aan het hoofd dier beweging. Amsterdam wilde wel denzelfden weg op [16]; de vroedschap, die te beraadslagen had, was doorgaans goed, maar de burgemeesters op wie de uitvoering rustte, waren slap [17]; blijkbaar vreesden zij den bekenden ijver hunner gemeente. De schrik voor den geduchten Reinier Pauw zat velen nog in 't bloed; eerst toen de Prins persoonlijk de gematigde burgemeesters, daaronder den plooibaren Dirk Bas had toegesproken, begon de macht des ijveraars zichtbaar te tanen, de andere richting moed te scheppen [18]. Van nu af rustte zij niet, eer zij, na reeds vroeger herhaaldelijk versterkt te zijn, door de keuzen van 2 Feb. 1628 het besliste overwicht in de stedelijke regeering veroverd had [19]. Hierop volgden al spoedig de Edelen, Dort en Delft [20]. In 1630 telde deze partij ter dagvaart reeds zeven stemmen [21], waaronder zoo machtige als de genoemden, terwijl nog twee andere wankel stonden [22]. Ja, in 1632 bij de debatten over den vrede met Spanje bleven de Calvinistische leden reeds in de minderheid [23].

Klaar bleek de nieuwe stemming der regenten uit het wedervaren der Arminiaansche conventiculen. Vooral te Rotterdam. Wel werden zij ook in die stad somtijds gestoord, de deuren met voorhamers opengesmeten. Maar tegen de personen werd geen geweld gebruikt. De overheid bepaalde zich er toe, de kerkgangers beleefd uit te noodigen, in stilte uiteen te gaan [24]. De Remonstranten, die de deuren van hun vergaderplaats van wege den magistraat gesloten vonden, sloegen de sloten er af [25], of zongen hunne psalmen geheel openbaar op de Vlasmarkt, zonder dat hun een haar gekrenkt werd [26]. Sints Dec. 1625 was hun vrijheid in die stad »genoegzaam volkomen [27]." De Amsterdamsche regeering, evenmin tot vervolging genegen, zond op herhaald aandringen den schout tegen zeker conventicul af, maar

Digitized by Google

liet de overtreders der plakkaten te voren waarschuwen, zich in veiligheid te stellen [28]). Zelfs in steden, waar de regeering de Calvinistische begrippen bleef huldigen, doch waar gelukkigerwijze de burgerij, grootendeels vijandin van Calvijn, der vroedschap respect inboezemde, zooals te Gouda [29]), Alkmaar [30]) en Hoorn [31]) werd, schoon niet zonder tijdelijke schokken, meerendeels het voorbeeld, door Rotterdam gegeven, nagevolgd.

Elders, waar de geest van 1618 voortheerschte, en de magistraat hen niet behoefde te ontzien, hadden de Remonstranten het vrij wat minder rustig. In Leiden wist men te verhalen, hoe een arm man 's nachts van zijn bed was gelicht, 21 dagen lang gezeten had, in een boete van f 50 behalve de kosten was geslagen, en ten slotte uit zijn vaderstad was gebannen [32]). Eenige andere burgers aldaar trof hetzelfde lot, nadat eerst het huis van een hunner door het grauw geplunderd was [33]). Meer steden waren er, waar het den Remonstranten niet beter bekomen zoude zijn, hadden zij zich wat meer aan het licht gewaagd. Maar, over het algemeen genomen, was de verlichting aanmerkelijk. Frederik Hendriks verschijning gaf den plakkaten terstond zulk een knak, als waarvan zij zich nimmer herstellen konden. »De executiën, schreef Wttenbogaert (Sept. 1625) aan de Groot, de executiën der plakkaten geschieden niet, en de onzen gebruiken vele vrijheid in 't prediken, ook met kennis en oogluiking der magistraten [34])." Vele rechters aarzelden niet te verklaren, dat de plakkaten als »verouderd en verstorven" moesten gelden [35]). Men begon te hopen, dat de Staten zelve op aansporing van den stadhouder dat gevoelen door openlijke opheffing dier strafwetten zouden staven [36]).

't Valt niet te verwonderen, dat de houding der regeering in 1625 en 1626, zoo tegenover de Hugenooten als tegenover de Remonstranten tot een hevige agitatie onder

Digitized by Google

de burgerij aanleiding gaf. Alle kansels daverden van aanklachten en verwenschingen [37]). Men zamelde geld voor de Hugenooten, die uit 's lands kas bekrijgd werden; men schroomde niet zelfs diaconie-gelden voor dat doel aan te spreken [38]); men petitioneerde tegen de vrijheid, die de aanhangers van Armijn voor het eerst weder genoten [39]). »Al te veel inschikkelijkheid werd hun bewezen [40]);" de lauwheid der regeering bewerkte hun »extreme licentie [41])," hun »onverdragelijke stoutigheid [42])", hun »exorbitantiën [43])" die ten spoedigste intooming vereischten, of men ging een »totale ruïne [44])" te gemoet! Was niet de conniventie over hen en de Papisten de oorzaak van alle geledene en toekomstige plagen [45])? Bij zulk een taal werd der regeering toch niet wel te moede. 't Scheen raadzaam, de machtigste aller secten niet te zeer te tarten. Te laat, om het nadeel, den Hugenooten toegebracht, ongedaan te maken, maar toch te vroeg, naar den zin van Richelieu, werden de schepen onder Hautain uit de Fransche wateren teruggeroepen [46]). En, toen in 1627 die minister nogmaals met de Hugenooten in oorlog geraakte, was zelfs de voorspraak van Frederik Hendrik niet bij machte, om de Staten te bewegen, het zwaard op nieuw in het belang der Fransche kroon te ontblooten [47]). Hij moest tevreden zijn Richelieu's krijgstocht tegen la Rochelle met zijn beste en hartelijkste wenschen te begeleiden [48]).

Ook in de zaak der plakkaten werd de ijver van 's lands regenten door de houding der burgerij weder opgezweept. Spijt de bezwaren van Frederik Hendrik brachten de Gecommitteerde Raden in Maart 1626 de executie dier strafwetten tegen de Arminiaansche vergaderingen onder de punten van beschrijving der aanstaande bijeenkomst van den Hollandschen landdag [49]). Ziedaar het sein gegeven tot een parlementairen veldtocht van twee jaren, waarin het wel niet geheel aan indrukwekkende incidenten en stormachtige

Digitized by Google

discussiën [50]) ontbrak, maar die toch in nog veel grooter mate van flauwheid [51]), zwakheid van overtuiging, gemis van innerlijke kracht getuigde. Het was, alsof de Calvinistische partij, meerderheid nog ter dagvaart [52]), na haar herhaalde verloochening der beginselen, zelve begon te gevoelen, hoe slecht het haar afging, voortaan als vertegenwoordigster en handhaafster der theocratische denkbeelden op te treden. Een gevoel, dat reeds uit den aard van den voorgestelden kampprijs scheen te spreken. Terwijl in de meeste plaatsen de tenuitvoerlegging der plakkaten al meer en meer verslapte, beschouwde men het als een groot politiek succes, zoo men er in slaagde, die ordonnantiën nogmaals allerwege uit naam der Staten plechtig te doen afkondigen [53]). Zoo was men reeds genegen, den schijn voor de zaak te nemen! Al moest men zich gewennen aan eene practische abolitie der plakkaten, toch achtte men het noodig, door eene officieele renovatie, zich zelf en anderen zand in de oogen te strooien!

Intusschen zelfs van dit bescheiden verlangen was den Calvinisten de vervulling ontzegd. Niet wegens overmacht van tegenstanders. Hadden zij ter dagvaart reeds de meerderheid, ook onder de niet-Calvinisten waren de meesten tot bevrediging hunner wenschen genegen. Men kon zich inderdaad over de zaak nauwlijks warm maken. De herafkondiging der plakkaten kon immers niets meer zijn dan een blaas met boonen; zelfs, al greep zij plaats, geen stadsbestuur, dat zich daardoor alleen tot scherper vervolging bewogen zou hebben gezien. 't Kon misschien geen kwaad, de publieke opinie weder eens te streelen en te paaien; 't had zijn bedenkelijkheid haar voor het hoofd te stooten. Dit waren — schijnt het — de beweegredenen, die velen noopten, in het voorstel der meerderheid te berusten. Slechts één stad was er, die van het punt in geschil een zaak van principe maakte. Rotterdam verzette zich meestal [54]) met

Digitized by Google

hand en tand tegen den door de ijveraars beoogden maatregel. Daarin vond zij steun bij den stadhouder, zoo vaak diens tusschenkomst in de debatten door de Staten werd ingeroepen [55]). Ziedaar reeds tegenstand genoeg, om den aandrang der Calvinistische partij te breken. Noch in 1626, noch in 1627 greep de verlangde »renovatie" der plakkaten plaats. Het nemen van een besluit werd herhaaldelijk verdaagd [56]), en middelerwijl — zoowel in het eerste als in het tweede jaar — een »serieus" schrijven namens de Staten aan alle stedelijke vroedschappen en vierscharen gericht, waarbij deze vermaand werden, »dat men de plakkaten als eeuwige edicten moest observeeren [57])," m.a.w. dat ze niet, gelijk men sprak, voor »verouderd en verstorven" te houden waren. De tweede maal werd er zelfs bij gelast, dat de autoriteiten, tot wie deze aanschrijvingen gericht waren, gehouden zouden zijn ze door aanplakking publiek te maken [58]). Nog slechts één stap, en men gelastte herafkondiging der plakkaten zelve. Die stap werd door de Calvinistische meerderheid niet gewaagd. Toch scheen de eisch, zelfs aldus beperkt, der Rotterdamsche regeering te verregaand. Even goed, als zij de herafkondiging der plakkaten geweigerd zou hebben, liet zij de aanplakking van het officieele schrijven over de plakkaten achterwege [59]). Een verzuim, dat bij eenige zeer Calvinistische steden groote verontwaardiging ja verbolgenheid opwekte. Terwijl de staat meer dan ooit in geldverlegenheid verkeerde, weigerden zij, vijf in getal, hare consenten in de gemeene middelen, eer Rotterdam zich tot gehoorzaamheid geschikt had [60]). Rotterdam echter gaf zijn standpunt niet prijs [61]) en, daar het geld er zijn moest, verklaarden de overigen evenals in 1618 na eenige deliberatie de begrooting voor gearresteerd [62]). Leiden pruttelde nog wat tegen [63]); dan 't bleef er bij. Voor één enkele stad, gerugsteund door den, in deze zaken toch niet zeer beslisten, monarch, was de Calvinistische

Digitized by Google

partij na tweejarigen strijd teruggeweken. Wel mocht men vragen, waar haar moreele kracht gebleven was.

Soortgelijken gang van zaken beleefde men gelijktijdig in de provincie Utrecht. De regeering harer hoofdstad onder de leiding van burgemeester Jan van Weede [64]) was voor het meerendeel streng Calvinistisch en liet de plakkaten geen doode letter zijn [65]). Vooral in 't jaar 1627 kwam aan 't manen, bannen, panden geen einde [66]). Soms gebeurde het, dat de vierschaar der stad zwaarder strafte, dan de plakkaten hadden voorgeschreven [67]). Een zekere Abraham Alinck werd wegens zijn aandeel aan de verbodene bijeenkomsten in een stinkenden kerker geworpen; in zware boeten met de kosten geslagen; en, om van mindere kwellingen te zwijgen, zelfs de toegang van een geneesheer door burgemeester Weede hem plat af geweigerd. Zijn winkel moest daarbij al dien tijd gesloten blijven [68]). Wel was er in de vroedschap der hoofdstad [69]) evenals in de Staten der provincie een verdraagzame partij, die dergelijke handelingen improbeerde, maar zij was in beide minderheid. Want het lid der Geëligeerden liet zich geheel door de hoofdstad medeslepen [70]). Al was dan ook het lid der Edelen meestendeels tot gematigdheid genegen [71]), wat vermocht één stem tegen twee? Hadden de Calvinisten van hunne numerieke meerderheid krachtig partij durven trekken, hun zaak had moeten triomfeeren. Maar hetzelfde verschijnsel deed zich voor als in Holland: spijt de heftigste debatten, contestatiën en protestatiën, er was gebrek aan werkelijke energie, althans bij de meeste volgelingen der theocratische idee. Nadat men door slecht gemotiveerde beschuldigingen van stellionaat [72]) en peculaat [73]) den tegenstanders den voet had trachten te lichten; elkander in volle vergadering had uitgedaagd [74]), ja gedreigd had den kop in tweeën te zullen kloven [75]);

Digitized by Google

medeleden nu eens voor »fannichie [76]," dan voor »ouden rabaut en leugenaar [77]," en dat ten aanhoore der geheele vroedschap of dagvaart, had uitgemaakt, kwamen de Staten toch niet verder dan tot het, zeker gansch niet ongemotiveerde, besluit, om eene commissie te benoemen met het doel, de wel wat buitensporige geschillen neder te leggen [78]. Deze commissie, die niet zonder hulp wist te slagen [79], werd kort daarop in weêrwil van de tegenspraak der Utrechtsche vroedschap gemachtigd, den Prins in 't leger te gaan opzoeken, en met hem een goed einde van 't getwist te deviseeren [80]. Frederik Hendrik, ofschoon beslissende stappen in deze zaken steeds vermijdend, had tot nog toe onder de hand de anti-Calvinistische partij gesteund [81]. Thans officieel om zijn gevoelen aangesproken, kwam hij met de commissie overeen, een algemeene amnestie op te stellen en den strijdenden partijen voor te schrijven [82]. Ziedaar dan eindelijk de muis gebaard, waarvan de berg zoo langen tijd zwanger was gegaan. De oude hartstochten hadden toch de oude kracht niet meer! Om voorts den wagen in 't goede spoor te houden, ging de Prins bij de eerstvolgende benoeming van burgemeesters en schepenen buiten de voordracht, door de vroedschap opgemaakt [83]. Wel was de verandering niet zoo radikaal, of de hoofdstad bleef ter dagvaart nog steeds streng-Calvinistische adviezen uitbrengen [84], maar de kracht der aanhangers van Weede was gebroken: van vervolging was in de bisschopsstad slechts weinig sprake meer [85].

In Holland werkte de uitkomst van den parlementairen veldtocht van 1626 en 1627 beslissend. Wel mochten zich de Calvinisten voor geslagen houden. Spijt geruchten, die men gestrooid had, dat Haarlem, Leiden en gelijkgezinde steden geen stuiver zouden contribueeren, eer de plakkaten naar behooren geëxecuteerd werden [86], werd een geheel jaar lang (1628) het bespreken dier kittelige zaak ter dagvaart zoo-

Digitized by Google

veel mogelijk vermeden [87]), en alleen, op het klagen der synode over de toenemende stoutheid der Arminianen, aan schouten en baljuwen pro forma een missive gezonden, waarin scherpe handhaving der plakkaten werd gelast. Niemand, die zich er om bekommerde [88]). Hoevelen verkeerden in 't geval van dien baljuw van Schoonhoven, die bij gebreke van voldoenden steun der hooge autoriteiten de vervolging maar liet steken, »alzoo alles toch te vergeefsch was [89])!" Elders moest men stil zitten wegens den onwil der schepenbanken [90]). Ook in het college der Gecommitteerde Raden spiegelde zich die geest van toenemende onverschilligheid af. Bij hen, de wettige vertegenwoordigers van den Hollandschen landdag, wanneer deze niet bijeen was, was het schier alleen [91]) de grijze Raadpensionaris Duyck, Oldenbarnevelts opvolger, die de zaak der vervolging met den ouden ijver bleef voorstaan [92]). Dat bleek o. a. bij de behandeling der Haagsche Arminianen in 1628. Hunne samenkomsten, in grooten getale en bijna in het openbaar gehouden, ware manifestatiën der onderliggende partij, werden met kracht tegengegaan en onderdrukt, want, waar dan ook wèl, in de residentie konden zij niet zonder kleinachting der Staten worden geleden. Doch de executiën werden gestaakt, zoodra de Arminianen blijk hadden gegeven, dit standpunt te begrijpen, en hunne stille bescheidene conventiculen op kleine schaal verder niet gemoeid [93]).

Beslister dan de Staten, die zich slechts onthielden, trad ondertusschen de vroedschap van Amsterdam, gerugsteund door »meest al de beste en gequalificeerdste harer burgers [94])," tegen de eischen der Calvinistische partij in het strijdperk. De regenten dier stad, waarvan sommigen zelfs met de hoofden der Arminianen in geheime verbinding stonden [95]), waren eindelijk volgens Oldenbarnevelts profetie tot de erkenning gekomen, dat »alles te vergeefs zoude zijn, zoolang men den predikanten geen breidel in den mond

Digitized by Google

legde [96]." Zoude het reeds te laat zijn? Dit was zeker: zonder heftigen kamp was het pleit niet te winnen. Reeds in April 1628 was de verbittering tusschen vroedschap en gemeente tot zulk een peil gerezen, »dat een bloedbad of ander zwaar perikel de stad scheen boven het hoofd te hangen [97]." Men vreesde een herhaling van 1578, toen de burgers den Katholieken magistraat in schuiten gepakt en uit de stad verzonden hadden [98]. De Prins zelf werd door de beangste vroedschap ingeroepen, om orde op de zaken te stellen en de stad voor eene uitbarsting te bewaren. Hij kwam, maar al te ongezind, om partij te trekken, slaagde hij slechts ten halve. Voor een oogenblik ja, maar niet op den duur, wist hij door zijn persoonlijk aanzien de opgewonden burgerij tot bedaren te brengen [99]. Toen hij weg was, begon het spel op nieuw. De magistraat bracht bij voortduring allerhand anti-kerkelijke personen, verkapte Libertijnen en Papisten in militaire en civiele bedieningen, waaruit hij te voren de Calvinisten gestooten had [100]. Voorts vermeerderde hij zijne waardgelders van 400 op 800 man [101], »wel lettende op de officiers [102]," en toonde zijne vastberadenheid door de cassatie van een geheel schuttersvendel, dat geweigerd had op den eisch des krijgsraads, die met de vroedschap geheel eenstemmig dacht [103], een geslagen Libertijn [104] als hopman te erkennen [105] (11 Dec. 1628).

't Spreekt van zelf dat de tegenpartij zulk een optreden niet rustig aan kon zien. Zij belegde vergaderingen, waar een request werd opgesteld en afgevaardigden benoemd werden, die het den Staten zouden behandigen [106]. Men verlangde redres der Amsterdamsche toestanden op den dubbelen grondslag: 1° reductie der waardgelders tot het gewone getal van 400, 2° verwijdering der personen »de religie niet toegedaan zijnde" uit alle stedelijke ambten en bedieningen [107]. Dit deed de maat overloopen. Zulk een rebellie

Digitized by Google

eischte krachtdadige repressie. Ook Frederik Hendrik was van die meening en gaf de vroedschap in 't uiterste geheim vergunning, daartoe 4 compagnieën Staatsch krijgsvolk, van 200 manschappen ieder, aan te wenden [108]). Den 20sten Dec. werden die troepen in de stad gelaten [109]): de vroedschap had het gevoel, meester van den toestand te zijn. Weinig dagen later — 5 en 11 Jan. 1629 — deed zij vijf der hoofden van 't verzet bij den kop vatten en vast zetten [110]). Dezen waren bestemd, voor allen te boeten. Terwijl voor de eenvoudige misleide lieden algemeene amnestie werd afgekondigd, werd hun, als belhamels, langdurige of eeuwige ballingschap en zware geldboeten opgelegd [111]).

Zulk een uitoefening der autoriteit, waarvan in lang geen voorbeeld gezien was, moest in het Calvinistische kamp een waren storm van verontwaardiging doen opsteken. De taal der slachtoffers en hunner vrienden legde getuigenis af van de grootste stoutheid en verbittering [112]); zij spraken »vuur en vlam" tegen den magistraat, zij wezen op de aanstaande dagvaart, als die hun recht zoude doen wedervaren, en de trotsche regenten der IJstad zou demoedigen [113]). De Calvinistische steden gaven hun daartoe goede hoop. De heeren van Haarlem schroomden niet den hoofdman der muitmakers, Jan Willemsz. Bogaert, in hunne stad feestelijk in te halen en te ontvangen [114]). De dagvaart, nu weldra aangevangen, weêrgalmde van de heftigste verwijten, de dreigendste redenen [115]). De Calvinisten hadden nog altijd de meerderheid [116]) en wilden dit voordeel, dat hun zoo spoedig kon ontzinken, thans vooral niet ongebruikt laten. Zij waarschuwden, dat zij hun consenten wel mochten inhouden, en, tenzij den veroordeelden redres geschiedde, tot den aanstaanden veldtocht geen penning zouden contribueeren [117]). Ook brachten zij op nieuw de zaak der Arminianen ter sprake en eischten, dat het krijgsvolk van den staat overal tot repressie der conventiculen zou worden aangewend [118]).

Digitized by Google

Kon de stadhouder daartoe niet verstaan, welnu men zoude het hem gelasten [119]).

Daarbij bleef het echter: woorden, woorden, woorden. Eén enkele conferentie met den Prins was voldoende om de meerderheid te bewegen, de consenten in te willigen, en tegenover de stoutigheid der Arminianen evenals in 1626 en 1627 met een onschadelijke missive genoegen te nemen [120]). Daarmede had zij haar wapen uit de hand gegeven. Nog eenige ergerlijke tooneelen en wederzijdsche dreigementen [121]), — en de heeren van Amsterdam wisselden handdrukken met hunne tegenstanders [122]) en keerden als overwinnaars huiswaarts. Van redres jegens de bannelingen was geen sprake meer; het recht en de privilegiën der machtige stad waren met der daad gehandhaafd en bevestigd. Wie zou het haar regenten nog beletten in die richting te continueeren? Kwade dagen waren voor de zeloten daar ter plaatse aangebroken. In den aanvang van 1630 dorst de regeering het wagen, den man, die haar het vurigst van allen haatte, den oproerprediker, »die zelfs den kerkeraad boven het hoofd gewassen was [123])", den predikant Smout, »om redenen" hare stad te doen ontruimen [124]). Tevens deed zij, spijt het tegenstreven van den kerkeraad, hare gecommitteerden bijzitting in dat college nemen [125]). Ook liet zij zich niet uit het veld slaan door de houding der Calvinistische meerderheid op de dagvaart, die, nog twaalf stemmen sterk [126]), weder geheel voor hare tegenstanders partij trok. Toen de Staten besloten, Smouts uitzetting en de bijzitting in den kerkeraad aan het oordeel der provinciale synode te onderwerpen [127]), verklaarde Amsterdam ronduit, dat het in deze zaken geen overstemming zoude lijden [128]), en bereikte zooveel, dat den volgenden dag op voorstel van Frederik Hendrik der synode de beslissing weder werd ontnomen [129]). Wel trachtte de heftige partij later nog de dagvaart tot het eerste besluit terug te doen komen [130]),

Digitized by Google

maar, daar zij evenmin als ten vorigen jare de consenten in durfde houden [131], moest zij aanzien, dat ten slotte door 's Prinsen bemiddeling een vergelijk tot stand kwam, waarbij Amsterdam bijna geheel zijn zin kreeg [132]. Die stad werd daarop zoo stout, dat zij het eerlang waagde ook Smouts ambtsbroeder en geestverwant, den predikant Cloppenburgh de stad uit te zetten. Dat waren daden, die aan de goede dagen van vóór de resolutie tot vrede deden denken, ondernemingen, rijkelijk van gevaren zwanger. Een der burgemeesters meende: »men had nu tweemalen een predikant uitgezet, maar hij twijfelde, of men het ten derden maal zou wagen [133]." Doch hoe gewaagder de onderneming, des te zoeter de vruchten. De Calvinistische partij lag aan de voeten der regeering. Deze was in den volsten zin haar eigen meesteresse geworden.

Niet minder kloek betoonde zich ongeveer terzelfder tijd de Rotterdamsche vroedschap, evenals de Amsterdamsche met een paar onverdraagzame, onruststokende predikanten al sints lang geplaagd. Dezen, die noch de vrijheid der Remonstranten [134], noch burgemeester Berckel's plannen ter hereening der gescheurde kerk [135], noch de bemoeiing van den magistraat met de benoeming van predikanten en ouderlingen dulden wilden [136], gaven hun tong zoozeer den vrijen teugel, dat de magistraat eerlang besloot zich van die opruiers met den eersten te ontdoen. 't Voorbeeld van Amsterdam gaf daartoe moed, de stemming der burgerij gerustheid. Den 7den Aug. 1630 viel het vonnis, waarbij de beide predikanten geschorst werden »tot der tijd toe, dat zijl. aan de heeren behoorlijk contentement en reparatie gegeven zouden hebben [137]." Dit contentement bleef uit. Veeleer putte de vroedschap spoedig nieuwe ergernis uit de besluiten der Zuid-Hollandsche synode, die het vonnis kortaf voor onwettig verklaarde [138] (Sept.—Oct. 1630). Rotterdam besloot echter het ingenomen standpunt te hand-

Digitized by Google

haven [139]), bedreigde de afgezette priesters met een crimineele vervolging [140]), en protesteerde bij de Staten tegen de synodale beslissing [141]). Dezen, zich hunne onmacht in de kerkelijke zaken wel bewust, droegen den Prins het scheidsrechterschap op, die, zeker geheel naar den wensch der vroedschap, de verplaatsing van het tweetal naar elders met behoud van tractement gelastte [142]) (Mrt. 1631). De magistraat zette hierna de kroon op het werk door de beide rustverstoorders, die inmiddels naar den Haag vertrokken waren, den terugkeer binnen de stad en het verblijf aldaar te ontzeggen [143]). Ook in Rotterdam had de Calvinistische factie haar rol voor immer uitgespeeld.

Zelfs op de dagvaart liep haar rijk ten einde, ofschoon de overgang van 1629 tot 1630 haar nogmaals de gelegenheid gaf, zich luide te doen vernemen naar aanleiding van nieuwe onderhandelingen met Spanje. In 1629 bood dat rijk, verschrikt door den voortgang onzer wapenen en bedreigd door de energieke vijandschap van Richelieu, ons een nieuw Bestand van vele jaren aan, niet zonder hier den partijstrijd heftig gaande te maken. Evenals in 1607 stonden de Calvinisten en hunne tegenstanders over elkander. De eersten verwenschten den vrede als goddeloos en noodlottig [144]), de anderen wezen op den toestand onzer financiën, uitgeput als nooit te voren [145]), als op eene omstandigheid, die ons geen anderen cours dan aanvaarding van het welgemeende aanbod open liet [146]). De meerderheid der Staten van Holland was evenals die der Staten-Generaal nog Calvinistisch en tegen de Trèves, vooral nu, daar de schoonste zege, de verovering van den Bosch, onze wapenen met roem gekroond had, en de fortuin den veldheer der Unie meer dan ooit scheen toe te lachen [147]). Doch de minderheid, die de vredelievende denkbeelden huldigde, geleid door Amsterdam en Rotterdam [148]), was weinig minder machtig. Veel kwam onder die omstandigheden op het woord van

Digitized by Google

Frederik Hendrik aan. De Calvinisten immers schroomden den openlijken breuk met den man, die 't leger in zijne macht had; de andere partij hadde niet gaarne zijne gunst verspeeld, die haar reeds meer dan eens zoo wel te stade gekomen was [149]. Doch hij liet zich niet uit, althans niet officieel [150]; onder de hand moedigde hij de Trèvisten aan, om vol te houden [151]. De Calvinisten, bevreesd dientengevolge geheel achterop te geraken, dachten dus door een transactie te redden, wat er van hun wrak nog te redden viel. Slechts weinig steden, zooals Haarlem, weigerden iedere toenadering; de meesten verklaarden zich tevreden de Trèves in te willigen, mits vooraf regeering en religie door passende bepalingen wierden »vastgesteld [152].” In een »scherp en bitter” Project, door den waarnemenden Raadpensionaris Cats opgesteld [153], ontwikkelden zij hunne voorwaarden. Daaronder waren er zulke als: uitsluiting van alle dissenters uit de regeering, verplichting van alle regenten — en dat bij eede — tot onverbiddelijke executie der plakkaten [154]. Geen wonder, dat zulk een plan bij alle moderate regeerders de hevigste tegenspraak uitlokte [155]. »De heeren keven als appelwijven, dat men 't op den Vijverberg kon hooren [156].” Toch zoude ondanks al dat lawaai de Trèves zijn gesloten [157] — de Calvinisten zelve verwachtten niet anders dan de nederlaag te zullen lijden [158] — indien het den Prins met de onderhandeling ernst ware geweest. Dan deze had, naar het schijnt, met de bespreking niets anders bedoeld, dan Frankrijks ijverzucht wakker te maken en dat rijk tot meerdere belangstelling en hulpverleening te prikkelen; althans toen Richelieu, door Oranje's houding verontrust, in geval van continuatie van den krijg zijne alliantie en 1 millioen als jaarlijks subsidie aan deed bieden [159], veranderde hij van taal en oordeelde, terwijl ieder ander nog het omgekeerde verwachtte, »dat van Trèves vooreerst geen hoop meer was [160].” Van nu af aan open-

Digitized by Google

baarde hij zich wat meer, door de Staten te raden, de Fransche alliantie te aanvaarden, ook al was daar een voorwaarde aan verbonden, die alle hoop op een spoedig einde van den krijg vervliegen deed, deze namelijk, dat wij nimmer zonder Frankrijks-consent met Spanje vrede zouden sluiten [161]. Eenige maanden later bereikte zijn taal het toppunt van oorlogzuchtigheid. Hij liet nl. den Staten van Holland door den Raadpensionaris aanzeggen, »dat, zoo lief zij hadden het welvaren van hunne vrouwen en kinderen en hun lieve vaderland, zij zich niet wilden ophouden met handeling van Trèves, maar gedenken tot vigoureuse continuatie van den oorlog [162].” Overeenkomstig dien wensch werd het Bestand afgeslagen en voorshands nog tot voortzetting van den oorlog besloten [163].

Niets meer dan ontboezemingen wisten de Calvinisten voort te brengen, zoo in het buitenlandsche als in het binnenlandsche. Vooral op het laatste gebied zou het blijken. Wat werd er nog van de executie der plakkaten? In Amsterdam, waar de Arminianen tijdens de onlusten in overleg met de regenten zich stil gehouden hadden, schoon op 't laatst wat minder dan te voren [164], richtten zij thans een grooten spijker met ruimte voor 1000 toehoorders [165] tot kerkgebouw in, en predikten er Zondag na Zondag. Al morde 't grauw, niemand die het waagde hen te krenken [166]. De magistraat — als om hen nog meer te stijven — stelde weldra (5 Sept. 1631) het plakkaat tegen de Arminiaansche conventiculen, eene wet door de Generaliteit en den provincialen souverein bekrachtigd, op eigen gezag bij openbare afkondiging buiten werking. In Rotterdam, waar men zulk eene manifestatie overtollig achtte, omdat van executie toch geen spraak meer was, kwamen zij bij 3000 of 4000 tegelijk ten gehoore [167]. Denzelfden gang ging het, al was het langzamer, door de geheele provincie. Was reeds in 1627 te Hoorn, Alkmaar [168], Rotterdam, Gouda,

Digitized by Google

Schoonhoven, Amsterdam, Woerden [169]), Brielle [170]), Haarlem [171]), 's Hage [172]) gepredikt; in 't volgende jaar drong de beweging door tot in Leiden [173]), Delft, Gorkum, Nieupoort [174]), ja zelfs tot in het Calvinistische Enkhuyzen [175]). Zestien dorpen verheugden zich in eene scheurgemeente [176]). Van verhindering was weinig sprake meer, zelfs in de residentie [177]), waar de Staten toch zoo ongaarne de conventiculen zagen veld winnen; de humeuren der heeren schikten zich steeds meer tot moderatie [178]); zij waren moede van 't vervolgen [179]). Zelfs de Calvinistische regeering van Gouda en de niet minder Calvinistische van den Briel weigerden de plakkaten nog langer te executeeren, tenzij ook al de andere steden, ook Rotterdam, die wetten op nieuw in werking stelden [180]). Zij wilden niet alleen den haat, dien de strengheid opwekte, te dragen hebben. De Prins zijnerzijds deed, wat hij kon, door den bijstand der gewapende macht tegen zuiver godsdienstige bijeenkomsten te weigeren [181]). »Soldaten?" zoo sprak hij, »neen ik heb geen soldaten, om de burgers te kwellen. Moderatie, moderatie, mannen [182])!" De vrijheid der Mennonieten en Lutheranen werd thans ook die der Remonstranten. Zij hadden allerwege vergaderplaatsen, met stoelen, banken, al wat noodig was, toegerust. Op 't klokgelui der openbare kerken zag men ook hen langs de hoofdstraten ten gehoore gaan, de vrouwen met boeken, op sommige plaatsen ook met stoelen onder den arm. Somtijds hinderde hun psalmgezang de Gereformeerde godsdienstoefening [183]). In 1631 predikten zij »overal vrijmoediglijk zonder aanzien van plakkaten en officieren [184])." Zij beschouwden zulks niet als gunst: »dewijl zij gelijke lasten droegen als anderen, moesten zij ook haar vrijheid hebben als anderen [185])." Reeds kwamen zij hier en daar, vooral ten platten lande en in kleine steden [186]), maar zelfs te Amsterdam [187]) weder in de regeering. De verbannenen [188]) keerden in

Digitized by Google

hun vaderland terug; de gevangenen ontsnapten op aansporing hunner bewakers. Stap voor stap, gelijk Frederik Hendrik gewenscht had, werd het onrecht van 1618, zoover het te rechten was, gerecht.

Verschrikt over de wending, die de zaken namen, waagden de Calvinisten een »uiterste effort [189])": zij richtten zich (Sept. 1630) met een request tot de Staten-Generaal. »Prompte executie der plakkaten, ernstelijk, zonder conniventie [190])," ziedaar, wat de kerkelijken van dat lichaam verlangden. Het was een stilzwijgende aanmaning, om nog eenmaal te doen, wat in 1618 zoo wel gelukt was [191]). Dan, de Generaliteit was een traag lichaam, dat slechts door één van twee krachten: den overwegenden invloed van Holland, of het machtwoord van een Prins van Oranje in beweging gebracht kon worden! Moest men het alleen van de Staten-Generaal hebben, — dan voorwaar stond het met de zaak treurig beschoren. Wel was de meerderheid van dat college nog Calvinistisch gezind [192]), maar zij was er verre van daan, Holland te willen [193]) of te kunnen dwingen. Alleen op Vriesland [194]) en op Gelderland [195]) konden de kerkelijken rekenen; met Zeeland schenen zij niet zoo vast te gaan, als eerst gezegd was [196]); Utrecht had zelfs in de Generaliteit gedreven, dat men hun niet eens audientie zou verleenen [197]); Groningen wilde de publieke rust niet aan de zucht tot vervolgen zien opgeofferd [198]). Tot debatten kwam het zelfs niet: de gedeputeerden namen copie, om de meening hunner principalen te verstaan [199]); en sedert werd er van de zaak weinig meer vernomen [200]).

Alleen bij zaken, waar de principes niet direct in gemoeid waren, zooals bijv. bij de benoeming van een Raadpensionaris, wist de Calvinistische partij haar grooter aantal nog te doen gelden. Duyck, Barnevelts opvolger, was in 1629 gestorven. Niet spoedig zou het gelukken hem te vervangen.

Digitized by Google

't Geheele jaar 1630 ging met besprekingen voorbij. Eindelijk maakten de Staten een drietal op, om daaruit vervolgens de electie te doen plaats hebben. Het prijkte met de namen: Jakob Cats, Adriaan Pauw en van den Honert. De laatste was de candidaat der Arminianen, de beide eersten onverdachte Calvinisten [201]). Waarschijnlijk, omdat men het ter dagvaart niet eens kon worden, werd tegen alle staatsrechtelijke praecedenten den Prins de electie uit het drietal aangeboden. Doch deze, steeds ongenegen, zich openlijk voor één der beide partijen te verklaren, weigerde van die opdracht gebruik te maken, en beval den Staten zelf de keuze van hun dienaar [202]). Ten slotte vereenigden zich de partijen op den persoon van Adriaan Pauw. Immers Amsterdam, schoon de vroedschap thans bijna eenparig [203]) tegen zijne geestesrichting gekant was, verzoende zich met zijne keuze wegens den nieuwen invloed, dien men zich uit de verheffing van een stadgenoot beloofde [204]). Zoo werd de zoon van Reinier Pauw, dien fellen vijand van Oldenbarnevelt, Raadpensionaris. Maar zelfs deze was niet in staat de zaken op nieuw naar den geest van Calvijn te leiden. Meer dan dat, reeds in 1632 treedt hij op als de voornaamste voorstander van een maatregel, die den echten aanhangers der theocratie een doorn in 't oog moest zijn. De val van Maastricht had namelijk den vijand tot het aanknoopen van nieuwe onderhandelingen bewogen. De Prins speelde weder hetzelfde spel als in 1629: in zijn hart wenschte hij den oorlog [205]), toch was de vredehandel hem niet tegen de borst als een middel tot het verkrijgen van diplomatieke voordeelen [206]). Hij toonde zich dus gematigd [207]), ja onverschillig, terwijl op de dagvaarten, zoo provinciaal als generaal, een scherpe strijd over die aangelegenheid gevoerd werd. Maar hoe waren de tijden veranderd! Wel stelden zich de Calvinisten met handen en voeten te weer [208]); wel zagen zich drie provinciën — Zeeland,

Digitized by Google

Friesland, Groningen — door hen genoegzaam gedwongen, om niet alleen tegen de Trèves maar zelfs tegen iedere bespreking te protesteeren [209]), wel bleven eenige Hollandsche steden, zooals Haarlem, Leiden, Gouda het vaandel getrouw [210]); doch zoowel ter Generaliteit als in de Staten van Holland bleek de oorlogzuchtige partij ver de zwakste [211]). En wie stond aan het hoofd der, meerderheid geworden, vredespartij? Niemand anders dan de nieuwe Raadpensionaris [212]). Waar echter zelfs die man, met de Staten van Holland achter zich, zulk een weg insloeg, wat werd er daar van de Calvinistische idealen? Ook ditmaal kwam de vrede niet tot stand. Maar, zoo de oorlog nog vijftien jaar bleef woeden, 't lag voorwaar niet aan de macht van 't Calvinistisch beginsel. De theocratie van 1618 had in de Statenvergadering afgedaan: zij zou er nimmer weder triomfen vieren. De monarchie was het, die, in strijd met de wenschen der dagvaart, den krijg tegen den erfvijand gaande hield en de hoop op vrede nog lang teleurstelde. Want men waagde het niet den monarch lichtvaardig te tarten na de ondervinding, in 1618 zoo smartelijk opgedaan. Dan, de tijd zou komen, dat de Staten hun bedeesdheid overwonnen, dat het blaadje gekeerd werd, de monarch voor hun wil zou wijken. Dan, maar ook eerst dan, werd Barnevelts gedachte, de vrede met Spanje voor verwezenlijking vatbaar. Dien strijd te beschrijven ligt echter buiten ons bestek. Want het is niet de botsing van parlementaire en monarchale krachten, maar de worsteling der religieus-politieke partijen, der Calvinisten en der Libertijnen, die wij hier verhalen. Die worsteling had thans in de Staten een einde. Na het herhaald verraad, door zijn eigen aanhangers aan de groote beginselen gepleegd, was het Calvinisme door den nieuwen geest, die onder de regenten voorzat, definitief overvleugeld. Doch in den schoot eener aristocratie alleen wordt de geschiedenis eener natie niet afgespeeld. Ons rest

Digitized by Google

de vraag, in hoeverre in den volksgeest zelf, in den staat der openbare meening, de kiemen voor hernieuwden strijd tusschen twee zoo machtige leuzen nog altijd onverzwakt in wezen, dan wel ook daar evenals bij de Staten onder het wicht der gebeurtenissen verpletterd waren.

Digitized by Google

HOOFDSTUK X.

Besluit,

Eén invloed is er, dien het enthusiasme niet weêrstaat: de tijd. Dat zou ook het Calvinisme ondervinden. Lang had het hier te lande stand gehouden en van zijn heerschappij over de gemoederen geen voetbreed prijs gegeven. Veel had daartoe de bestendigheid van onzen volksaard bijgedragen, die zijne sympathieën of antipathieën niet bij den dag verandert. Meer nog had de onderdrukking uitgewerkt, die beurtelings van Spaansche of van Libertijnsche zijde was geoefend, en die het taaie vuur voor kwijnen had behoed. Maar die onderdrukking was thans ten einde, prikkelde niet meer tot heftige tegenwerking. Wat had men nog van den Spanjaard te duchten? Onze oorlogsvloot bevoer zegevierend de zeeën, waar hij eens had geheerscht; het victoriegeschreeuw onzer troepen werd nog slechts in 't verre Zuiden vernomen, de hechtste bolwerken beschutten den staat tegen iedere terugkeer van vreemde tyrannie. Zoo verdrukking geloofshelden in het leven roept, dan waren zij bij zooveel voorspoed weinig te verwachten [1]). En even veilig stond men tegenover de Libertijnen. Niet, dat de aspiratiën van Oldenbarnevelt geheel vergeten waren; niet, dat niemand meer in de vereeniging der groote Protestantsche secten tot ééne kerkgemeente, onderworpen aan de hoede van den staat, het plechtanker der verzekerdheid van het gemeenebest gezien zou hebben. Zelfs Maurits had zich eenigzins in die richting bewogen. Wel had hij de uit-

Digitized by Google

stooting der Arminiaansche predikers toegelaten, maar hij duldde geen gelijke behandeling der lidmaten. Dat zij zich vrijwillig afscheidden, kon hij niet beletten; doch hij wilde niet dat men ze tot afscheiding dwong, door hun een speciale renuntiatie der veroordeelde leerpunten af te eischen. Veeleer moesten de predikanten zich beijveren, door matige aanroering der Praedestinatie in hunne predikatiën den aanhangers der afgezette leeraars het blijven in de kerk zoo gemakkelijk mogelijk te maken [2]). De Calvinistische heeren, die hij gesteld had, zelfs de vinnige [3]) Leidsche burgemeester Broekhoven, steunden hem bij die opvatting [4]). Nog verder op dat punt dacht Frederik Hendrik. Hij droomde van een hereeniging der Arminianen en Gomaristen, met predikanten, met al, op den grondslag der resolutie van 1614, in welke hij groot behagen schepte [5]). In 1626 en 1627 werd er onder zijn toezicht over die zaak ijverig onderhandeld [6]), en ook later ontbrak het niet aan regenten, die, op 's Prinsen voorbeeld, de zaak nogmaals ter sprake brachten [7]). Maar er was toch één groot onderscheid: de sterke arm werd niet tot bereiking van het doel te hulp geroepen, overreding was het eenige wapen, waaraan gedacht werd. De gebeurtenissen van 1618 hadden de opvolgers van Oldenbarnevelt voorzichtigheid geleerd; zij mochten op hereeniging van de gescheurde kerk blijven hopen, — de »autoriteit" lieten zij er buiten. Zij gordden het harnas niet aan, toen de kerkelijken, over hun streven verontrust, op nieuw evenals in 1617 in alle klassen conventies teekenden, waarbij men zich verbond, wat er ook mocht gebeuren, nimmer in eene verzoening met de Arminianen te bewilligen [8]). Sterker nog. Toen de Zuid-Hollandsche synode in 1628, uit behoefte aan eenige demonstratie tegen de loopende hereenigingsplannen, vaststelde, wat Maurits in 1619 had gestuit, dit namelijk, dat zelfs Arminiaansche lidmaten òf hun gevoelen òf de kerk te verlaten hadden [9]), legden de

Digitized by Google

Staten zich bij die resolutie neder [10]), ofschoon er velen waren, zelfs onder de Calvinistische regenten, die met den overleden stadhouder oordeelden, dat dit te ver ging [11]). Volgens het principe bij gelegenheid der Dortsche synode gehuldigd, dat de kerk zelve hare geloofsregelen had vast te stellen, trok de staat ook in 1628 zich op dogmatisch gebied geheel terug. En dat zóó beslist, dat der Libertijnsche minderheid zelfs datgene, wat zij bij de behandeling van de executie der plakkaten steeds verkregen had, dat haar zelfs eene conferentie der Staten met den Prins op 't stuk der synodale beslissing geweigerd werd [12]). Hoezeer ook de Staten hun Calvinisme niet konden volhouden, ook met de Libertijnsche traditie wilden zij voor goed gebroken hebben.

Zoo moest dan de energie der ijveraars verflauwen, bij gebreke van genoegzame onderdrukking. Op den hoogsten vloed volgde de snelste ebbe. Men bleef ja getrouw aan het oude dogma, maar zonder de bezieling, die daarin vroeger het hoogste goed, iederen strijd overwaardig, had doen aanschouwen. 't Bekampen van grove zonden, het leiden van een godgevallig leven, scheen eerlang van meer gewicht dan de zuiverheid der leer. Reeds in 1616 deed Ewout Teellinck zijn stem in dien geest vernemen [13]), een man, door en door orthodox, maar van het eeuwig dogmatiseeren en verketteren afkeerig. »Dat er iemand, zoo schreef hij, de breedte van een hair met ons verschilt in de leere, al raakt het ook geen grond des geloofs, kan men niet lijden noch verdragen, daar men grove zondaars, die zich tot schande en smaadheid van Gods kerk in ergerlijke zonden verloopen, wel kan luchten en lijden [14]).” De Calvinisten scholden hem en zijne aanhangers voor verkapte Remonstranten, Papisten en Chiliasten [15]) — de Arminianen bespotten hem [16]). Maar de tijd, die wederzijds de hartstochten ter neder legde, deed zijn denkbeelden zoowel bij Remonstranten [17]) als bij Gereformeerden ingang vinden.

Digitized by Google

In de staatskerk — 't is waar — bleef men aan de aangenomen leer vasthouden, men beleed haar gewillig, men wachtte zich haar te bekampen, maar 't werd weldra een dienen zonder innigheid, een aanhangen zonder geestdrift. Zoo men de Praedestinatie nog predikte, er was geen Staten-resolutie meer noodig, om de leeraars te bewegen, soberlijk, zonder nuttelooze uitwijdingen van haar te gewagen. En, spijt de synode van 1628, niemand werd van het Avondmaal geweerd, wegens zijn gevoelen in zake de vijf artikelen der Remonstranten. Men begreep niet, wat toch de voorouders bewogen had, om zulke ondoorgrondelijke disputen land en kerk in rep en roer te brengen [18]).

Dat was het einde der Libertijnsche en Calvinistische partijen. De individuen, die haar karaktertrekken bewaarden, vertegenwoordigden toch geen macht, in staat het vaderland te overheerschen. Algemeen was in den lande het gevoel, dat de oude geschillen hadden afgedaan, dat men aan den ingang eener nieuwe aera stond. Vroegere verdrukkers en verdrukten reikten elkander op straat de hand [19]); gedelegeerde rechters plaatsten zich met teruggekeerde ballingen aan éénen disch [20]). Remonstrantsche en Gereformeerde predikanten wijdden gezamenlijk hunne krachten aan letterkundigen arbeid en gaven vereenigd hunne lofdichten op den grooten hekelaar der Calvinisten uit [21]). »Staat uit, dichtte de Calvinist Huyghens (1652):

„Staat uit, Arminiaan,
die op den Gomarist uw' tanden meent te slijpen, —
en staat uit, Gomarist, die dezen meent te grijpen
en krabben de oude roof van 't zeer van Achttien op [22])!"

Geen der beide partijen zag hare idealen verwezenlijkt. De Calvinist, schoon voor de autonomie zijner kerk de grondslagen gelegd waren, moest elke gedachte aan den triomf der theocratie als een ijdel droombeeld laten glippen; de Libertijn, schoon de staat van kerkelijke boeien was ont-

Digitized by Google

slagen, waagde het toch niet meer voor de supprematie in dien omvang, als Oldenbarnevelt haar had voorgestaan, in het strijdperk te treden. Wel was niet alle gezag van den staat over de kerk vervallen, wel gaf de eerste zijn invloed op de kerkelijke benoemingen nog niet prijs, maar één groote stap was gedaan: de vaststelling van het dogma was als de zaak der kerk alleen erkend. Het standpunt der dagvaart van 1628 werd de grondslag der verhouding tusschen kerk en staat. Wat Leiden toen had verklaard, en de meerderheid had beaamd: — »wilde men niet (en met recht), dat de kerk haar zoude moeien met de politie, dat dan ook de politie de kerk met het hare moest laten bewerden [23]," werd de onbetwiste grondstelling van het komende geslacht. Vroeger had men wel beweerd, dat de Bijbel de eenige wet was, die de suprematie der Staten over de kerk beperkte [24]. Maar zij, die thans dreven, »dat een overheid moest vasthouden, dat de publieke tempelen, en wat daaraan kleeft, haar toekomen [25]," voegden er de aanmerkelijke mits aan toe: »latende de publieke religie, die aangenomen is, evenwel in haar geheel [26]." Reeds waren er, wien zelfs een volledige scheiding van kerk en staat »de zekere weg tot ware rust" scheen [27].

Zonderlinge ironie van het lot! Waarin ook Libertijnen en Calvinisten uiteenliepen, daarin kwamen zij overeen, dat beiden de staatkundige en kerkelijke belangen als onafscheidelijk beschouwden, zoodat de vraag tusschen hen alleen deze was, welke dier belangen vóór moesten gaan. Doch de uitkomst van hun strijd was juist deze, dat de staat in nog strenger zin werd verwereldlijkt, dan zelfs de Libertijnen zich hadden voorgesteld. Eigenaardig het gevolg, dat daar voor de afwijkende gezindten uit voortvloeide: de vrijheid, die de staatskerk zich verworven had, kwam allen secten ten goede. Want niet langer kon gene tot den staat komen, om hem gewelddadige onderdrukking der conventiculen af

Digitized by Google

te eischen. Had dit uit het oogpunt eener theocratie pas gegeven, met de nieuwe begrippen van wederzijdsche zelfstandigheid was het niet overeen te brengen. Gene mocht in de publieke tempels zetelen; wie zich in haar schoot niet bevredigd gevoelde, had recht op particuliere godsdienstoefening [28]). En ook de staat kon daar niet meer tegen hebben. Had hij voorheen wel getracht, alle secten tot ééne groote algemeene kerk te vereenigen, thans moest hij dat streven van zelve laten varen, daar hij der kerk de belijdenis niet meer voorschreef. Men hoorde dan ook niet langer »dat tweeërlei exercitie niet wel en kan passeeren zonder onrust van land en steden [29])," thans koos men veeleer tot leuze: »burgerlijke eenigheid en kerkelijke vrijheid [30])." Thans betoogde men, »hoe de exempelen leerden, dat meer als een, twee, drie, vier of meerderlei godsdienstige vergaderingen onder de behoorlijke erkentenis en gehoorzaamheid der overheid in één land toe te laten op zich zelf geen inconvenient en baart, dat den staat turbeert [31])." Ja, men begon reeds voordeel te zien in het toelaten van verscheidene gezindten elk met recht van vrije godsdienstoefening. »Hoe meerder secten, hoe minder perikel en vreeze; d'een houdt d'ander in gewicht en balance, en de meesten overwegen altijd licht één die den meester zou willen maken [32])." Het is de dageraad der volledige geloofsvrijheid, dien wij begroeten. Nog was het werk niet volbracht, maar de baan, waarop men zich bewoog, moest tot die uitkomst noodwendig leiden. Wel is het plicht, hier den man te gedenken, die reeds in zijne dagen, schoon te vergeefs, het schip van staat in die richting heeft willen sturen. Autonomie der kerk, vrijheid der secten, zelfstandigheid van den staat tegenover theocratische begrippen, 't is Willem de Zwijger, die deze beginselen het eerst in hun onderling verband heeft opgevat en verdedigd. Rijk was zijn tijdvak aan groote mannen, doch hij alleen was een profeet: aan zijne gedachten behoorde de toekomst.

Digitized by Google

BIJLAGE.

BEWIJSPLAATSEN.

Digitized by Google

Digitized by Google

BIJLAGE (zie pag. 41 en 82).

Het in den text gezegde aangaande het samengaan van Calvinisten en Katholieken bij de Utrechtsche onlusten van 1610 blijkt nog ten duidelijkste uit de volgende extracten van eenige toen ter tijd gewisselde brieven, welke de heer M. L. van Deventer, uitgever der »Gedenkstukken van Oldenbarnevelt" voor eigen gebruik had uitgeschreven, doch met niet genoeg te waardeeren welwillendheid mij vergund heeft, hier af te drukken. De origineelen berusten op het Rijks-archief.

I. Jacob van Zuylen van Nyevelt, Fred. van Reede, Adolf van de Wael, Johan de Goyer, W. van Hardevelt, Peter Fransz.[1]) en Gillis van Ledenberch aan Oldenbarnevelt (Amersfoort 3 Maart 1610).

..... »'t Loon, dat men ons soeckt te geven voor het sustineeren van de gemeyne saecke in de periculeusste tijden, 't furneren van de contributien, 't maintenement van de christel. geref. religie, daermede wij veel ondancks jegens die van de andere, naemtelijck de Roomsche gesintheyt hebben begaen, ende sunderling tegens diegene, die nae de groote monarchie [2]) inclineren, ... is, dat men met die twee Staten [3]) soeckt te leven als met den ouden magistraet, te weten met schande te deporteeren....."

1) Zij hadden zitting in de Ridderschap en de Geëligeerden.

2) Spanje?

3) Ridderschap en Geëligeerden.

Digitized by Google

II. **Oldenb. aan Ledenberch en Joris de Bie** (7 Mei 1610).

»Mijne Heeren, ick weet de saecken aldaer noch niet effen te staen. Het sal niet genoech sijn veel te decreteren, maer sal gearbeit moeten worden om in trein te brengen 't geene gedecreteert is, oock exempel gestelt jegens de contraventeurs. Men moet hem niet laten verdrieten eenige dagen langer mit dat besoigne daer sich te bekommeren; ick recommandere UEd. 't selve in de beste forme. Ten is voor het generael noch het particulier aldaer nyet geraeden nochte doenlijck, sulcke garnisoen aldaer te houden, veel min 't selve te verstercken. Daerom indien de papisten ofte sectarissen quaet souden willen of kunnen doen, soude tijtelijck op andere middelen moeten geresolveert worden.

De schandelijcke doodt des Coninx van Vranckr. neemt wech het geheele fondament, waerop onse partije tot de handelinge verstaen heeft. Duytslant in 't geheel loopt daermede pericle; wij moeten 't selve extraordinaris behartigen, off 't sal op onsen kop komen. Arbeyt, dat die van Utrecht het tijtelijck in alles met mijne HH. de Staten-Genl. accommoderen, en doet hen geloven, dat de factionisten en papisten nyet anders als divisien en misverstanden begeeren."

III. **Aanteekening van Oldenbarnevelt over bestuurshervorming te Utrecht.**

.....»Uyt alle staten dienen de factionisten en papisten gehouden, mit groote sorchfuldicheyt....."

IV. **Ledenberch aan Oldenbarnevelt** (26 Mei 1610).

Hij acht het aan inconveniënten onderworpen,

Digitized by Google

»als men geen riddermatigen en gebruyckt tot burgemeesters; want met dien middel heeft men de saecken te samen gebonden en in vrede gehouden. Als men dan mede uyt de magistraet wil sluiten de geenen, die met eenich officie van state versien sijn, sonder distinctie van wat importantie en natuere die sijn, soo en can ick nyet sien, hoe men een goede magistraet vrij van papisten en factionisten sal connen composeren. Ende daer wort bij de factionisten toe getracht, omme soo veel goede familien en personen uyt te sluiten, dat sy de baen voor haer dencken ruym te maecken. Dewijl sij het met de papisten eens sijn, soo dienen d'andere te meer de hant te houden aen de verseeckertheit van den staet in futurum."

V. Joris de Bie aan Oldenbarnevelt (9 Junij 1610).

»'t Stuck van de papisten alhier bevind ick hoe langer, hoe dangereuser, te weten wanneer ons schip aen den wint soude gaan!"

VI. John Ogle aan Oldenbarnevelt (9 Junij 1610).

»En tant que je puis remarquer touchant les humeurs et dispositions de ceux qui sont offensez par ceste dernière publication, ils ne font qu'attendre une bonne occasion et opportunité pour s'en revenger au plus tôt que possible."

Digitized by Google

BEWIJSPLAATSEN.

HOOFDSTUK I.

1) Groen van Prinsterer Archives de la Maison d'Orange-Nassau I p. 286, II p. 3. — MS. bij Gachard Correspondance de Guillaume le Taciturne II p. IV.

2) Groen Arch. I p. 283, 314, 333, 336, 339, 424, 440, II p. 4, 28, 263 vg.

3) Wesembeke Beschrijving van den staat en voortgang der religie. Middelburg 1616 p. 18.

4) Berghen en Montigny bij Motley Rise of the Dutch Republic. Rotterdam Robbers 1877 p. 175, 199, 200. — Oranje bij deuz. p. 224.

5) Prof. P. L. Muller De staat der Vereenigde Nederlanden in de jaren zijner wording p. 222. — Vgl. Motley History of the United Netherlands. Rotterdam Robbers 1872 p. 893—895.

6) Hopper Recueil (Analecta Belgica) p. 22 vgg., 31, 80. — Bakhuyzen van den Brink Inleiding op Motley p. XXIII—XXVI. — Motley Rise etc. p. 112[1].

7) Hopper Recueil p. 82.

8) Wesembeke p. 18 (vgl. p. 16).

9) De Groot Verantwoording (Rogge Bibliotheca Grotiana I n° 92) p. 29.

10) Groen Arch. II p. 80—84, 86, 91, 128. — Coornhert Werken 1630 II p. 560*b*, III p. 148[b].

11) Groen Arch. I p. 336. — Hopper Recueil p 41. — Fruin Gids 1860 I p. 41.

12) Wesembeke p. 8, 12.

13) Wesembeke p. 12.

14) Wesembeke p. 13.

15) Wesembeke p. 13, 16, 18.

16) Onlangs weder goed uiteengezet door D. C. Meijer Jr. Gids 1884 I p. 73.

17) Groen Arch. II p. 403, 170. — Oranje bij Motley Rise etc. p. 267[2].

18) Bakh. v. d. Brink op Motley I p. 153.

19) Hopper Recueil p. 93.

20) Wesembeke p. 54.

21) MS bij Gachard Correspondance de Guill. le Tac. II p. III vg.

22) Wesembeke p. 112, 113, 119 vgg., 158. — Groen Arch. II p. 160. — Wttenb. Kerck. Historie 1647 III p. 8. — Vgl. Wtenb. Aanspraak aan de professoren der theol. fac. 1629 p. 47.

23) Brandt Hist der Ref. I p. 554 (1574: Haec *libertatis* ergo — haec *religionis* ergo). — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 202—205 (1617). — Willem Lodewijk aan Maurits 17 Jan. 1617. — Practijcke van den Spaanschen Raad

Digitized by Google

1618 p. 31. — Oldenbarnevelt Verhooren p. 41, 150, 247. — Doucher Predicatie 1625 p. 6 vg. — Wttenb. Wederlegging van 't Libel Fameus 1627 p. 53 vgg. — Monster van honderd tastelijke leugenen (door H. de Groot?) 1627 p. 54. — Episcopius Vrije Godsdienst 1627 p. 38—42. — Wttenb. Van de Vrijheid der conscientie 1630 p. 94—100. — Wsselincx Waarschuwing 1630 („de privilegiën zijn de dekmantel, maar de rechte oorzaak is de religie geweest"). — J. L. van Rog Kort ende klaar Vertoog 1630. — Copie van zekere Missive van een gehoorzamen patriot 1632. — Aitzema Zaken van Staat en Oorlog III p. 636 (als Wsselincx). — Vreede Inleiding tot de geschiedenis der Nederlandsche Diplomatie II 1 p. 257 vg.

24) Nader opening van een hoogwichtige zake 1618, en elders.

25) Ibidem.

26) De la Grange bij Motley Rise etc. p. 308⁴. — Vgl. Mardachaï of Christel. patriot 1632 p. 79 vgg.

27) A. van der Capelle Gedenkschriften I p. 245. — Concordantie des gezegenden en afvalligen staats dezer landen met den staat der Israëlieten 1631 p. 21.

28) Huyghens Biddagbede 1624.

29) Cannenburgh Lofdicht 1629.

30) Declaratie van Haarlem 1630.

31) Dialogus van Jan Anderzorg en Govert Eigenzin 1630. — Mardachaï etc. 1632 p. 163.

32) Antwoord op drie vragen 1615 p. 5.

33) Nader opening van een hoogwichtige zake 1618. — Vastigheid van den staat der Vereenigde Nederlanden 1629.

34) Wttenb. Brieven n°. 13 (1595), n°. 105 (1610).

35) Pamflet bij Motley Rise etc. p. 239.

36) Resolutie der Staten van Holland 25 Juli 1625. — Spranckhuysen Tranen over den dood van Piet Heyn 1629. — Mardachaï etc. 1632 p. 187. — Remonstrantie der predikanten van Walcheren 1637. — Vgl. Ew. Teellinck Wachter brengende tijding van den nacht 1625 I, II.

37) Dr. H. C. Rogge Wttenb. en zijn tijd I p. 107—109. — Gravamina der classes van Zuid-Holland 1628 I. — Consideratiën op de inneming van Wesel 1629. — Gravamina Classium 1630 p. 16. — Mardachaï etc. 1632 p. 155 vg. — Remonstrantie der predikanten van Walcheren 1637.

38) Rogge I p. 109. — Fruin Tien jaren 3de Druk p. 286. — Jonckbloet Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde 2de Druk I p. 443 vg., II p. 51 vg., 216 vg.

39) Gravamina der classes van Zuid-Holland 1628 I.

40) Zoo bleef de sabbatschennis bij voortduring een gapende wonde (Carleton Letters p. 380); en het tooneel, in plaats van zich te laten uitroeien, werd voor de kerk een gevaarlijke mededinger, die juist daarom bij de regenten veelal krachtigen steun vond (P. C. Hooft Nederl. Historiën 1642 I p. 38. — Vgl. Coornhert Werken II p. 559ᵃ). — Zie ook nog Van der Tuuk Bogerman p. 127 vg., 143.

41) Vgl. Ruardus Acronius Noodwendig vertoog 1610 (opdracht).

42) Rogge I p. 6, 55.

43) Wttenb. Tractaat van 't Ambt der Overheid 1610 p. 28.

44) Groen Handboek p. 143. — Wttenb. Kerck. Hist. III p. 54. — Dez. Authentiek en Waarachtig Verhaal 1630 p. 19, 23. — Dez. Brieven n°. 756 p. 170 (1630).

Digitized by Google

45) Wttenb. Kerck. Hist. III p. 39. — Trigland Kerck. Hist. p. 681. — Oldenb. Verh. p. 250. — Fruin Tien jaren p. 268. — Ruardus Acronius Noodwendig Vertoog 1610 p. 14, 16, 55 vgg. — Prof. A. Pierson Studiën over Calvijn p. 215. — Ranke Werke VIII p. 127.

46) Mardachaï etc. 1632 p. 151. — Prof. A. Pierson Studiën over Calvijn p. 217 vg.

47) Copie van zekere Missive van een gehoorzamen patriot 1632.

48) Vox Dei Clamantis 1625 (Dedicatie).

49) Vgl. Mardachaï etc. 1632 p. 151.

50) Mardachaï etc. 1632 p. 154.

51) Groen Handboek p. 151, 237, 327. — Rogge I p. 106.

52) Henricus Arnoldi Van den Conscientie-dwang 1629 p. 38. — Mardachaï etc. 1632 p. 156. — Wttenb. Kerck. Hist. III p. 217. — Dez. Leven 1647 p. 26. — Friesche synode 1590 (v. d. Tuuk Bogerman noot 10). — Prof. Rutgers Het Kerkverband der Nederl. Geref. kerken p. 19[1].

53) Wttenb. Kerk. Hist. III p. 94 (1596). — Henricus Arnoldi Van den Conscientie-dwang 1629 p. 3, 28, 36—38, 72, 94. — Noodwendige verantwoording van de consulten der Leidsche faculteit 1629 p. 26. — Mardachaï etc. 1632 p. 156.

54) Concordantie etc. 1631 p. 11 vg. — MS. bij Motley Rise etc. p. 311[1]. — Fruin Tien jaren p. 242, 246, 263 vg., 266, 268 vg., 283 (vgl. p. 255). — Rogge I p. 55. — Wttenb. Brieven n_o. 332. — C. P. Hooft Memoriën en Adviezen p. 52.

55) Remonstrantie aan de Staten van Holland van de Gedep^en der Zuid- en Noordhollandsche synoden 1629 p. 20. — Mardachaï etc. 1632 p. 155.

56) Groen Handboek p. 151 vg.

57) E. v. Reyd Historie der Ned. Oorlogen 1650 p. 24 (1580). — Coornhert Werken 1630 I p. 552 (1585). — Concordantie etc. 1631 p. 14. — Mardachaï etc. 1632 p. 159 vg.

58) Pontanus achter A. v. d. Capelle Gedenschr. II p. 467.

59) Spranckhuysen Tranen over den dood van Piet Heyn 1629.

60) Mardachaï etc. 1632 p. 11.

61) Waselincx Waarschuwing over den Trèves 1629.

62) Nader opening van een hoogwichtige zaak 1618. — Discours aangaande Trèves of Vrede 1629.

63) Antwoord op zekeren brief Eulalii 1629. — Dialogus van Jan Anderzorg en Govert Eigenzin 1630. — Aerssens bij Groen Archives (2) III n°. 501. — A. v. d. Capelle I p. 17. — Reyd p. 374.

64) Zie over hun groot aantal: Fruin Tien jaren p. 286 vg. — Rogge II p. 265 vg. — Oldenb. Verh. p. 116.

65) Baudart Mem. XI p. 87.

66) Oldenb. Remonstr. 1618 p. 22.

67) Franck bij Wttenb. Leven p. 68.

68) Fruin Tien jaren p. 285[2]. — D. C. Meyer Jr. Gids 1881 II p. 139.

69) Zonder *pertinente* confessie: Kerkorden van 1568 VI art. 11; van 1574 art. 72; van 1578 art. 64; van 1586 art. 54.

70) De *dwang* begint in 1586 (Hooyer Oude Kerkordeningen p. 260). — Zie ook Wttenb. Kerck. Hist. III p. 7, 32.

71) Te Utrecht (Rogge I p. 42 vg).

72) Zie bijv. de beroemde Contraremonstrantie bij Baudart Mem. II p. 34 vg.

Digitized by Google

73) Wttenb. Kerck. Hist. III p. 182. — Scholten Leer der Herv. Kerk II p. 565, 567.

74) Oldenb. Verh. p. 53, 115.

75) Fruin Tien jaren p. 236 vgg. — Coornhert Werken 1630 I p. 518b, 519a (1579). — Buckhurst (1587) bij Motley History etc. p. 385[2]. — Zie voor Amsterdam: Prof. Rutgers Het Kerkverband der Nederl. Geref. Kerken p. 13[2-3].

76) Ranke Werke XXXVIII p. 121.

77) Prof. A. Pierson Studiën over Calvijn p. 216 vg. — Prof. P. L. Muller De staat der Vereenigde Nederl. enz. p. 435.

78) Walsingham bij Motley History etc. p. 569[2]. — Vgl. Aubigné Van 't vereffenen der Religieverschillen (vert. door Wttenb.) 1632 p. 257.

79) Carleton Letters p. 88. — Wttenb. Kerckel. Hist. IV p. 258.

80) Zie mijn artikel in den „Tijdspiegel" 1884 n° 5 p. 51.

81) Oranje bij Groen Arch. II p. 170.

82) Strada bij Groen Arch. II p. 151.

83) Zie mijn artikel in den „Tijdspiegel" 1884 n° 5 p. 55.

84) Bijv. Noodwendig Discours 1618 p. 6.

85) De Groot Verhooren p. 51.

86) Wttenb. Briev. I p. 274. — Rogge I p. 113 vg. — Res. Holl. 20 Dec. 1581.

87) Wttenb. Kerck. Hist. III p. 65, 66. — Gelijke strijd in zake *armenzorg* bij Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 181.

88) Wttenb. Kerck. Hist. III p. 65. — Baudart Mem. VII p. 5. — Rogge I p. 67, II p. 265 vg. — Fruin Tien jaren p. 242 vgg., 250 vgg., 262 vg.

89) Dr. W. Bisschop Leicestersche woelingen binnen Leiden p. 31[2].

90) Zie mijn artikel in den „Tijdspiegel" 1884 n° 5 p. 52.

91) De Groot Verantw. p. 85. — Oldenb. Verh. p. 47, 48, 247. — Rogge I p. 6, 55.

92) Fruin Tien jaren p. 267. — Rogge I p. 57. — Groen Handboek p. 158—161.

93) Wttenb. Tractaat van 't Ambt der Overheid 1610 p. 92. — Rogge I p. 112. — Utrechtsche vroedschap bij Wttenb. Kerck. Hist. III p. 49. — Res. v. Gouda 23 Sept. 1583 (Gedenkst. v. Oldenb. I p. XXVIII).

94) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 85.

95) Wttenb. Tractaat van 't Ambt der Overheid 1610 p. 57. — Rogge I p. 239.

96) Oldenb. Verh. p. 47, 48, 149, 195, 250. — De Groot Verh. p. 6, 150 vg. — Vgl. Resol. v. Gouda 23 Sept. 1583 (Gedenkst. v. Oldenb. I p. XXVIII).

97) De Groot Verantw. p. 62 (1610). — Wttenb. Kerck. Hist. III p. 220 (1610). — Oldenb. (Historie v. h. Leven en Sterven 1658) p. 171 ($161^7/_8$). — Vgl. Wttenb. Tractaat etc. 1610 p. 107 vgg., 126 vgg.

98) Wttenb. Tractaat etc. 1610 p. 116.

99) De Groot Verh. p. 262 vg. — Vgl. Wttenb. Tractaat etc. 1610 p. 122.

100) De Groot Verh. p. 361. — Dez. Verantw. p. 29. — Vgl. Wttenb. Kerck. Hist. III p. 7.

101) De Groot Verh. p. 126. — Oldenb. Verh. p. 67. — Rogge II p. 219. — Fruin Tien jaren p. 265, 266. — Res. v. Gouda 23 Sept. 1583 (Gedenkst. v. Oldenb. I p. XXVIII).

102) Oldenb. Verh. p. 32 vg., 34, 38, 45, 47, 54, 115, 119, 208. — De Groot Verh. p. 261.

103) De Groot Verantw. p. 184.

104) Davison to Heneage 26 Febr.

Digitized by Google

1586 (Motley History etc. p. 252). — Staten-Generaal 25 Mrt. 1586 (t. a. p. p. 264). — Vgl. Gedenkst. v. Oldenb. I p. LI, 161, 181; III p. 168[1].

105) Buis a° 1613 bij Prof. L. de Hartog Nieuwe Bijdragen voor Rechtsgel. en Wetg. 1862 p. 529.

106) Res. St.-Gen. 10 Sept. 1604 bij v. d. Kemp III p. 460.

107) Slingelandt Staatk. geschr. I p. 120, 143. — Res. Holl. 3 Aug. 1618.

108) De Groot Verh. p. 272. — Dez. Verantw. p. 232.

109) Prof. P. L. Muller De staat der Ver. Ned. etc. p. 510.

110) Oldenb. Remonstr. 1618 p. 5. — Slingelandt I p. 105; II p. 4 noot. — Vgl. Gedenkst. v. Oldenb. I p. 52.

111) Oldenb. Verh. p. 143, 144. — Vgl. Gedenkst. v. Oldenb. II p. 173 vgg., 245; III p. 85.

112) Slingelandt I p. 85—104. — Kluit Historie der Holl. Staatsregeering I p. 56—125. — Res. Holl. 29 Oct. 1574.

113) Hooft Nederl. Historiën I p. 199.

114) Hooft t. a. p. p. 197, 204, 216.

115) Hooft t. a. p. p. 218.

116) Hooft t. a. p. p. 227, 235.

117) Groen Arch. I p. 399—403. — Bakhuyzen van den Brink Het huwelijk van Oranje met Anna van Saksen p. 90, 130. — Motley Rise etc. p. 124, 154.

118) Zie Groen Arch. I p. 336. — Fruin Gids 1860 I p. 195, 199. — *Anders* reeds in 1566: Wttenb. Kerck. Hist. III p. 9 vg.

119) Coornhert Werken 1630 passim. Zie vooral III p. 145$_b$—146$_b$ tegen Coolhaes (1580). De „Justificatie van Leiden" is dan ook wel bij vergissing in de uitgave zijner werken ingeslopen.

120) Hooft Nederl. Historiën I p. 250. — Wttenb. Kerck. Hist. III p. 19.

121) Fruin Tien jaren p. 241.

122) Fruin Tien jaren p. 242 vg. (noot).

123) Rogge I p. 56 vg. — Fruin Gids 1861 I p. 381 vg. — Res. Gouda 23 Sept. 1583 (Gedenkst. v. Oldenb. I p. XXVIII). — Vgl. Wttenb. Briev. n° 133 p. 185, 190.

124) Oldenb. Remonstr. 1618 p. 44. — Dezelfde Politieke Remonstrantie 1618 p. 268 (Kroniek v. h. hist. Utr. Genootsch. Jaarg. XXX).

125) Res. Holl. 22, 30 Juli 1575.

126) Zie Hooyer Oude Kerkordeningen 1865 p. 117 vg.

127) Trigland Kerck. Hist. p. 164 vg. (1579).

128) Res. Holl. 21 Mei 1575.

129) Res. Holl. 28 April 1576.

130) Wttenb. Kerck. Hist. III p. 35.

131) Oldenb. Verh. p. 37, 53. — Trigland Kerck. Hist. p. 344. — Wttenb. Kerck. Hist. III p. 39 vg.

132) Wttenb. Kerck. Hist. III p. 39. — Res. Holl. 29 April, 7 Mei 1579. — Justificatie van Leiden.

133) Res. Holl. 20 Mei 1579, 18 Mrt. 1582.

134) Wttenb. Kerck. Hist. III p. 33, 34, 38, 41.

135) Wttenb. Kerck. Hist. III p. 38. — Reyd p. 18.

136) Oldenb. Verh. p 168 vg. — Wttenb. Kerck. Hist. III p. 30.

137) Res. Holl. 7, 9, 27 Mei 1579.

138) Res. Holl. 3 Juli 1579.

139) Res. Holl. 19 Juni 1579, 3 Dec. 1581. — Wttenb. Kerck. Hist. III p. 44.

Digitized by Google

140) Res. Holl. 16 April 1578, 29 Aug. 1579, 3 Dec. 1581, 11 Feb. 1583.

141) Res. Holl. 20 Mei 1579, 18 Mrt. 1582. — Oldenb. Verh. p. 194 vg., 240.

142) Res. Holl. 25 Aug. 1579.

143) Res. Holl. 14, 18 Mrt. 1582.

144) Res. Holl. 24 Mrt. 1583. — Rogge I p. 59.

145) Res. Holl. 15 Febr. 1582.

146) Coornhert Werken III p. 431[a], 432[a].

147) Res. Holl. 11 Feb., 26, 30 Aug., 16 Sept., 2, 10 Oct. 1583. — Coornhert Werken III p. 429[a] vgg. — Wttenb. Kerck. Hist. III p. 50.

148) Vreede Inleiding tot de Gesch. der Nederl. Diplom. II 1 p. 83, 84, 100, 102, 152, 156. — Paulus Buys (bij Motley History etc. p. 41[3]). — Reyd p. 20. — De Groot Verhooren p. 32.

149) Res. Holl. 24, 25 Aug. 1583, 24 Sept., 12 Oct. 1584. — Vreede t. a. p. p. 152. — Reyd p. 24. — Prof. P. L. Muller De staat der Vereen. Nederl. etc. p. 195, 296.

150) Reyd p. 44.

151) Oldenb. Verh. p. 8.

152) Res. Holl. 24, 25 Aug. 1583.

153) Reyd p. 50.

154) Res. Holl. 14 Sept. 1583.

155) Res. Holl. 12 Nov. 1583.

156) Res. Holl. 12 Nov. 1583.

157) Res. Holl. 7 Dec. 1583. — Prof. P. L. Muller De staat der Vereen. Nederl. p. 312.

HOOFDSTUK II.

1) Verh. v. Oldenb. p. 251. — C. P. Hooft Memoriën en Adviezen p. 27.

2) De Groot Verantw. p. 90. — Wttenb. Briev. n° 105. — Fruin Tien jaren p. 205. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 236. — E. van Reyd Historie etc. 1650 p. 59, 133. — Bakhuyzen van den Brink Gids 1837 II p. 172.

3) Zie mijne Dissertatie over Johan de Witt p. 15.

4) Wsselincx Waarschuwing over den Trèves 1630.

5) Tweede deel van 't Tractaat tegen Pays, Trèves en Onderhandeling 1630. — Oratio de Pace 1630 (op 't einde). — Wttenb. Briev. n° 671 (Oct. 1629).

6) Motley History etc. p. 34.

7) Motley History etc. p. 36.

8) Res. Holl. 6 Oct. 1584 etc.

9) Coornhert Werken 1630 I p. 551[a], 553.

10) Motley History etc. p. 36, 43. — Coornhert I p. 553.

11) Reyd Historie etc. 1650 p. 80.

12) Res. Holl. 6 Oct. 1584.

13) Fruin Gids 1862 I p. 545. — Leicester bij Motley History etc. p. 228. — Vgl. Gedenkst. v. Oldenb. I p. LIV vg.

14) Wilkes bij Motley History etc. p. 443 note. — Reyd Historie etc. 1650 p. 148 vg.

15) Ook Anjou had in 1582 de Staten met een beroep op het volk gedreigd (Kluit I p 290). De Utrechtsche rebellen van 1610 beriepen zich eveneens op de volkssouvereiniteit (Winwood to Salisbury 24 Mrt. 1609= 3 April 1610).

Digitized by Google

16) Fruin Gids 1862 I p. 684.

17) Fruin Gids 1862 I p. 540 vg.

18) "populi vita" (Grotius De jure praedae p. 171).

19) Fruin Gids 1862 I p. 556 vg. — Dez. Tien jaren p. 195. — Reyd Historie etc. 1650 p. 78.

20) C. P. Hooft Mem. en Adv. p. 106.

21) Amsterdam schijnt scherper dan al de andere steden tegen het plakkaat op de zeevaart gekant te zijn geweest. Zie: Gedenkst. v. Oldenb. I p. 117 (vgl. met p. 122 vgg.) — Prof. P. L. Muller De staat der Vereen. Ned. p. 457, 459.

22) Reyd Hist. etc. 1650 p. 91.

23) Prof. P. L. Muller De staat der Ver. Nederl. p. 426 vg.

24) Prof. P. L. Muller t. a. p. p. 426. — Wilkes bij Motley History etc. p. 445.

25) Prof. P. L. Muller t. a. p. p. 421, 430, 436. — Reyd Historie etc. p. 102 vgg., 135.

26) Zie Prof. P. L. Muller t. a. p. p. 444[1]. — Gedenkst. v. Oldenb. I p. 171.

27) Prof. P. L. Muller t. a. p. p. 440.

28) Leicester's brieven bij Motley History etc. p. 504.

29) Fruin Gids 1862 I p. 697, 699 vg.

30) Oldenb. Remonstrantie 1618 p. 37.

31) Provisioneele opening 1618 p. 29. — Trigland Kerck. Historie p. 1159.

32) Fruin Gids 1862 I p. 702. — Wttenb. Kerck. Hist. III p. 74, 78, 80. — Dez. Leven p. 4.

33) Bodley (2 Mrt. 1589) bij Motley History etc. p. 631: "All here is directed by Holland, and Holland is carried away by Barneveld."

34) Prof. P. L. Muller De staat der Ver. Ned. p. 491. — Oldenb. Verh. p. 12 vg., 82, 88, 254.

HOOFDSTUK III.

1) Rogge I p. 48 vg.

2) Rogge I p. 112 vg.

3) Rogge I p. 114 vg.

4) Rogge I p. 123, 239.

5) Wttenb. Briev. I p. 26 vg. — Rogge I p. 235.

6) Zie de Bijlage.

7) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 53. — Vgl. Denz. t. a. p. p. 21 vg.

8) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 158.

9) Rogge II p. 266.

10) Wttenb. Leven p. 4.

11) Brandt Hist. der Ref. II p. 156. — V. d. Sande Nederl. Historie 1650 p. 60.

12) Wttenb. Kerck. Hist. III p. 95 (1589), p. 84—87 (1592), p. 90, 95 (1594), p. 91 (1595), p. 95, 97 (1598).

13) Wttenb. Kerck. Hist. III p. 92.

14) Wttenb. Kerck. Hist. III p. 97.

15) Wttenb. Kerck. Hist. III p. 81. — Vgl. Fruin Tien jaren p. 281.

16) Wttenb. Kerck. Hist. III p. 98. — Oldenb. Verh. p. 52, 56. — V. d. Kemp Maurits van Nassau IV p. 180.

17) Oldenb. Remonstr. 1618 p. 15. — Fruin Tien jaren p. 29. — Wttenb. Briev. no 23 (1599).

18) Wttenb. Leven p. 13.

19) C. P. Hooft Mem. en Adv. p. 366 vg.

Digitized by Google

20) Rogge I. p. 67.
21) Wttenb. Briev. n_0 23 (1599).
22) Wttenb. Kerck. Hist. III p. 58 (vgl. p. 54).
23) Wttenb. Tractaat etc. 1610. p. 57. — Dez. Kerck. Hist. III p. 95; IV p. 177. — Oldenb. Verh. p. 252.
24) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 85.
25) Wttenb. Briev. n°. 4. — Kluit Historie der Holl. Staatsreg. III p. 47. — Fruin Tien jaren p. 272.
26) Zie echter Oldenb. Verh. p. 56, 202, 230.
27) Wttenb. Kerck. Hist. III p. 112.
28) Wttenb. Kerck. Hist. III p. 124 vg.
29) Wttenb. Leven p. 24, 26. — Dez. Kerck. Hist. III p. 110 (1604), p. 111 (1605), p. 186 (1608), p. 218 vg., IV p. 9 (1610).
30) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 103. — Dez. Leven p. 27.
31) Fruin Tien jaren p. 274[3]. — Aitz. I p. 591; III p. 383, 384, 1235. — C. P. Hooft Mem. en Adv. p. 4.
32) Wttenb. Kerck. Hist. III p. 220.
33) Wttenb. Kerck. Hist. III p. 186 vg.; IV p. 9. — Dez. Leven p. 24, 26.
34) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 9.
35) Zie Wttenb. Leven p. 8.
36) Wttenb. Leven p. 67.
37) Wttenb. Tractaat etc. 1610 (opdracht). — Vgl. Jonckbloet Gesch. der Nederl. Letterk. 2de Druk II p. 84 noot.
38) Wttenb. Brieven no. 11.
39) Wttenb. Kerck. Hist. III p. 200.
40) Wttenb. Kerck. Hist. III p. 186, 188—190. — Res. Holl. 11 Oct., 21 Nov. 1608.
41) Zie Gedenkst. v. Oldenb. III p. 150 vg.
42) Aldus de afgevaardigde van het Libertijnsche Hoorn in het geheime comité van 1606 (Gedenkst. v. Oldenb. III p. 84). Ook de Groot was geen onbepaald voorstander van den vrede (de Groot Verh. p. 34).
43) 1587 (Gedenkst. v. Oldenb. I p. 149, 150; Reyd Historie etc. 1650 p. 92, 111); 1594 (Staten-Generaal bij Motley History etc. p. 819); 1604 (Gedenkst. v. Oldenb. III p. 2, 11 vg.). — Zie ook Maurits bij v. d. Kemp Maurits van Nassau III p. 189; maar vgl. daartegen Grotius De jure praedae p. 171.
44) 1597 (Gedenkst. v. Oldenb. II p. 165); 1598 (Gedenkst. v. Oldenb. II p. 203, 204, 208 vg., 215, 235 vg., 239, 253, 254 vg., 266); 1600 (Gedenkst. van Oldenb. III p. 41).
45) Gedenkst. v. Oldenb. III p. 83 vg. — Groen Arch. (2) II p. 369.
46) Oldenb. Remonstr. 1618 p. 16. — Dez. Verh. p. 141, 180, 235. — Dez. aan Caron 21 Mei 1612 (Intendit tegen Oldenb. Bijl. p. 73).
47) Oldenb. Verh. p. 131, 144, 235. — Vreede Inl. tot de Gesch. der Nederl. Diplom. II 1 p. 258.
48) Gedenkst. van Oldenb. III p. 98 vg., 141, 146 vg., 148—153. — Jeannin (Collection de Mémoires par Petitot 2e Série) XII p. 28, 37, 44, 70. — Vandaar zijne oorlogzuchtige stemming in Juni 1607 ten gevolge der voorspiegelingen van Aerssens (Gedenkst. v. Oldenb. III p. 123, 136).
49) Jeannin XII p. 37, 43, 57, 346; XIII p. 175, 429, 456; XIV p. 20, 162, 168, 191, 213, 222, 315, 369, 467; XV p. 67, 253, 310.
50) Jeannin XII p. 25, 57; XIII p. 270; XIV p. 129, 162, 165, 168, 379, 384, 403.
51) Jeannin XII p. 57.

Digitized by Google

52) Rogge II p. 122 vg., 265. — Fruin Tien jaren p. 244, 272. — Verificatie der Remonstrantie 1626 p. 49. — Wttenb. Briev. n_0 72. — Vgl. Carleton Letters p. 164, 167.

53) Jeannin XV p. 312. — O. van Rees Gesch der Staathuish. in Nederl. II p. 23.

54) O. van Rees Gesch. der Staathuish. in Nederl. II p. 40.

55) Jeannin XI p. 537; XIII p. 242, 324 vg., 326 vg.; XV p. 214.

56) Motley History etc. p. 555. — Fruin Tien jaren p. 92. — Prof P. L. Muller De staat der Vereen. Nederl. etc. p. 498 vg. — De Groot Verantw. (Opdracht p. 7).

57) Busanval 4 Juli 1600, 9, 25 Juni, 24 Juli, 21 Aug., 5 Oct. 1602, 26 Mrt. 1603 (Groen Arch. (2) II p. 41, 138 vg., 144, 147, 164, 176); Maurits aan Willem Lodewijk 14 Feb. 1602 (t. a. p. p. 118); Willem Lodewijk aan Jan van Nassau 20 Juli 1602, 18 Sept. 1604 (t. a. p. p. 143, 317 vg.); Junius Mei 1604 (t. a. p. p. 282). — Fruin Tien jaren p. 112, 160 vg.; Willem Lodewijk aan Jan van Nassau (Groen Archives (2) II p. 21).

58) Reid aan Stöver 26 Juni 1600 (Groen Arch.). — Willem Lodewijk aan Maurits 14/24 Mei 1601, 19 Mrt. 1602, 15 Feb. 1607. — Busanval 21 Aug. 1602 (Groen Arch. p. 147).

59) Maurits aan Willem Lodewijk 21, 31 Mrt. 1607.

60) Res. St.-Gen. 30 Oct. 1607, 10, 11 Sept. 1608 (v. d. Kemp III p. 127, 162, 164). — Maurits aan de Holl. steden 21, 26 Sept., 21, 23 Oct. 1608 (v. d. Kemp III p. 166—174, 177 vg., 188—217, 227 vg.).

61) Zie Busanval 11 Oct. 1606 (Groen Arch. (2) II p. 373); Jeannin 24 Sept. 1607 (XII p. 410).

62) Oldenb. aan Caron 18 Oct. 1617 (Utr. Volksalmanak 1857). — Jan Francken (Kroniek v. h. hist. Utr. Gen. Jaarg. XXX p. 764). — Historie van het Leven en Sterven 1658 p. 156. — De Groot Verh. p. 10—12. — Carleton Letters p. 363 (Mei 1619). — Zie echter ook Oldenb. Verh. p 165 — 167, 213—223.

63) Oldenb. Verh. p. 214—216. — De Groot Verh. p. 11. — V. d. Kemp II p. 399 vg.

64) Res. Holl. 18 Oct. 1608. — Oldenb. Verh. p. 215 vg. — (De Haen) Aanmerkingen op de Sententie van Oldenb. p. 55. — Vgl. Brandt Hist. der regtspl. 2de Dr. p. 238; v. d. Kemp II p. 102, 399 vg.

65) Res. Holl. 21 Oct. 1608. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 4 vgg. (waar verkeerdelijk 1609 staat).

66) Jeannin 14 Mei 1608 (XIII p. 459).

67) Jeannin XI p. 453; XIV p. 466.

68) Res. St.-Gen. 14 Nov., 30 Dec. 1608 (v. d. Kemp III p. 233 vg., 242).

69) Jeannin XV p. 32.

70) Jeannin XII p. 163.

71) Jeannin XIV p. 32, 220, 309, 429, 433 vg., 437, 467, 469; XV p. 67. — Gedenkst. v. Oldenb. III p. 306 vg. — Winwood aan Jakob I 7 April 1612 (Motley Barnevelt Nijhoff II p. 518 vgg.).

72) Jeannin XV p. 464 (9 Juni 1609).

73) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 8.

74) Wttenb. Kerck. Hist. III p. 206. — Winwood to Salisbury 21 Jan. 1609=31 Jan. 1610.

75) Wttenb. Kerck. Hist. III.

p. 207. — De Groot Verh. p. 238 vg.

76) Zie Winwood to Salisbury 16, 20 Mrt. 1609=26, 30 Mrt. 1610.

77) Oldenb. aan Caron 18 Oct. 1617 (Utr. Volksalmanak 1857).

HOOFDSTUK IV.

1) Oldenb. Verh. p. 228. — De Groot Verh. p. 237.

2) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 12. — Oldenb. Verh. p. 34—36.

3) Res. Holl. 11 Oct., 21 Nov. 1608, 22 Aug., 16 Sept., 15 Oct., 4, 18, 22 Dec. 1609. — Wttenb. Kerck. Hist. III p. 206.

4) Res. Holl. 22 Dec. 1609 *bis*, (p. 1111, vgl. p. 1100).

5) Res. Holl. 25 Juni 1610.

6) Res. Holl. 11 Mrt. 1610.

7) De Groot Verantw. p. 62 (Mei 1610). — Res. Holl. 22 Dec. 1610.

8) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 13, 17, 18, 21, 41. — Baudart Mem. II p. 24.

9) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 37, 42 vg., 59 vg.

10) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 13.

11) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 44 vgg.

12) Wttenb. Briev. I p. 276.

13) C. P. Hooft Mem. en Adv. p. 44, 94.

14) C. P. Hooft Mem. en Adv. p. 70, 71, 74, 86.

15) C. P. Hooft Mem. en Adv. p. 143 vg., 195, 211, 261. — De Groot Verantw. p. 89. — Dez. Verh. p. 178.

16) C. P. Hooft Mem. en Adv. p. 366 vg.

17) Zie C. P. Hooft Mem. en Adv. p. 15. — Wagenaar Amsterdam I p. 481.

18) Zie Wagenaar Amsterdam I p. 481, 492, III p. 360. — Antwoord en wederlegging van Dominicus Vinsemius 1630 p. 6 vg. — Carleton Letters p. 313 (Nov. 1618). — Wttenb. Briev. nº 598, 602 (1629). — Brandt Hist. der Ref. II p. 806 (vgl. Register op: *Bas*).

19) Zie C. P. Hooft Mem. en Adv. p. 70. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 190. — Prof. Rutgers Het Kerkverband etc. p. 33 noot 1 (op 't einde).

20) Wttenb. Briev. nº 618, 683 (1629), 697, 701, 776 p. 236, nº 852 (1630). — Vgl. denz. t. a. p. nº 573, 580 p. 294, nº 586, 602.

21) Wagenaar Amsterdam I p. 436.

22) Dr. Sebastiaen Egbertsz, Cornelis Hooft, Jakob de Graeff.

23) Oldenb. Verh. p. 203. — Wttenb. Kerck. Hist. III p. 185.

24) Baudart Mem. II p. 94.

25) Res. Holl. 16 Jan., 18, 22 Aug., 16 Sept., 4 Dec. 1609. — Wttenb. Kerckel. Hist. III p. 206.

26) De Groot Verantw. p. 62 vg.

27) Rogge II p. 72. — Wttenb. Kerck. Hist. III p. 220; IV p. 61.

28) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 50—52 (vgl. p. 14, 84). — Res. Holl. 1—22 Dec. 1615.

29) Wttenb. Kerck. Hist. III p. 210; IV p. 48.

30) Rogge II p. 72 (vgl. Baudart Mem. II p. 39). — Oldenb. Verh. p. 57. — Baudart Mem. VIII p. 11. — Res. Holl. 8—25 Sept. 1615. — Prof. Rutgers Het Kerkverband etc. p. 52[1], 27[1].

31) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 48, 49.

Digitized by Google

32) De Groot Verh. p. 121. (Vgl. Baudart Mem. II p 97).

33) Wttenb. Kerck. Hist. III p. 210 vg.

34) Zie behalve de resolutie zelve nog Trigland Kerck. Hist. p. 117.

35) Trigland Kerck. Hist. p. 672 vgg.

36) De orthodoxe prediking wordt aangeduid als diegene, *waaruit bij consequentie zou volgen*, dat God menschen heeft geschapen *ter* verdoemenis; dat Hij sommigen ter zaligheid noodigt, wien Hij vastelijk besloten heeft, deze niet te geven. — Vgl. Baudart Mem. VIII p. 20.

37) Res. Holl. 4—20 Mrt. 1614. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 69. — Vgl. Res. Holl. 4 Nov. 1613—23 Jan. 1614.

38) Trigland Christel. en Noodw. verklaring 1615 p. 448.

39) Trigland Kerckel. Hist. p. 673.

40) Zie de Groot Verantw. p. 58. — Antwoord op drie vragen 1615 p. 4.

41) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 72. — Baudart Mem. VI p. 3.

42) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 78. — Baudart Mem. VII p. 5.

43) Baudart Mem. VII p. 8.

44) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 169 vg. — Baudart Mem. VII p. 8.

45) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 107—110. — Baudart Mem. VII p. 8.

46) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 107.

47) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 75—77, 103. — Vgl. Baudart Mem. VIII p. 17, 18.

48) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 107, 177 vgg. — Vgl. Baudart Mem. VII p. 1.

49) Carleton Letters p. 82.

50) Pract. v. d. Sp. Raad 1618. — Res. Holl. 19 Oct. 1618.

51) Hazerswoude, Benthuyzen, Sevenhuyzen, Soetermeer, Moordrecht, Maasland (Res. Holl. 4 Nov.—22 Dec. 1616), Nieucoop (Res. Holl. 3 Oct. 1617), Schipluy, Arlanderveen, Warmenhuyzen (Res. Holl. 19 Oct. 1618), Bleiswijk (Pract. v. d. Sp. Raad 1618), Nieuwe Tonge (Res. Holl. 4 Jan., 14 Sept. 1618).

52) Rogge II p. 324. — Prof. Rutgers Het Kerkverband etc. p. 50, 121, 124.

53) Oldenb. Remonstr. 1618 p. 29.

54) Res. Holl. 1—22 Dec. 1615.

55) Wttenb. Kerck. Hist IV p. 91—95. — Baudart Mem. VIII p. 21 vg.

56) Carleton Letters p. 58 (Juli 1616). — Vgl. de Groot Verantw. p. 184.

57) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 78 (1615).

58) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 152, 155 (Feb., Mrt. 1617).

59) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 170 (Jan. 1617).

60) Monster van de leer der Amsterd. predikanten Leiden 1616.

61) De Groot Verh. p. 122. — Dez. Verantw. p. 183, 192.

62) Vgl. Wttenb. Leven p. 30. — Dens. Kerck. Hist. IV p. 56. — De Groot Verantw. p. 184.

63) Zie de geheele Sevenhuyzer geschiedenis bij Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 105—107; De Groot Verantw. p. 183.

64) Rotterdam 1613 (Res. Holl. 17—20 Juli 1613, vgl. Res. Holl. 17 Feb. 1617); Schoonhoven 1615 (Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 77, 78); Gouda 1615 of 1616 (Baudart Mem. VIII p. 19; Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 78, vgl. Res. Holl. 1 Feb., 9 Mrt. 1617); Oudewater 1617 (Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 173); Schoonhoven 1617 (Baudart Mem.

Digitized by Google

IX p. 21; vgl. Res. Holl. 9 Mrt. 1617).

65) Schoonhoven 1615, 1617 (Wttenb. Kerck. Hist IV p. 77, 154).

66) Baudart Mem. VIII p. 30.

67) Wttenb. Leven p. 38. — Dez. Kerck. Hist. IV p. 80, 98.

68) Rogge I p. 233 vg.

69) Wttenb. Leven p. 31 vgg. — Dez. Kerck. Hist. IV p. 80 vgg. — Carleton Letters p. 15.

70) Wttenb. Kerck. Hist IV p. 89.

71) Carleton Letters p. 315.

72) Aitzema I p. 25.

73) Oldenb. Verh. p. 132.

74) Oldenb. Verh. p. 102.

75) Wttenb. Leven p. 71 vgg. — Pract. v. d. Sp. Raad 1618 p. 18. — Carleton Letters p. 270.

76) Ouvré Aubéry du Maurier p. 213³, 218. — Bouillon (in Groen's Archives (2) II p. 457).

77) Zoo redeneert ook Carleton Letters p. 50.

78) Carleton Letters p. 81 (Dec. 1616).

79) Motley Barnevelt I p. 331.

80) Ouvré p. 242, 243, 247, 248 vg. — Carleton Letters p. 54, 62, 65, 93, 98, 103, 107, 109, 118, 120. 132. — Oldenb. Verh. p. 171 (vgl. p. 177).

81) Motley Barnevelt II p. 123. — Ouvré p. 242. — Willem Lodewijk aan Ernst Casimir 14=24 April 1617. aan Maurits 28 April=3 Mei 1617.

82) Carleton Letters p. 90, 114. — Oldenb. aan Caron 17 Mei 1617 (Intendit tegen Oldenb. Bijl. p 86).

83) Motley Barnevelt I p. 331 vg., II p. 123. — Winwood aan Jakob I 7 April 1612 (bij Motley Barnevelt II p. 518 vgg.). — Ouvré p. 239 vg. (1615). — Carleton Letters p. 114, 118.

84) Carleton Letters p. 118.

85) Zie bijv. Fruin Tien jaren p. 365¹, 366³. — De Groot Verh. p. 31. — Caron a°. 1594 (Gedenkst. v. Oldenb. II p. XXVII).

86) Baudart Mem. VIII p. 64—66. — Carleton Letters p. 52 vg., 56 vg., 59 vg., 60 vg., 63, 64, 68, 69, 134, 135, 148, 150 (vgl. p. 502).

87) Mr. S. Muller Mare Clausum p. 108 vg. — Vgl. Carleton Letters p. 175 vg.

88) Mr. S. Muller Mare Clausum p. 125, 130, 131, 133.

89) Prof. P. L. Muller De staat der Vereen. Nederl. enz. p. 493. — Fruin Tien jaren p. 33, 113, 365.

90) „Necessity is of the council." (Lake bij Carleton Letters p. 37).

91) Carleton Letters p. 26—35.

92) Carleton Letters p. 73 (Dec. 1616).

93) Aitzema I p. 314, 764.

94) Mr. S. Muller Mare Clausum p. 71 noot. — Vgl. echter Winwood State-papers III p. 293.

95) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 61, 65.

96) Mr. S. Muller t. a. p.

97) Winwood State-papers III p. 293. — Carleton Letters p. 6.

98) Daarvoor zorgde Abbot, de aartsbisschop van Canterbury, met succes (Winwood State-Papers III p. 296, 451 vg. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 65. — van der Tuuk Bogerman Noot 143). — Zie nog over 's konings veranderlijkheid ten dezen: More in de State-papers van Winwood III p. 319.

99) Jakob I aan Winwood 18 Feb. 1612 (Winwood State-papers III p. 339).

100) Carleton Letters p. 6, 168.

15

Digitized by Google

101) Aitz I p. 1 vg.

102) Zie Baudart Mem. VIII p. 66. — Caron in 1594 (Gedenkst. v. Oldenb. II p. XXVII). — Fruin Tien jaren p. 365, 366.

103) Ouvré p. 277.

104) Zie Prof. P. L. Muller De staat der Vereen. Nederl. etc. p. 529. — Fruin Tien jaren p. 158, 340. — Oldenb. Verh. p. 130. — De Groot Verh. p. 31 vg., 74.

105) Ouvré p. 263, 283. — Carleton Letters p. 286.

106) Wttenb. Leven p. 53 (1616). — 't Zelfde reeds in 1608: Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 5.

HOOFDSTUK V.

1) Carleton Letters p. 88: "the worse cause having the better patrons." — Smout had dan ook alle reden om te schelden op dien grooten "hoop poeten, orateurs, juristen, politieken" in het kamp der tegenpartij (Wttenb. Authentiek Verhaal 1630 p. 7).

2) Trigland Kerck. Hist. p. 1159.— Practijke van den Spaanschen Raad 1618 p. 42.

3) C. P. Hooft Mem. en Adv. p. 302.

4) De Groot Verantw. p. 287—292. — Fruin Gids 1862 I p. 688.— Wttenb. Briev. nº 187 (Oct. 1617).

5) Fruin Tien jaren p. 64. — Carleton p. 8, 21.

6) Provisioneele opening 1618 p. 7.

7) Oldenb. Gedenkst. III p. 143.

8) Motley History etc. p. 189 vg. (1585). — Gedenkst. v. Oldenb. III p. 142 vg. (1607). — Oldenb. bij v. d. Kemp III p. 226 (1608).

9) Maar dit was niet het geval. Zoowel in 1607 (Maurits bij v. d. Kemp III p. 228), als in 1609 (Res. St.-Gen. 19 Aug. 1609, Res. Geld. 1 Aug. 1609 bij v. d. Kemp III p. 256, 266) ontmoette de hervorming overal de grootste difficulteiten. — Vgl. van Wijn Bijvoegs. op Wagenaar IX p. 109; VIII p. 62.

10) Gedenkst. v. Oldenb. III p. 143.

11) Gedenkst. v. Oldenb. III p. 281.

12) Vgl. Oldenbarnevelt aan Langerak 17 Juni 1618 (Intendit tegen Oldenb. Bijl. p. 106).

13) De Groot Verantw. p. 278.

14) Noodwendig en levendig discours 1618 p. 13. — Missive van P. V. H. 1629. — Vgl. Practijke van den Spaanschen Raad 1618 p. 50.

15) Oldenb. Verh. p. 10, 79, 93.

16) Fruin Tien jaren p. 66.

17) De Groot Verh. p. 239.

18) Oldenb. aan Caron 18 Oct. 1617 (Utr. Volksalmanak 1857). — Jan Francken (Kroniek v. h. Utr. hist. genootsch. Jaarg. XXX p. 765 vg.). — Baudart Mem. XI p. 53. — Carleton Letters p. 364. — Vgl. Oldenb. Remonstr. 1618 p. 21; Practijke v. d. Sp. R. 1618 p. 44.

19) Oldenb. Verh. p. 68.

20) Oldenb. Verh p. 181. — Vgl. Baudart Mem. XI p. 53.

21) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 127 (Jan. 1617).

22) Verh. v. Oldenb. p. 32 vg., 34, 38, 45, 47, 54, 115, 119, 208.

23) Vgl. Fruin Tien jaren p. 60.

24) Wttenb. Leven p. 86.

25) Zie o.a. Carleton Letters p. 281, 365, 367.

26) Op dat der letteren nog door:

Digitized by Google

Daniel Heinsius (Brandt Hist. der Ref. III p. 23, IV p. 83 etc.); Rodenburg (Jonckbloet II p. 26); Cats (Wttenb. Leven p. 184; Vreede Inl. tot de gesch. der Nederl. Diplom. II 2 bijl. p. 84); Vollenhove (Jonckbloet II p. 238).

27) Bakhuyzen v. d. Brink Gids 1837 Meng. p. 207. — Carleton Letters p. 89. — Baudart Mem. X p. 63, 90.

28) Dit blijkt uit het stilzwijgen, dat de bronnen meestal over hen bewaren.

29) Res. Holl. 30 Sept.—22 Oct. 1616, 17 April 1617, 19 Mei, 1 Juni 1618.

30) Zie de Bijlage.

31) Wttenb. Briev. n° 580 p. 292 (1629), n° 734 (1630).

32) Carleton Letters p. 89.

33) Carleton Letters p. 89.

34) Vgl. boven (p. 34) en Carleton Letters p. 307.

35) Wttenb. Oprecht Verhaal 1628 p. 28.

36) Carleton Letters p. 23, 89, 96, 213, 345 (1616—1619). — De la Noue (1617) in Groen's Archives (2) II p. 493. — Ouvré p. 284 (Aug. 1618). — Maurits bij Wttenb. Leven p. 53 (vgl. Kerck. Hist. IV p. 253).

Over 's Gravenhage: zie Carleton p. 87, 89, 174. — Over Utrecht: Wttenb. Leven p. 2.

37) De Groot Verh. p. 88, 262. — Dez. Verantw. p. 90. — Duyck aan Ernst Casimir 31 Dec. 1620 (Groen Arch.). — A. v. d. Capelle I p. 58, 400. — Carleton Letters p. 89. — Wttenb. Briev. n° 425.

38) Wttenb. Leven p. 10. — Dez. Kerck. Hist. III p. 87. — Intendit contra de Groot (Verh. p. 316). — Duyck aan Ernst Casimir 31 Dec. 1620 (Groen. Arch.). — Baudart Mem. VII p. 5. — Carleton Letters p. 306.

39) Wttenb. Kerck. Hist. III p 90. — Brandt Hist. der Ref. II p. 560, 852, 854.

40) Moersbergen bij Brandt Hist. der Regtspleging 2e druk p. 114.

41) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 257 vg.

42) Wttenb. Kerck. Hist. III p. 188, 207. — Vgl. echter Carleton Letters p. 89, 140.

43) Baudart Mem. VII p. 5 vg., XI p. 21, 93.

44) Groen Arch. (2) II L. 454. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 318.

45) Wttenb. Leven p. 47. — Dez. Kerck. Hist. IV p. 98, 185.

46) Willem Lodewijk aan Maurits 27 Mrt. = 6 April 1616.

47) Motley Barnevelt II p. 151.

48) Maurits kon zoowel op de Engelsche als op de Fransche en andere vreemde bevelhebbers (met slechts weinige uitzonderingen) staat maken: Carleton Letters p. 190, 262. — Vgl. de Groot Verh. p. 359.

49) De Groot Verantw. p. 235.

50) Wttenb. Leven p. 47. — Dez. Kerck. Hist. IV p. 98.

51) Carleton Letters p. 87.

52) Wttenb. Leven p. 48. — Res. Holl. 28 Jan. 1617.

53) Wttenb. Briev. n°. 177 (geschreven niet in Jan. 1617, maar in Jan. 1616; vgl. Wttenb. Leven p. 45, Kerck. Hist. IV p. 89).

54) Carleton Letters p. 49.

55) Res. Holl. 4 Nov.—22 Dec. 1616. — *Alle:* ook de Resolutie tot Vrede, die *niet* buiten werking was gesteld door de Res. v. 18 Mrt. 1616 (zie Res. Holl. 28 April 1616).

Digitized by Google

56) Oldenb Verh. p. 166 vg., 218, 221. — De Groot Verh. p. 12, 51, 120, 131, 162, 242 vg. — Historie v. h. Leven en Sterven 1658 p. 158 vg. — Vgl. C. P. Hooft Mem. en Adv. p. 154—166; v. d. Laen (1621) bij Brandt Hist. der Ref. IV p. 636.

57) Oldenb. Verh. p. 221 vg.

58) Res. Holl. 14 April 1617 (punt v. beschr. VIII). — De Groot Verh. p. 236. — Vgl. Oldenb. Verh. p. 9, 297, 305.

59) Prof. Wynne Gids 1859 II p. 115, 129. — Oldenb. Verh. p. 192—194, 207, 302, 303, 304. — De Groot Verh. p. 213, 264.

60) Groen Maurice et Barnevelt p. 155*.

61) Motley History etc. p. 233, 394. — Ouvré p. 268.

62) Zie Willem Lodewijk aan Maurits April 1609 (Gedenkst. v. Oldenb. III p. 307).

63) Zie Willem Lodewijk aan Jan en George van Nassau 23 Nov. 1614.

64) Zie Wttenb. Kerck. Hist. III p. 123 vg. — Rogge I p. 179.

65) v. d. Kemp III p. 127, 162, 174—176.

66) Aitz I p. 2.

67) Van den Saude Nederl. Historie 1650 p. 69, 70.

68) Oldenb. Verh. p. 93 vg.

69) Van den Sande, als boven.

70) Vgl. nog Willem Lodewijk aan Maurits 22 Dec. 1614, 2 Feb. 1616, 9 = 19 Mei 1617; Carleton Letters p. 220 (Dec. 1617).

71) Baudart Mem. VIII p. 32.

72) Willem Lodewijk aan Maurits 23 Jan. = 2 Feb. 1616, 27 Jan. = 6 Feb. 1617.

73) Willem Lodewijk aan Maurits 27 Mrt. = 6 April 1616.

74) Willem Lodewijk aan Maurits 17 Jan., 11 = 21 Feb., 17 = 27 Feb. 1617.

75) Willem Lodewijk aan Maurits 27 Mrt. 1616 („de *l'affection* de V. Exc. personne ne doute").

76) Oldenb. bij Brandt Hist. der Regtspl. 2de dr. p. 175.

77) Wttenb. Leven p. 19, 180. — Dez. Kerck. Hist. I p. 2—4. — Dez. Briev. n°. 133 p. 185.

78) Zie boven (p. 73 en p. 85), en Carleton Letters p. 196.

79) Carleton Letters p. 98 (Feb. 1617). — Wasselincx aan de Staten-Generaal 25 Oct. 1639 (bij van Rees Gesch. der Staathuish. in Ned. II. p. 107[2]).

80) Willem Lodewijk aan Maurits Mrt. 1617 (Groen Arch. Lettre 415, vgl. L. 397); dez. aan denz. 3 Mei 1617.

81) Carleton Letters p. 98.

82) Maurits aan Willem Lodewijk 26 Feb. 1617.

83) Carleton Letters p. 88. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 122, 126.

84) Carleton Letters p. 86.

85) Res. Holl. 13 Jan. 1617.

86) Res. Holl. 14 Jan. 1617.

87) Groen Arch. (2) II p. 471.

88) Wttenb. Leven p. 54.

89) Zie Res. Holl. 14 Jan. 1617. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 127 vg.

90) Wttenb. Leven p. 54.

91) Wttenb. Leven p. 58. — Dez. Kerck. Hist. IV p. 126.

92) Res. Holl. 14 Jan. 1617. — Carleton Letters p. 87.

93) Res. Holl. 18 Jan. 1617.

94) Carleton Letters p. 87.

95) Res. Holl. 20 Jan. 1617.

96) Carleton Letters p. 94.

97) Res. Holl. 28 Jan. 1617.

98) Carleton Letters p. 95.

99) Zie nog Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 121 (April 1616).

Digitized by Google

100) Rogge II p. 129. — Pract. v. d. Sp. R. 1618 p. 27. — Baudart Mem. V p. 2 (1613), VIII p. 10 (1616).

101) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 104 vg. — Pract. v. d. Sp. R. 1618 p. 26 vg. — Baudart Mem. VII p. 5, VIII p. 1—9, IX p. 27, 88 vg., X p. 31. — Rogge II p. 125.

102) Willem Lodewijk aan Maurits 19 April, 6 Mei, 9 = 19 Mei 1617. — Maurits aan Willem Lodewijk 1 Mei, 1 Juni 1617. — Bogerman aan Sibrandus Lubbertus 17 Feb. 1617 (van der Tuuk Bogerman Noot 238).

103) Reyd Historie etc. p. 240. — Aitzema I p. 7.

104) Prof. P. L. Muller De staat der Vereen. Nederl. etc. p. 534, 535.

105) Baudart Mem. IX p. 1 vgg. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 162 vgg.

106) De Groot Verh. p. 7, 49. — Staten v. Zeeland in 1613 (achter F. Aerssens Noodige Remonstrantie 1618). — C. v. d. Mijle Ontdekking van de valsche en Jesuietische practijke 1618 p. 6.

107) Res. Holl. 2 Mrt. 1617 (vgl. 28 Jan. 1617).

108) Res. Holl. 4 Mrt. 1617.

109) Res. Holl. 20, 23 Mrt. 1617.

110) Willem Lodewijk aan Maurits Mrt. 1617 (Groen Arch. Lettre 415).

111) Bovendien reeds verordend, en met algemeene stemmen, (de Groot Verantw. p. 218) in 1613 (Res. Holl. 17—20 Juli 1613. — Oldenb. Verh. p. 79); in 1614 (Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 77); en 28 Jan. 1617 (Res. Holl. 28 Jan. 1617).

112) Res. Holl. 17 Nov. 1578, 10 Mei 1580, 13 Aug. 1582, 16 Juli, 10 Sept. 1582, 2 Mrt. 1583, 12 April, 5 Juli 1584 etc.

113) Res. Holl. 20 Juli 1618.

114) Res. Holl. 17 Feb., 5 Mei 1617 etc.

115) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 185. — De Groot Verantw. p. 7, 106. — Dez. Verh. p. 21, 254 vg., 358. — Oldenb. Verh. p. 11, 301. — Vollenhove Broeder's Gevangenis p. 278. — Res. Holl. 17 Jan. 1618.

116) Res. Holl. 14 April 1617 (8ste punt van beschrijving).

117) Res. Holl. 25 April 1617 (vgl. 17 Mrt. 1617).

118) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 131, 137.

119) Res. Holl. 1 Mei 1617 (vgl. 23 Mrt., 29 April, 15, 23, 24 Juni 1617). — Carleton Letters p. 131. — De Groot Verh. p. 359.

120) Carleton Letters p. 139. — Vgl. Res. Holl. 24 Feb. 1617 (5de punt v. beschrijving), 22 April, 15 Juni 1617.

121) Carleton Letters p. 131.

122) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 183. — Res. Holl. 10, 19, 20, 27, Mei 1617. — Oldenb. Verh. p. 230.

123) Res. Holl. 10 Juni 1617.

124) Res. Holl. 19 Juni 1617 (vgl. 25 Juli, 4, 5 Aug. 1617). — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 183 (vgl. p. 188).

125) Res. Holl. 10 Juni 1617.

126) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 145, 190.

127) Carleton Letters p. 49 (Sept. 1616).

128) De Groot Verh. p. 89, 239, 259. — Willem Lodewijk aan Maurits 3 Mei 1617. — Vgl. de Groot Verantw. p. 60 vg.; Res. Holl 30 Sept.— 22 Oct., 6 Nov.— 22 Dec. 1616.

129) Einde Mei 1617 (Carleton Letters p. 131. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 184.)

130) Carleton Letters p. 82.

131) Carleton Letters p. 149.

Digitized by Google

132) Wttenb. Kerck Hist. IV. p. 184 vg. — De Groot Verh. p. 14 vgg., 56, 67, 89 vg., 187, 239, 254, 259 vg. — Oldenb. Verh. p. 246, 248, 249. — Carleton Letters p. 149. — Vgl. Res. Holl. 25 Juli 1617.

133) De Groot Verh. p. 16 vg., 82, 146 vg., 260 vg. — Dez. Verantw. p. 67.

134) De Groot Verh. p. 83, 146 vg., 187, 228.

135) Oldenb. aan Maurits 27 April 1618 bij Wttenb. Kerck. ,Hist. IV p. 272 vgg. — Zie over dien brief Carleton Letters p. 269, en over het denkbeeld nog de Groot bij Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 94.

136) Carleton p. 140 (Juni 1617).

137) Maurits aan Willem Lodewijk 1 Juni 1617.

138) Groen Arch. (2) III 15 Sept. 1635.

139) Carleton Letters p. 131.

140) Carleton Letters p. 131, 143.

141) Oldenb. Verh. p. 29. — Vgl. Res. Holl. 10 Juli 1617.

142) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 137 vg. — Rogge II p. 384.

143) C. P. Hooft Mem. en Adv. p. 168. — Wagenaar Amsterdam I p. 462.

144) C. P. Hooft Mem. en Adv. p. 169, 174 vg. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 144.

145) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 177 vgg. (vgl. p. 73 vg.). — Res. Holl. 21, 25 April 1617.

146) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 194 vg.

147) Oldenb. Verh. p. 297. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 193.

148) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 170. — Vgl. Carleton Letters p. 96; Res. Holl. 21 Jan., 15, 17 Feb., 9, 17, 23 Mrt., 19 Mei 1617.

149) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 181—183.

150) Kittensteyn bij Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 289.

151) De Groot Verh. p. 22, 105, 264.

152) De Groot Verh. p. 89, 262, 264. — Dez. Verantw. p. 184. — Carleton Letters p. 97.

153) De Groot Verh. p. 166, 263 vg. — Oldenb. Verh. p. 297. — Carleton Letters p. 130.

154) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 75—77, 102 vg. — Vgl. Baudart Mem. VIII p. 17, 18.

155) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 175. — Res. Holl. 5, 12, 20, 24, 25 Mei 1617.

156) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 176.

157) De Groot Verantw. p. 96.

158) Prof. Rutgers Het Kerkverband etc. p. 48[1], 52[1].

159) De Staten waren op de hoogte van de zaak vóór 't einde van 1617 (Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 210. — Vgl. Res. Holl. 8 April 1617).

160) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 156 vgg. — Carleton Letters p. 185.

161) Oldenb. Verh. p. 27 vg., 119.

162) Noodwendig discours 1618 p. 10.

163) Pract. v. d. Sp. Raad 1618 (op 't einde).

164) De Groot Verh. p. 12.

165) Carleton Letters p. 191 (Oct. 1617). — De Groot Verh. p. 19. — Vgl. Ouvré p. 277 (Mei 1617).

166) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 183 vg.

167) Willem Lodewijk aan Maurits 9=19 April 1617.

168) Willem Lodewijk aan Maurits 6 Mei 1617.

169) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 185.

170) Carleton Letters p. 152. — C. P. Hooft Mem. en Adv. p. 197.

Digitized by Google

171) Oldenb. Verh. p. 266. — De Groot Verh. p. 230—233.

172) Res. Holl. 5 Aug. 1617. — Carleton Letters p. 167.

173) Carleton Letters p. 164.

174) Historie v. h. Leven en Sterven 1658 p. 74, 82. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 189. — Oldenb. Verh. p. 113 vg. (vgl. p. 187). — Carleton Letters p. 181.

175) Historie v. h. Leven en Sterven p. 88.

176) Carleton Letters p. 89, 173. — Historie v. h. Leven en Sterven 1658 p. 88. — De Groot Verantw. p. 271.

177) Motley Barnevelt II p. 189 note. — Carleton Letters p. 287. — Vgl. Oldenb. Verh. p. 13 en p. 9, benevens zijn brief bij Wttenb. Kerck. Hist. V p. 72.

178) De Groot Verh. p. 248.

179) Carleton Letters p. 182.

180) Carleton Letters p. 173. — De Groot (Verh. p. 65) ontkent daarbij tegenwoordig te zijn geweest. Dat echter de vergadering werkelijk heeft plaats gehad, blijkt uit zijn merkwaardige vergissing (vgl. met de aang. plaats: Verh. p. 248).

181) Oldenb. Verh. p. 10, 296. — De Groot Verh. p. 105, 236.

182) Motley Barnevelt II p. 187. — Prof. Wynne Gids 1859 II p. 260 vg.

183) Oldenb. Verh. p. 299. — De Groot Verh. p. 52, 188 vg.

184) Willem Lodewijk aan Maurits 19 = 29 Dec. 1617.

185) Motley Barnevelt II p. 186.

186) Bijdragen en Mededeelingen v. h. hist. Utr. Gen. V p. 313.

187) Bijdragen (als boven) p. 313.

188) Bijdragen (als boven) p. 311.

189) Bijdragen (als boven) p. 309.

190) De Groot Verh. p. 174, 206 vg., 229. — Vgl. Carleton Letters p. 163.

191) Carleton Letters p. 152.

192) Carleton Letters p. 96 (Feb. 1617). — Vgl. Res. Holl. 17 Feb. 1617.

193) Res. Holl. 5 Aug. 1617. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 189. — Oldenb. Verh. p. 64, 138 vg. — Historie v. h. Leven en Sterven 1658 p. 73.

194) Oldenb. Verh. p. 10.

195) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 193 vg., 237 vg., 248. — Baudart Mem. IX p. 82, X p. 13. — Carleton Letters p. 238. — Pract. v. d. Sp. Raad 1618 p. 38 (noemt ook Rotterdam).

196) Oldenb. Verh. p. 303. — De Groot Verh. p. 179. — Dez. Verantw. p. 228, 249. — Daarom moesten de waardgelders zweren, ook buiten de provincie of stad, die hen aanwierf, dienst te zullen doen (Bijdragen en Mededeelingen v. h. hist. Utr. Gen. V p. 310. — Intendit tegen de Groot (Verhooren. p. 316). — Carleton Letters p. 294).

197) Prof. Wynne Gids 1859 II p. 265.

198) De Groot Verh. p. 264. — Vgl. (de Haen) Aanmerkingen op de sententie van Oldenbarnevelt p. 58.

199) De Groot Verh. p. 295. — Dez. Verantw. p. 222 vg., 259 vg.

200) De Groot Verh. p. 43. — Carleton Letters p. 131, 153 (vgl. p. 145).

201) De Groot Verh. p. 227, 240. — Vgl. denz. t. a. p. p. 114 en Verantw. p. 273.

202) C. P. Hooft Mem. en Adv. p. 337 vgg. — Vgl. de rijmelarij bij Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 259.

Digitized by Google

HOOFDSTUK VI.

1) Maurits aan Willem Lodewijk 7 Aug. 1617.

2) Maurits aan Willem Lodewijk 9 Aug. 1617.

3) Zie de Groot De jure praedae 1604 p. 268, 281. — Dez. Verantw. p. 3, 14 vgg. — Oldenbarnevelt (1607) bij Fruin Tien jaren p. 375[1]. — Merula († 1607), de Groot (1610), Buis (1618) bij Prof. L. de Hartog Nieuwe Bijdragen voor Rechtsgel. en Wetgev. 1882 p. 530.

4) Motley Barnevelt II p. 192 vg. — De Groot Verantw. p. 96 vg., 113, 150. — Dez. Verh. p. 264. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 283 vgg., 289, 315, 317. — Brandt Hist. der Rechtspl. 2de dr. p. 32. — Carleton Letters p. 195. — Res. Holl. 19 Oct. 1618.

5) Carleton Letters p. 131 (Mei 1617).

6) Maurits aan Willem Lodewijk 1 Juni 1617.

7) Carleton Letters p. 147, 163 vg., 166, 167, 173.

8) Res. Holl. 23 Sept. 1617 (vgl. 7, 21 Oct. 1617).

9) Carleton Letters p. 181. — Res. Holl. 26 Sept. 1617.

10) Res. Holl. 26 Sept. 1617. — Vgl. Oldenb. Verh. p. 50 vg., 243, 248, 262; de Groot Verh. p. 248.

11) De Groot Verh. p. 204, 292 vg. — Dez. Verantw. p. 258.

12) Res. Holl. 26 Sept. 1617. — Oldenb. Verh. p. 21, 24.

13) Res. Holl. 27 Sept. 1617.

14) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 198 (vgl. III p. 112).

15) Carleton Letters p. 180. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 199 vg.

16) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 193. — Maurits aan Willem Lodewijk 2 Oct. 1617. — Res. Holl. 29 (lees: 30) Sept. 1617. — De Groot Verantw. p. 246. — Dez. Verh. p. 52, 362. — Carleton Letters p. 181, 183, 184.

17) Carleton Letters p 184.

18) Res. Holl. 29 (lees: 30) Sept. 1617. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 193. — Carleton Letters p. 185.

19) Oldenb. Verh. p. 270, 273. — De Groot Verh. p. 359 vg. — Carleton Letters p. 195. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 190.

20) Res. Holl. 29 Aug. 1617.

21) Res. Holl. 12 (?) Sept. 1617 (vgl. 21 Oct. 1617). – Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 190.

22) Res. Holl. 29 Aug. 1617.

23) De Groot Verh. p. 130.

24) Res. Holl. 30 Sept. — 22 Oct. 1616 p. 25. — De Groot Verh. p. 224.

25) Res. Holl 26, 27, 28 Oct., 9 Nov. 1617. — Carleton Letters p. 195.

26) Carleton Letters p. 202 (vgl. p. 173, 188, 200).

27) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 221 vgg. (vgl. p. 280).

28) Baudart Mem. IX p. 86.

29) Res. Holl. 25 (?), 26 (?), 31 (?) Nov. 1617. — Vgl. Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 227. — Oldenb. Verh. p. 49, 281. — De Groot Verh. p. 123 etc. — Carleton Letters p. 194, 217.

30) Baudart Mem. X. p. 55.

31) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 232 vg. — Dez. Leven p. 30, 113 vg.

32) Carleton Letters p. 182 (Sept. 1617).

33) V. d. Kemp IV p. 67 vg. — Carleton Letters p. 191, 203. — Baudart Mem. IX p. 97. — Wttenb. Kerck Hist. IV p. 239.

Digitized by Google

34) Oldenb. Verh. p. 86, 288.
35) V. d. Kemp IV p. 70 vgg. — Wttenb Kerck. Hist. IV p. 247 vg. — Oldenb. Verh. p. 82—90, 287, 292. — Baudart Mem. IX p. 88, 93 vg. — Res. Holl. 13, 24 Feb., 23, 24 Mrt., 7 April 1618.
36) Res. Holl. 13 Dec. 1617.
37) Res. Holl. 17 Feb. 1618.
38) Carleton Letters p. 152, 173, 195, 218.
39) Motley Barnevelt II p. 202.
40) Carleton Letters p. 486 vg. (in elk geval *na* half Aug. 1617: Brandt Hist. der Ref. II p. 622).
41) Historie v. h. Leven en Sterven 1658 p. 68 vg. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 185.
42) Res. Holl. 17 Febr. 1618.
43) Carleton Letters p. 152.
44) Oldenb. Verh. p. 266.
45) De Groot Verh. p. 234, 265.
46) Res. Holl. 17 Feb. 1618. — Oldenb. Verh. p. 306.
47) Noodwendig discours 1618 p. 13 vg.
48) De Groot Verh. p. 233 vg. — Oldenb. Verh. p. 270—273. — Oldenb. Politieke Remonstr. 7 April 1618 (Kroniek v. h. Utr. hist. Genootsch. VIe Jaarg. p 269).
49) De Groot Verh. p. 129, 200. — Carleton Letters p. 231.
50) Res. Holl. 27 Jan. 1618. — De Groot Verh. p. 274—282.
51) Res. Holl. 13 Mrt. 1618. — Carleton Letters p. 239.
52) Res. Holl. 14 Mrt. 1618.
53) Res. Holl. 16 Mrt. 1618 (vgl. 6, 7 April 1618).
54) Zie Oldenb. Politieke Remonstrantie (Kroniek v. h. Utr. hist. Genootsch. Jaarg. VI p. 261).
55) Res. Holl. 10 April 1618.
56) Oldenb. Verh. p. 61 vg. — De Groot Verh. p. 125.
57) De Groot Verh. p. 283—285, 366. — Dez. Verantw. p. 248 vg. — Carleton Letters p. 290.
58) Res. Holl. 18, 19, 21 Mei 1618. — De Groot Verh. p. 254.
59) Wttenb. Briev. n° 821 (1630).
60) (De Haen) Aanmerkingen op de Sententie van Oldenb. p. 51. — Carleton Letters p. 264 (April 1618). — Oldenb. Verh. p. 307, 309. — De Groot Verantw. p. 231. — Vgl. de Groot Verh. p. 92 vg., 201, 228, 234, 264, 292. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 238.
61) Carleton Letters p. 271 (Mei 1618).
62) De Groot Verantw. p. 252. — Dez. Verh. p. 106, 293 vg.
63) Oldenb. Verh. p. 14. — De Groot Verantw. p. 252.
64) Carleton Letters p. 271.
65) De Groot Verantw. p. 253. — Dez. Verh. p. 23, 294 vg
66) De Groot Verantw. p. 256. — Dez. Verh. p. 85, 137, 191, 199.
67) Oldenb. aan Caron 4 Jan. 1618 (Intendit tegen Oldenb. Bijl. p. 91) — Vgl. Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 233.
68) Res. Holl 19, 21 Dec. 1617, 14, 17, 23 Feb., 29, 30 Mei, 16, 19, Juni 1618. — De Groot Verantw. p. 70. — Oldenb. Verh. p. 89. — Carleton Letters p. 217, 219, 240, 242 vg., 254. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 264 vgg.
69) De Groot Verh. p. 228. — Oldenb. aan Caron 29 Jan., 5 Mei, 7 Juni 1618 (Intendit tegen Oldenb. Bijl. p. 94, 100, 104).
70) De Groot Verantw. p. 194. — Vgl. Gedenkst. v. Oldenb. I p. 36 vg.; Hogendorp Bijdragen 1ste druk I p. 172.
71) Res. Holl. 4 Nov. 1613 — 23 Jan. 1614, 4—20 Mrt. 1614. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 69, 95

Digitized by Google

(vgl. p. 14 en Wttenb. Briev. n° 117).

72) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 95, 116. — Carleton Letters p. 57.

73) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 185. — Res. Holl. 10 Juni 1617.

74) Oldenb. Verh. p. 271.

75) In 1610 en 1611 waren zij Calvinistisch (Brandt Hist. der Ref. II p. 132. — Wttenb. Briev. n° 117). In 1614, 1616 en het begin van 1617 stemden zij met de Libertijnen (Carleton Letters p. 57, 89. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 95. — Vgl. de Groot Verh. p. 1; Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 116).

76) Maurits aan Willem Lodewijk 1 Juni 1617 (vgl. nog Beverwijk Begin van Holland in Dordrecht 1640 p. 360).

Over Enkhuyzen zie de Groot Verantw. p. 60, 195.

77) Res. Holl. 31 Mei 1618.

78) Res. Holl. 31 Mei 1618. — Oldenb. Verh. p. 25, 138, 205 vg. — De Groot Verh. p. 21, 51, 58, 133 vg., 265 vg., 357 vg. — Vgl. Gedenkst. v. Oldenb. I p. 183.

79) Res. Holl. 22 Juni 1618. — Oldenb. Verh. p. 188.

80) Carleton Letters p. 254.

81) Brandt Hist. der Ref. II p. 986 vg. — Vgl. Carleton Letters p. 271.

82) Carleton Letters p. 262. — V. d. Kemp IV p. 73.

83) Carleton Letters p. 255. — De Groot Verh. p. 293.

84) Carleton Letters p. 248, 254, 260, 261. — V. d. Kemp IV p. 72 vg.

85) Carleton Letters p. 261.

86) Carleton Letters p. 254, 260, 264, 267, 269, 271. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 270, 301. — Baudart Mem. X p. 31.

87) Carleton Letters p. 243 (Feb. 1618).

88) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 258. — Vgl. Res. Holl. 26 Jan., 10 Feb., 31 Mrt. 1618.

89) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 257. — Vgl. Res. Holl. 25 Jan., 8 Feb. 1617.

90) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 202, 236 vg. — Res. Holl. 4 Oct. 1617. — Baudart Mem. X p. 19. — Carleton Letters p. 184.

91) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 248—256.

92) De Groot Verh. p. 19. — Baudart, Mem. X p. 14.

93) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 251, 254. — Oldenb. Verh. p. 81.

94) Baudart Mem. IX p. 82. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 236.

95) Baudart Mem. X p. 60.

96) Carleton Letters p. 184.

97) Baudart Mem. X p. 14.

98) Baudart Mem. X p. 17, 19.

99) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 176.

100) Baudart Mem. X p. 1, 7. — Carleton Letters p. 225.

101) Vgl. Res. Holl. 20, 21 Dec. 1617, 4 Jan. 1618.

102) Res. Holl. 4 Jan. 1618. — Baudart Mem. X p. 7.

103) Vgl. Res. Holl. 23 Juni, 6 Juli 1618.

De geheele Oudewatersche zaak is beschreven bij Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 245 vg.

104) Carleton Letters p. 181 (Sept. 1617).

105) Res. Holl. 27 Sept., 4 Oct., 17 Nov., 22 Dec. 1617, 9, 21, 24 Feb., 13, 14 Mrt. 1618. — De Groot Verantw. p. 19, 22. — Vgl. Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 194 vg., 249; Res. Holl. 1, 17 Feb., 9 Mrt., 19, 28 April 1617.

106) Pract. v. d. Sp. Raad 1618 p. 42.

107) Pract. v. d. Sp. Raad 1618 p. 47.

108) Wttenb. Kerck. Hist. IV p.

Digitized by Google

281 vg. — Vgl. Res. Holl. 23, 26, 27, 28 Juni 1618.

109) Res. Holl. 29 Juni 1618.

110) Ouvré p. 222, 224, 277. — Brieven van Lionello en Suriano etc. p. 44, 366.

111) De Groot Verh. p. 34 vg., 47, 65, 226, 245. — Ouvré p. 224. — Vreede Inl. tot de Gesch. der Diplom. II 2 p. 1.

112) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 355. — Jan Francken (Kroniek v. h. Hist. Utr. Gen. Jaarg. XXX p. 742). — Brieven van Lionello en Suriano etc. p. 431.

HOOFDSTUK VII.

1) Tijdens het Bestand plachten de consenten niet vóór het midden des jaars in te komen (Aitz. I p. 3).

2) Res. Holl. 29 Juni 1618 (vgl. 23 Juni, 3, 5 Juli 1618). — Oldenb. Verh. p. 90, 99. — Het consent werd eerst den 15[den] Nov. verstrekt (Res. Holl. 15 Nov. 1618).

3) Res. Holl. 3 Juli, 1 Aug., 20 Sept., 18 Oct. 1618.

4) De Groot Verh. p. 107, 166, 191 vg. — Oldenb. Verh. p. 13 vg., 310—318.

5) Brandt Hist. der Ref. II. p. 805.

6) De Groot Verantw. p. 260.

7) De Groot Verantw. p. 253. — Oldenb. Verh. p. 318.

8) De Groot Verantw. p. 253. — Dez. Verh. p. 199 vg., 268. — Oldenb. Verh. p. 314 vg.

9) 5 Juli 's avonds te 7 ure (de Groot Verh. p. 290). De Haen en Hogerbeets hadden toen reeds zonder de Groot en de Lange een onderhoud met de deputatie gehad (de Groot Verh. p. 85, 93, 106).

10) De Groot Verh. p. 198 vg.

11) De Groot Verh. p. 175, 181, 235, 295. — De Groot Verantw. p. 259.

12) De Groot Verantw. p. 253, 255, 256. — Dez. Verh. p. 85, 93, 106, 137, 181, 290—295.

13) 9 Juli (v. d. Kemp IV p. 272).

14) De Groot Verh. p. 171.

15) Carleton Letters p. 197.

16) Res. Holl. 11 Juli 1618.

17) Zie Carleton Letters p. 149, 194. — C. P. Hooft Mem. en Adv. p. 334.

18) Res. Holl. 11 Juli 1618. — De Groot Verantw. p. 23. — Oldenb. aan Caron 5 Mei 1618 (Intendit tegen Oldenb. Bijl. p. 100). — Vgl. Reyd Historie etc. 1650 p. 414 vgg.

19) Res. Holl. 11 Juli 1618.

20) Res. Holl. 11 Juli 1618.

21) Res. Holl. 12 Juli 1618. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 288. — Oldenb. (Historie v. h. Leven en Sterven 1658 p. 233).

22) Oldenb. Verh. p. 14, 22. — Vgl. Res. Holl. 12 Juli 1618.

23) Oldenb. Verh. p. 14, 307 vg. — De Groot Verh. p. 181 vg., 264 vg., 266. — Dez. Verantw. p. 255 vg.

24) De Groot Verantw. p. 256.

25) Vijf of zes (Oldenb.: Historie v. h. Leven en Sterven 1658 p. 234).

26) Oldenb. Verh. p. 316.

27) Sententie v. Oldenb. (Oldenb. Verh. p. 326). — De Groot Verh. p. 175.

28) De Groot Verh. p. 22.

29) Carleton Letters p. 264. — Res. St.-Gen. 24 Juli 1618 (v. d. Kemp IV p. 274). — Oldenb. Verh. p. 18.

Digitized by Google

30) Wttenb. Kerck. Hist. IV p 289
31) Res. Holl. 21 Juli 1618. — Oldenb. Verh. p. 16 vg.
32) Res. St-Gen. 23 Juli 1618 (v. d. Kemp IV p 272—274). — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 293. — Oldenb. Verh. p 16, 18.
33) Res. St-Gen. 24 Juli 1618 (v. d. Kemp IV p. 274 vg). — Oldenb. Verh. p. 16, 17, 18.
34) Oldenb. aan Ledenberg 7 Oct 1617 (Intendit tegen Oldenb. Bijl. p. 90 vg.). — Oldenb. Verh. p. 11, 30 vg. — De Groot Verh. p 216 vg.
35) Oldenb Verh. p. 31.
36) Carleton Letters p 262.
37) Oldenb. Verh. p. 17.
38) De Groot Verantw. p. 261.
39) Res. Holl. 24 Juli 1618 (vgl. 28 Juli 1618).
40) Oldenb.: Historie v h. Leven en Sterven 1658 p 284.
41) Res. Holl. 24 Juli 1618. — De Groot Verantw. p 262, 263 vg. — Oldenb. Verh. p 24.
42) Oldenb. Verh. p. 21, 23, 24. — De Groot Verh. p. 84 vg., 177. — Carleton Letters p. 283. — De Groot Verantw. p. 264. — Res. Holl. 24 Juli 1618
43) Oldenb. Verh. p. 19. — De Groot Verh. p. 84, 93 vg., 102, 110, 269.
44) Oldenb. Verh. p. 26. — De Groot Verh. p. 94, 111.
45) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 294. — De Groot Verh. p. 24. — Dez. Verantw. p. 262. — Res. Holl. 25 Juli 1618.
46) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 295.
47) De Groot Verh. p. 215 (hij loochent alleen een formeel aanbod).
48) Carleton Letters p 274 (vgl. p. 458).
49) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 295
50) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 294. — Baudart Mem X p. 56.
51) De Groot Verantw. p. 266.
52) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 295.
53) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 295 vg. — Vgl. Wttenb. Leven p. 59; Groen Arch. (2) II p. 472.
54) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 296. — Vgl. de Groot Verantw. p. 263.
55) Res. Holl. 27 Juli 1618. — Wttenb. Kerck Hist. IV p. 296.
56 De Groot Verh. p. 20, 24 vgg.
57) De Groot Verh. p. 95, 115, 214 vg. — Dez. Verantw. p. 269 vg.
58) De Groot Verh. p. 115, 131 vg., 214 vg., 299. — Dez. Verantw. p. 270.
59) De Groot Verh. p. 300.
60) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 298 vg. — De Groot Verh. p. 301.
61) Baudart Mem. X p. 56. — De Groot Verh. p. 24.
62) De Groot Verh. p. 26.
63) De Utrechtsche dagvaart was na haar antwoord op 's Prinsen eischen uiteengegaan, maar het college van Gedeputeerde Staten was gebleven (de Groot Verh p. 95, 117, 132, 142, 223, 269 vg.).
64) De Groot Verh. p. 116, 117, 215 vgg. — Dez. Verantw. p. 271.
65) Res. Holl. 28 Juli 1618. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 297.
66) Vgl. Baudart Mem. X p. 56; De Groot Verantw. p. 272.
67) De Groot Verh. p. 118, 217, 218. — Dez. Verantw. p. 276.
68) Intendit tegen de Groot (de Groot Verh. p. 333). — De Groot Verantw. p. 273.
69) De Groot Verh. p. 24.
70) De Groot Verh. p. 24, 182, 269, 365.
71) De Groot Verh. p. 24—26.
72) De Groot Verh. p. 177, 219. — Dez. Verantw. p. 275.
73) De Groot Verh p. 85, 96, 114,

Digitized by Google

115, 118 vg., 133, 141, 218, 219 vgg., 266 vg., 271. — Dez. Verantw. p. 264, 274 vg.

74) De Groot Verh. p. 222.

75) De Groot Verh. p. 119, 221. — Dez. Verantw. p. 273.

76) De Groot Verh. p. 40, 118, 119, 366. — Dez. Verantw. p. 276.

77) De Groot Verh. p. 119 vg. — Dez. Verantw. p. 276.

78) Baudart Mem. X p. 56. — Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 300.

79) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 300.— — Carleton Letters p. 274 vg.

80) Baudart Mem. X p. 56.

81) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 300. — De Groot Verh. p. 366. — Vgl. Carleton Letters p. 328.

82) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 300.

83) Carleton Letters p. 189, 198, 262, 282. — Vgl. Wttenb. Briev. n°. 614, 627.

84) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 300. — Carleton Letters p. 282, 288, 306, 315.

85) De Groot Verh. p. 223.

86) De Groot Verh. p. 7 vg., 49.

87) Oldenb. bij Jan Francken (Kroniek v. h. hist. Utr. Gen. Jaarg. XXX p. 767). — Carleton Letters p. 281.

88) Res. Holl. 9, 15, 16, 24, 25 Aug. 1618. — De Groot Verantw. p. 72. — Dez. Verh. p. 28, 36 vg.

89) Hij was den 13den Aug. te 's Hage teruggekomen.

90) Ouvré.

91) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 302.

92) Carleton Letters p. 278.

93) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 303.

94) De Groot Verh. p. 60, 265, 366.

95) C. P. Hooft Mem. en Adv. p. 300.

96) De Groot Verh. p. 29.

97) Du Maurier Mémoires 1680 p. 279.

98) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 279.

99) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 304. — De Groot Verh. p. 366, 265.

100) Wttenb. Kerck Hist. IV p. 304.

101) Res. Holl. 24, 25 Aug. 1618. — Baudart Mem. X p. 62.

102) Res. Holl. 29 Aug. 1618. — V. d. Kemp IV p. 280 vgg. — Vollenhoven Broeder's gevangenis p. 39 vg. — De Groot Verantw. p. IX. — Dez. Verh. p. 367. — Carleton Letters p. 280 vg. — Velius Chroniek v. Hoorn 1648 p. 302. — Oldenb.'s familie bij Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 352.

103) Brandt Hist. der Ref. II p. 841. — Historie v. h. Leven en Sterven 1658 p. 92.

104) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 305. — De Groot Verh. p. 35. — Carleton Letters p. 278 vg., 284. — Jan Francken (Kroniek v. h. hist. Utr. Gen. Jaarg. XXX p. 735 vg.).

105) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 305. — Res. Holl. 29 Aug. 1618.

106) Carleton Letters p. 308 (vgl. p. 358, 448).

107) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 306.

108) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 305.

109) Carleton Letters p. 281.

110) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 306.

111) Res. Holl. 29 Aug. 1618. — Vgl. Jan Francken (kroniek v. h Utr. hist. gen. Jaarg. XXX p. 738).

112) Res. Holl. 31 Aug. 1618.

113) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 314.

114) Zie Oldenb. bij Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 275. — Wttenb. Leven p. 90. — A. v. d. Capelle Gedenkschr. I p. 147. — Huyghens Mémoires (uitgeg. door Prof. Th. Jorissen) p. 12. — Wttenb. Briev. n°. 264. — Groen Arch. (2) II Lettre 467. — Grevinchoven Amsterd. Beroerte 1626 p. 23. — Wederlegging van 't Libel fameus 1627 p. 20. — Korte Antw. op de redenlooze redenen 1628 p. 4 vg. — Historie van het Leven en Sterven 1658 p. 103. — Provisioneele opening 1637.

Digitized by Google

— Mannen als Reyngout (Oldenb. Remonstr. 1618 p. 10).

115) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 314 vg. — V. d. Kemp IV p. 95—109, 139 vg. — Baudart Mem. X p. 66—70. — Carleton Letters p. 289—309.

116) Wttenb. Kerck. Hist. IV p. 315. — Baudart Mem. X p. 66—70. — V. d. Kemp IV p. 95—103. — Carleton Letters p. 289—309. — Aerssens aan Maurits 9 Oct. 1618 (Groen Arch.).

117) Baudart Mem. X p. 88. — Vgl. Carleton Letters p. 310 vg., 314.

118) Baudart Mem. X p. 89. — Vgl. Res. Holl. 15 Nov. 1618.

119) Baudart Mem. X p. 94. — Vgl. Res. Holl. 29 Nov. 1618.

120) Baudart Mem. XI p. 16. — Carleton Letters p. 345, 349.

121) Baudart Mem. XI p. 20 — Carleton Letters p. 345, 349.

122) Baudart Mem. XI p. 20.

123) Baudart Mem. XI p. 22.

124) Baudart Mem. XI p. 86 vg.

125) Baudart Mem. XI p. 93.

126) Baudart Mem. X p. 67 vg. — Carleton Letters p. 302. — Brieven van Lionello en Suriano p. 364.

127) Baudart Mem. X p. 89.

128) Baudart Mem. XI p. 16.

129) Baudart Mem. X p. 89, XI p. 87, 93. — Carleton Letters p. 318, 320, 437, 444.

HOOFDSTUK VIII.

1) C. P. Hooft Mem. en Adv. p. 19, 134, 154 vg. — Vgl. Nader opening van een hoogwichtige zake 1618 (waar hij met Mozes vergeleken wordt).

2) C. P. Hooft Mem. en Adv. p. 133 vg. — Oldenb. Verh. p. 166, 218 vg. — De Groot Verh. p. 10, 11, 13.

3) Zie dezelfde opvatting bij den welwillendste van Oldenbarnevelts rechters (Junius) in: Carleton's Letters p. 367.

4) Carleton Letters p. 410 (Nov. 1619).

5) Is hij later welwillender jegens de Arminianen geworden? Zie v. d. Kemp IV p. 135 vg.; Brandt Hist. der Ref. IV p. 469, 702, 1034; Vive Oranje 1668 p. 15.

6) Baudart Mem. X p. 68, 70. — Brieven van Lionello en Suriano p. 323.

7) V. d Kemp IV p. 95—107. — Beverwijk Begin v. Holl. in Dordr. 1640 p. 360.

8) Carleton Letters p. 309.

9) De Groot Verh. p. 367. — Dez. Verantw. p. 263. — Het waren Asperen in het lid der Edelen, Thorenvliet in de Leidsche vroedschap.

10) Wagenaar Amsterdam I p. 481.

11) In 1623 wordt Jakob Reael vroedschap (vgl. Wttenb. Briev. n°. 533), in 1627 Simon de Rijcke en Jakob Vinck (Copie v. d. brief v. Reygersbergh met eenige aanmerkingen 1627; Kort en Waarachtig Verhaal 1628), in 1629 Harmen van de Poll (uitgebannen in 1618), in 1630 Jakob de Graeff, Laurens Reael, Jan Huydecoper (Wttenb. Briev. n°. 701 vgl. 704), allen mannen aan wier anti-Calvinistische gezindheid geen twijfel bestaat.

12) De Groot Verh. p. 50.

13) Aitz I p. 703. — Vgl. Carleton Letters p. 503; Duyck aan Ernst Casimir 10 Dec. 1620.

14) Zie mijn artikel in den „Tijdspiegel" 1884 n° 5 p. 47 vg.

15) Op 't zelfde standpunt had zich

Digitized by Google

eene synode van 1582 gehouden (de Groot Verantw. p. 48 vg.), als ook de beroemde Contraremonstrantie (Baudart Mem. II p. 35).

16) Carleton Letters p. 375 vg. — Brandt Hist. der Ref. III p. 749—752.

17) Brandt Hist. der Ref. IV p. 324—331.

18) Brandt Hist. der Ref. IV p. 522.

19) Brandt Hist. der Ref. IV p. 520 vgg., 780 vgg.

20) Zie Pestel Commentar. 1795 I p. 418 vg.

21) Brandt Hist. der Ref. IV p. 324. — Pestel I p. 402.

22) Pestel I p. 402.

23) Pestel I p. 402.

24) Brandt Hist. der Ref. IV p. 17, 284 vg., 765—771.

25) Brandt Hist. der Ref. IV p. 780.

26) Wttenb. Logenkorting 1630 p. 27.

27) Duyck aan Ernst Casimir 10 Dec. 1620 etc.

28) Hij verklaarde alles aan de Staten-Generaal over te laten (de Groot Verh. p. 46, 60).

29) Wttenb. Kerck. Hist. V p. 79.

30) Het doodvonnis is den rechters eerst in April 1619 in den zin gekomen. Hun motief was: de nog steeds dreigende houding der Arminianen (Carleton Letters p. 357, 359 vg.).

31) Baudart Mem. X p. 88 vgg. — Carleton Letters p. 318. — Res. Holl. 18 Dec. 1618.

32) Baudart Mem. XI p. 77 vgg. (vgl. X p. 89 vg., XI p. 75 vg.)

33) Baudart Mem. XI p. 76, 85. — Carleton p. 375 (vgl. p. 368, 370, 373, 410).

34) Velius bij Brandt Hist. der Ref. IV p. 629.

35) Staten-Generaal (bij Baudart Mem. XI p. 78). — Carleton Letters p. 372 vg. — Duyck aan Ernst Casimir 10 Dec. 1620. — Wttenb. Briev. n°. 439 p. 288, n°. 525, n°. 687 p. 622. — Grevinchoven Amst. Beroerte 1626 p. 28. — Brief van Reygersbergh met eenige Aanmerkingen 1627. — Klare Aanwijzing, zijnde het 3de Dl. van 't Tractaat tegen Pays etc. 1630.

36) Carleton Letters p. 372, 377, 394, 444. — Duyck aan Ernst Casimir 31 Dec. 1620.

37) Carleton Letters p. 376, 394.

38) Carleton Letters p. 372, 377, 380, 394. — Duyck aan Ernst Casimir 31 Dec. 1620.

39) Carleton Letters p. 377, 380, 394. — Vgl. Baudart X p. 83.

40) Copie van eenige requesten 1626 p. 8. — Copie van twee Remonstrantiën 1627. — Kort en bondig verhaal van de Arminiaansche factie 1628. — Mardachaï of Christel. patriot 1632 p. 43 vgg. — A. v. d. Capelle Gedenkschr. I p. 613.

41) Copie van twee Remonstrantiën 1627. — Redenen, door welke verscheiden magistraatspersonen van der Goude zijn gemoveerd geweest 1628. — Henricus Arnoldi Van den Conscientiedwang 1629 p. 94 vg.

42) Baudart Mem. VIII p. 27.

43) V. d. Kemp IV p. 140. — Carleton Letters p. 430, 446, 448, 484. — Res. Holl. 12 Dec. 1618.

44) Passchier de Fijne Nieuwjaarsgeschenk 1625. — Dez. Voorrede vóór Poppius Kort en grondig bericht 1625.

45) Wttenb. Briev. n°. 305 p. 207. — Carleton Letters p. 410. — Brandt Hist. der Ref. IV p. 134 vgg.

46) Brandt Hist der Ref. IV p. 655 vgg.

47) Wttenb. Briev. n°. 315 p. 243.

48) Duyck aan Ernst Casimir 31 Dec. 1620. — Vgl. Baudart Mem. XI p. 87.

Digitized by Google

49) Aitz. I p. 167. — Maurits aan Langerak e. a. bij Vreede Inl. tot de Gesch. der Nederl. Dipl. II 2 Bijl. p. 1—7, 38 vg.
50) Jan Francken (Kroniek v. h. hist. Utr. Gen. Jaargang XXX p. 765).
51) Aitz. I p. 1 vg.
52) Mr. S. Muller Mare Clausum p. 151 —168. — Carleton Letters p. 326 vg., 336, 447, 451, 502 (vgl. p. 460).
53) A. v. d. Capelle Gedenkschr. I p. 115 vg.
54) Carleton Letters p. 460, 503 (vgl. p. 349, 382, 404, 424, 425, 429). — Zie echter ook Aitz. I p. 39.
55) Aitz. I p. 5.
56) Zie den Franschen gezant bij Carleton Letters p. 394.
57) Carleton Letters p. 394.
58) Ranke Werke XXXVIII p 293. —Aitz. I p. 39, 46.
59) Carleton Letters p. 424 vg., 429.
60) Carleton Letters p. 348, 467.
61) Carleton Letters p. 378, 467. — Aitz. I p. 44.
62) Aitz. I p. 5 vgg. — Baudart Mem. XI p. 122. — Carleton Letters p. 487. — Brieven van Lionello en Suriano etc. p. 393.
63) Aitz. I p. 40. — Ranke Werke XXXVIII p. 296.
64) Aitz. I p. 5, 75, 164, 166, 443. — V. d. Kemp IV p. 359 vgg.
65) Aitz. I p. 52, 117.
66) V. d. Kemp IV p. 149.
67) Aitz. I p. 166.
68) Aitz. I p. 125.
69) Aitz. I p. 163.
70) Aitz. I p. 2, 40, 50. — De Groot Verh. p. 32. — Vreede Inl. tot de Gesch. der Nederl. Diplom. II 2 p. 57. — Wttenb. Leven p. 130 vgg., 139.
71) Ranke Werke XXXVIII p. 295.
72) Door Aerssens (Vreede Inleiding etc. II 2 p. 3).
73) Ranke Werke IX p. 200.
74) Ranke Werke IX p. 202.
75) Vreede Inleiding etc. II 2 p. 50.
76) Aitz. I p. 229, 285, 357. — Vreede Inleiding etc II 2 p. 68, 70, 71.
77) Aitz. I p. 285. — Vreede Inleiding etc. II 2 p. 71 vg.
78) Ranke Werke IX p. 215.
79) Ranke Werke IX p. 216.
80) Aitz. I p. 292, 455.
81) Ranke Werke IX p. 224².
82) Vgl. Vreede Inleiding etc. II 1 p. 290.
83) Apologie pour les églises de France (Wttenb. Briev. III 1 p. 213). — Aitz. I p. 428.
84) Motley Rise p. 551 vg. — Dez. History p. 136 vgg.
85) Motley Hist. p. 43, 134, 162 vg.
86) Motley History p. 163.

HOOFDSTUK IX.

1) Wttenb. Leven p. 164.
2) De Groot Verh. p. 61. — Wttenb. Leven p. 62. — Aitz. I p. 2 (vgl. p. 46).
3) Wttenb. Brieven n°. 356.
4) Wttenb Briev. n°. 340.
5) Du Maurier Mémoires 1680 p. 249. — d'Estrades I p. 55 vg.
6) Huyghens Mémoires (uitgeg. door prof. Th. Jorissen) p. 6 (vgl. p. 14). — Wttenb. Briev. n°. 820.
7) Wttenb. Briev. n°. 353.
8) Wttenb. Briev. n°. 332, 333, 340, 344, 346, 347, 348, 352, 353, 383, 384, 386, 387, 388, 390, 391, 395, 396, 400, 401, 411, 418, 425, 450, 485, 508, 527, 575, 582, 666, 709, 712, 715, 719, 737, 747, 778,

Digitized by Google

812, 884, 858. — Vgl. A. v. d. Capelle p. I 383; Wttenb. Briev. n°. 234.

9) Wttenb. Briev. n°. 361.

10) du Maurier Mém. 1680 p. 277.

11) Wttenb. Briev. n°. 352, 704. — Aitz. I p. 965.

12) Grevinchoven Amsterd. Beroerte 1626 p. 23.

13) Zie Wttenb. Gesprek tot aflegging van verscheiden logenen 1630 p. 42. — Dez. Briev. n°. 367. — Hooft Nederl. Histor. 1642 I p. 38.

14) Zie Hooft Nederl. Hist. 1642 I p. 37 vg. — De Groot bij Wttenb. Briev. n°. 730 p. 437.

15) Huyghens Mém. p. 5 vg. — Doucher Predicatie 1625 p. 8. — Wttenb. Briev. n°. 352, 564, 570. — Grevinchoven Amsterd. beroerte 1626 p. 15. — Brief van Reygersbergh met eenige aanmerkingen 1627. — Wttenb. Wederlegging v. h. Libel fameus p. 46 vg. — Kort en bondig verhaal der Armin. factie 1628. — V. d. Linde Conscientiedwang 1629 p. 76. — Project met sommige bedenkingen over 't zelve 1630 p. 22. — Copie van een voortreffelijken brief 1630. — Provisioneele opening 1637. — Wicquefort II p. 28 (a°. 1651).

16) Wttenb. Briev. n°. 425, 427.

17) Wttenb. Briev. n°. 480.

18) Wttenb. Briev. n°. 364.

19) Kort en Waarachtig verhaal 1628.

20) Wttenb. Briev. n°. 531, 535, 738 (vgl. n°. 425, 431, 556, 564, 565).

21) Wttenb. Briev. n°. 775, 777, 781 p. 249, n°. 786.

22) Wttenb. Briev. n°. 781 p. 249. — In 1634 verliet Gouda de zijde van Calvijn (Provisioneele Opening 1637).

23) Zie beneden p. 201.

24) Wttenb. Briev. n°. 343, 344.

25) Vgl. Wttenb. Oprecht Verhaal 1628 p. 27; denz. Briev. n°. 480, 483, 485, 542, 573, 574, 627, 628 over soortgelijke voorvallen te Woerden, Hoorn, Utrecht, Brielle.

26) Wttenb. Briev. n°. 347, 349.

27) Wttenb. Briev. n°. 346, 364, 366, 485.

28) Wttenb. Briev. n°. 342.

29) Wttenb. Briev. n°. 344, 480, 485, III 1 p. 519. — Vgl. Res. Holl. 19 Mrt., 6, 10 April 1626; Wttenb. Briev. n°. 356.

30) Wttenb. Briev. n°. 344, 352, 478, 480, 485, 500, 611.

31) Wttenb. Briev. n°. 344, 352, 483, 485, 611.

32) Wttenb. Briev. n°. 343 (vgl. n°. 347, 352).

33) Wttenb. Briev. n°. 356. — Grevinchoven Joabskus 1626.

34) Wttenb. Briev. n°. 339, 352.

35) Twee Copieën 1626.

36) Verificatie der remonstrantie 1626 p. 34. — Zie echter ook Wttenb. Briev. n°. 437.

37) Wttenb. Briev. n°. 437. — Doucher Predicatie 1625 p. 8. — Grevinchoven Amst. Beroerte 1626 p. 15.

38) Wttenb. Briev. n°. 346.

39) Wttenb. Briev. n°. 437.

40) A. v. d. Capelle I p. 372.

41) Wttenb. Oprecht Verhaal 1628 p. 72.

42) Twee copieën 1626.

43) Wttenb. Oprecht Verhaal 1628 p. 15.

44) Schoonhovensch Vertoog 1630.

45) Wttenb. Briev. n°. 332.

46) Aitz. I p. 546.

47) Vreede Inleiding etc. I p. 200, II 2 p. 92 vgg. — Vgl. Wttenb. Briev. n°. 483, 485.

48) Groen Archives (2) III L. 485.

49) Wttenb. Briev. n°. 353.

Digitized by Google

50) Wttenb. Briev. n°. 430 etc.
51) Zie o. a. Wttenb. Briev. n°. 425.
52) Wttenb. Brieven no. 425, 430, 431.
53) Res. Holl. 6 April, 3 Juli 1626.
54) Zie Res. Holl. 7 Juli 1626.
55) Res. Holl. 4 Juli 1626, 4, 8, 16 Mei 1627. — Wttenb. Briev. n°. 361, 364, 365, 366, 425, 431, 443.
56) Res. Holl. 4, 7 Juli 1626, 9 20 Mrt., 1, 3, 30 April, 1, 8, 18, 19 Mei 1627.
57) Res. Holl. 27 Juli 1626.
58) Res. Holl. 19 Mei 1627.
59) Res. Holl. 17 Juni 1627. — Wttenb. Briev. n°. 445, 453.
60) Res. Holl. 29 Juni 1627.
61) Res. Holl. 2 Juli 1627.
62) Res. Holl. 3 Aug. 1627.
63) Res. Holl. 10, 24 Sept. 1627.
64) Wttenb. Briev. n°. 402, 414, 457, 461, 466.
65) Wttenb. Briev. n°. 342—344 (Oct.—Dec. 1625), n°. 390 (Dec. 1626). Van Dec. 1625—Dec. 1626 hadden de Remonstranten het er echter zeer rustig gehad (A. v. d. Capelle I p. 388; Wttenb. Briev. n°. 346, 388).
66) Wttenb. Briev. n°. 399, 402, 403, 412, 414, 416, 420, 435, 436, 440, 446, 466.
67) Wttenb. Briev. n°. 416, 420; III 1 bijl. A.
68) Wttenb. Briev. n°. 399, 402, 404, 405, 406, 410.
69) Wttenb. Briev. n°. 457, 459—461, 465—468.
70) Wttenb. Briev. n°. 416.
71) Wttenb. Briev. n°. 416 (vgl. no. 352).
72) Wttenb. Briev. n°. 457, 459.
73) Wttenb. Briev. n°. 460.
74) Wttenb. Briev. n°. 461.
75) Wttenb. Briev. n°. 436.
76) Wttenb. Briev. n°. 461.
77) Wttenb. Briev. n°. 460.
78) Wttenb. Briev. n°. 465, 467.
79) Wttenb. Briev. n°. 465.
80) Wttenb. Briev. n°. 467.
81) Wttenb. Briev. n°. 460, 466.
82) Wttenb. Briev. n°. 468.
83) A. v. d. Capelle I p. 437.
84) A. v. d. Capelle I p. 552 vgg. — Wttenb. Briev. n°. 736. — Aitz. I p. 1217.
85) Vgl. Wttenb. Brieven n°. 484, 490, 495, 496, 514, 542, 550, 552, 553, 556, 559, 558, 573, 574, 586, 645, 650, 651, 709.
86) Wttenb. Briev. n°. 526, 527.
87) Wttenb. Briev. n°. 480, 513, (vgl. no. 516).
88) Wttenb. Briev. n°. 542. — Res. Holl. 12 Aug. 1628.
89) Wttenb. Briev. n°. 492 (vgl. n°. 478, 480, 481, 483, 484, 485, 487).
90) Wttenb. Oprecht Verhaal 1628 p. 28.
91) Zie Wttenb. Briev. n°. 512.
92) Zie Wttenb. Leven p. 35, 160. — Dens. Briev. n°. 347, 508, 512, 521, 534, 792, 790 (echter ook n. 503). — Dens. Oprecht Verhaal (voorrede en p. 37).
93) Wttenb. Briev. n°. 487, 503, 504, 508, 509, 511, 512, 513, 515, 516, 517, 519—523, 526, 527, 533, 542. — Res. Holl. 30 Sept. 1628. — Wttenb. Briev. n°. 550, 549, 553, 554, 556. — De straffen, die werkelijk geëxecuteerd werden, waren drie boeten van f 25 en eenige kosten (Wttenb. Briev. n° 533, 556).
94) Wttenb. Briev. n°. 576.
95) Wttenb. Briev. n°. 443.
96) Wttenb. Briev. n°. 427.
97) Kort en bondig verhaal der Armin. factie 1628.
98) Wttenb. Briev. n°. 503. — Vgl. Kroon der Schutterij 1628.

Digitized by Google

99) Kort en Waarachtig Verhaal 1628. — A. v. d. Capelle I p. 463. — Wttenb. Briev. n°. 494, 503.

100) Doucher Predicatie 1625 p. 8. — Grevinchoven Amst. beroerte 1626 p. 15. — Kort en bondig verhaal van de Armin. factie 1628. — Echo op den eed van de schutterij 1628 p. 10 (vgl. p. 17). — Waarachtige vertooning 1629 p. 25, 32. — Copie v. d. requeste v. Jan Willemsz Bogaert 1629. — Copie v. d. Remonstrantie, die bij abuis genoemd wordt Deductie 1629.

101) Noodwendig en levendig verhaal 1629. — Copie van de Requeste van Jan Willemsz. Bogaert 1629. — Copie van de Remonstrantie, die bij abuis genoemd wordt Deductie 1629. — Wttenb. Briev. n°. 592.

102) Wttenb. Briev. n°. 550. — Noodwendig en levendig verhaal 1629.

103) Kort en Waarachtig verhaal 1628.

104) Wttenb. Briev. n°. 561, 576. — Schuttersdwang 1629 p. 6, 8.

105) Schuttersdwang 1629 p. 24 vg. — Wttenb. Briev. n°. 561.

106) Zie Schuttersdwang 1629 p. 13, 15. — Noodwendig en levendig verhaal 1629. — Wttenb. Briev. n°. 558, 559, 561.

107) Copie van de requeste van Jan Willemsz. Bogaert 1629.

108) Wttenb. Briev. n°. 565.

109) Wttenb. Briev. n°. 566 (zij kwamen uit Utrecht).

110) Noodwendig en levendig verhaal 1629. — Schuttersdwang 1629.

111) Sententiën, uitgesproken den 31sten Jan. 1629, waarbij gevoegd is de abolitie.

112) Wttenb. Briev. n°. 582.

113) Wttenb. Briev. n°. 586.

114) Wttenb. Briev. n°. 580, 586.

115) Wttenb. Briev. n°. 591, 593.

116) Wttenb. Briev. n°. 610.

117) Wttenb, Briev. n°. 590.

118) Res. Holl. 28 Feb. 1629.

119) Wttenb. Briev. n°. 593.

120) Res. Holl 1 Mrt. 1629. — Wttenb. Briev n°. 595, 596, 603, 610.

121) Wttenb. Briev. n°. 608, 610, 611, 618—621.

122) Wttenb. Briev. n°. 625.

123) Wttenb. Tegen den glossateur der gedrukte sententie Smoutii 1630 p. 10.

124) Wttenb. Briev. n°. 692, 693, 696, 697.

125) Wttenb. Briev n°. 698, 701, 704, 707, 711 (vgl. n° 721, 742, 748).

126) Wttenb. Briev. n°. 775, 777, 781 p. 249, n°. 786.

127) Res. Holl. 26 Mrt. 1630.

128) Wttenb. Briev. n°. 738.

129) Res. Holl. 27 Mrt. 1630.

130) Wttenb. Briev. n°. 775, 776 p. 237, n°. 777, 781 p 249, n°. 786.

131) Wttenb. Briev. n°. 781 p. 249 vg., n°. 786.

132) Res. Holl. 6, 12 Dec. 1630, 4—23 Dec. 1631. — Wttenb. Briev. n°. 855. — Vgl. Acte van de resolutie van de Staten van Holland over Amsterdam met hetgeen daarop gevolgd is 1631.

133) Aitz. I p. 1022.

134) Wttenb. Briev. n°. 543.

135) Wttenb. Briev. n°. 488, 543, 550, 570, 582, 586, 686, 591. — Berckel was Contraremonstrant (Wttenb Briev. n°. 686).

136) Oprechte en grondige verklaring van eenige notulen 1631 p. 4, 10—17.

137) Sententie bij mijn heeren baljuw, burgemeesteren en vroedschappen der stad Rotterdam gegeven 7 Aug. 1630.

138) Opening van 't geen dat er gepasseerd is in den Zuid-Hollandschen

Digitized by Google

Synodus 1630 — Verhaal van 't verhandelde in de Zuid-Hollandsche synode 1631 p. 21, 42.

139) Oprechte verklaring van eenige notulen 1631 p. 2*.

140) Oprechte verklaring van eenige notulen 1631 p. 2, 41, 11*.

141) Verhaal van 't verhandelde in de Zuid-Holl. Synode 1631 p. 70.

142) Oprechte verklaring van eenige notulen 1631 p. 15* vg.

143) Oprechte verklaring van eenige notulen 1631 p. 27*.

144) Aitz. I p. 903, 965. — Wttenb Briev. n°. 671, 673. — Dez. Voorstand van de vrijheid der conscientie 1630 p. 93. — Wsselincx Waarschuwing over den Trèves 1630. — Copie van een missive 1630 (= Spaansche Vossevel 1631). — Conscientieuse bedenkingen 1629 (achter de Consideratiën etc. der W. I. C. 1629).

145) Aitz. I p. 984 vgg., 1029, 1066.

146) Wttenb. Briev. n°. 671. — Eenige consideratiën op den Trèves 1629 (achter de Consideratiën etc. der W. I. C. 1629). — Antwoord op zekeren brief Eulalii 1629. — Wsselincx Waarschuwing over den Trèves 1630. — Resolutie v. Haarlem 1630 (Missive der Staten v. Holland 12 Jan. 1630).

147) Aitz. I p. 965, 969, 978. — Wttenb. Briev. n°. 662.

148) A. v. d. Capelle I p. 555. — Wttenb. Briev. n°. 693.

149) Vgl. Groen Archives (2) III Lettre 499 (a° 1634).

150) Aitz. I p. 900.

151) Wttenb. Briev. n°. 693, 695.

152) Resolutie der HH. van Haarlem 1630 (Missive der Staten v. Holl. 12 Jan. 1630).

153) Wttenb. Briev. n°. 698.

154) Project samengevoegd uit de adviezen der leden 1630.

155) Wttenb. Briev. n°. 702, 706, 709 p. 45.

156) Wttenb. Briev n°. 719.

157) Wttenb. Briev. n°. 728 p. 96.

158) Wttenb. Briev. n°. 727.

159) A. v. d. Capelle I p. 575 (Mrt. 1630). — Wttenb. Briev. n°. 714. — Vgl. Aitz. I p. 971, 978.

160) Wttenb. Briev. n°. 714.

161) A. v. d. Capelle I. p. 575. (Mrt. 1630).

162) A. v. d. Capelle I p. 606 vg. — Vgl. echter Wttenb. Briev. n°. 832.

163) Aitz. I p. 978. — Vgl. Wttenb. Briev. n°. 737 p. 118, n°. 748, 781 p. 248, n°. 797 p. 300, n°. 832.

164) Wttenb. Briev. n°. 487, 550, 565, 580 p. 294, n°. 615, 616, 618, 628, 636, 683, 692 (vgl. n°. 602, 637)

165) Wttenb. Briev. n°. 730.

166) Wttenb. Briev. n°. 683, 704, 707, 709, 718, 723, 725, 726, 728—731.

167) Wttenb. Briev. n°. 740.

168) Wttenb. Briev. n°. 344, 478.

169) Wttenb. Briev. n°. 480; III 1 bijl. I.

170) Wttenb. Briev. n°. 445.

171) Wttenb. Briev. n°. 437, 482.

172) Wttenb. Briev. n°. 437.

173) Wttenb. Briev. n°. 498, 500, 503 („meest buiten").

174) Wttenb. Oprecht Verhaal 1628 p. 25.

175) Wttenb. Oprecht Verhaal 1628 p. 28.

176) Nieucoop, Arlanderveen, Soetermeer, Bleiswijk, Sevenhuyzen, Sevenhoven, Soeterwoude, Warmond, Leiderdorp, Oestgeest, Oude-Wetering, Swammerdam, Waddincxveen, Hazerswoude, Moordrecht, Noordwijk (Wttenb.

Digitized by Google

Briev. III 1 Bijl. I; III 2 bijl. A. — Dez. Oprecht Verhaal 1628 p. 12, 15, 25).

177) Wttenb. Briev. n°. 595, 640, 648, 725, 694, 709 p. 47, n°. 787 p. 119, n°. 743, 748, 798, 799.

178) Wttenb. Briev. n°. 646, 665.

179) Zendbrief der Remonstrantsche leeraars 1631 p. 24.

180) Wttenb. Briev. n°. 595, 605, 611.

181) Wttenb. Briev. n°. 349, 352, 480, 580 p. 294, n°. 605, 724 (vgl. n°. 499, 501, 751, 506, 508, 527, 607).

182) Wttenb. Briev. n°. 512

183) Wttenb. Oprecht Verhaal 1628 p. 25.

184) A. v. d. Capelle I p. 613.

185) Wttenb. Briev. n°. 445. — Vgl. Henricus Arnoldi Van den conscientiedwang 1629 p. 96.

186) Wttenb. Oprecht Verhaal 1628 p. 14, 28. — Wttenb. Briev. III 2 p. 637.

187) Wttenb. Briev n°. 701 (vgl. n°. 615). — Antwoord en wederlegging eens briefs van Dominicus Vinsemius 1630 p. 6, 7.

188) Behalve de Groot, maar deze had het zich zelf te wijten (Wttenb. Leven p. 172).

189) Wttenb. Briev. n°. 817.

190) Copie van de requeste aan de Staten-Generaal 1630.

191) Wttenb. Briev. n°. 734, 794, 795, 817.

192) Wttenb. Briev. n°. 734, 776 p. 238 (vgl. n°. 835 p. 422).

193) Zie Wttenb. Briev. n°. 809, 810, 817 p. 364, n°. 835 p. 421.

194) Zie Wttenb. Briev. n°. 628 p. 427 (vgl. n°. 624, 626). — Friesche publicatie tegen de Arminianen 16 Mrt. 1629.

195) Wttenb. Briev. n°. 760, 776 p. 238, n°. 781 p. 251, n°. 816 p. 359, n°. 835 p. 421. — Vgl. de Geldersche publicatie tegen de Arminianen 13 Mei 1628.

196) Wttenb. Briev. n°. 795, 797, 798, 809.

197) A. v. d. Capelle I p. 596 vg

198) Wttenb. Briev. no. 807, 809.

199) Wttenb. Briev. n°. 799, 803, 812, 817.

200) Vgl. Res. Holl. 9 Juli—2 Aug. 1631.

201) A. v. d. Capelle I p. 611. — Wttenb. Briev. n°. 695 p. 12, n°. 847, 852. — De Groot bij Aitz. I p. 1173.— Vresde Inleiding etc. II 2 bijl. p. 84.

202) Vreede Inleiding etc. II 1 p. 24 noot. — Vgl. Wttenb. Briev. n°. 848.

203) Wttenb. Briev. n°. 697.

204) Wttenb. Briev. n°. 666, 849, 852, 855.

205) Aitz. II p. 20. — Groen Arch. (2) III L. 493, 494, en p. 40.

206) Vgl. Groen Arch. (2) III L. 493.

207) Aitz. II p. 36 vg.

208) Aitz. I p 1213, II p. 25.

209) Aitz. I p. 1213.

210) A. v. d. Capelle I p. 655 vgg.

211) A. v. d. Capelle I p. 655 vgg. — Groen Arch. (2) III L. 493, 494.

212) Aitz. II p. 25. — Groen Arch. (2) III L. 494.

HOOFDSTUK X.

1) Doucher Predicatie 1625 p. 6 vg.

2) Kroniek v. h. hist. Utr. Gen. Jaarg. XXX p. 464—466. — Vgl. Voorslag van middelen tot vereeniging 1631.

3) Passchier de Fijne Oude Leidsch patroon 1630.

4) Brandt Hist. der Reform. III p. 902.

Digitized by Google

5) Wttenb. Briev. n°. 803 (vgl. n°. 682 p. 603, n°. 738, 742, 743, 784, 798, 807, 594.

6) Wttenb. Briev. n°. 357, 365, 407, 411, 418, 433, 449, 480; III 1 bijl. E. — Copie van remonstrantiën 1627 p. 10. — De Remonstranten waren voor niets meer bevreesd dan voor eene hereeniging met dat „vuile verrotte lichaam" (1630 Wttenb. Briev. n°. 784, 807 p. 384).

7) Over burgemeester Berckel zie boven p. 194. — Over van der Horst uit Utrecht zie Wttenb. Br. n. 763, 765, 782. — Over Cromhout zie Wttenb. Leven p. 167 vgg., 177 vgg.; denz. Brieven n°. 738, 739, 741—743, 745, 747. — Over Nobel zie Wttenb. Briev. n°. 531, 753. — Over Culemborg zie Wttenb. Briev. n°. 594 (vgl. n°. 835, 682, 689, 700). — Hereeniging aanbevolen in: Considerabele en hoognoodige inzichten op 't vaststellen van de religie 1633.

8) Wttenb. Briev. n°. 437. — Dez. Vertoog 1627 p. 12 vg. — Ryckewaert Korte brief 1627 p. 4 vg. — Rogge III p. 154 vg.

9) Wttenb. Briev. n°. 531, 533, 542.

10) Wttenb. Briev. n°. 535.

11) Wttenb. Briev. n°. 534 p. 162, n°. 542 p. 189 (vgl. n°. 437, 582, 701, 784).

12) Wttenb. Briev. n°. 535.

13) Mispa 1616.

14) Wachter brengende tijding van den nacht I, II, III 1625.

15) Wachter etc. III.

16) Episcopius Vrije Godsdienst 1627 p. 58.

17) Raad aan de gescheurde christenheid 1629.

18) Aitz. IV p. 253, 1059; V p. 63; I p. 1024, 1029. — Vgl. Voorslag van middelen tot hereeniging 1631.

19) Wttenb. Leven p. 172.

20) Wttenb. Leven p. 176 vg.

21) Jonckbloet Gesch. der Ned. Letterk. 2de Dr. II p 238, 244.

22) Jonckbloet t. a. p. p. 182 (vgl. p. 183). — Vgl. v. d. Sande Nederl. Hist. 1650 p. 88.

23) Wttenb. Briev. n°. 535 (vgl. n°. 534).

24) Wttenb. Tractaat etc. 1610: opdracht, p. 9 en 66. — Dez. Briev. n°. 133 p. 192.

25) Wttenb. Briev. n°. 788 p. 273.

26) Wttenb. t. a. p. p. 274.

27) Zekere weg tot ware rust in den lande 1630.

28) Zekere weg tot ware rust etc. 1630.

29) De Groot Verh. p. 262 vg.

30) Dez. (Wttenb. Briev. n°. 802, vgl. n°. 550).

31) Wttenb. Briev. n°. 687 p. 630. — Vgl. denz. Voorstand van de vrijheid der conscientie 1630 p. 38 vg.

32) Episcopius Vrije godsdienst 1627 p. 37.

Digitized by Google

JUN 1 1989
JUN 1 1990
JUN 1 1991
JUN 1 1992
JUN 01 1993
SEP 1 0 1993

Digitized by Google

3 2044 020 693 909

H

NABER, Jean Charles 919.46
Calvinist of libertijnsch N115c

Digitized by Google

Digitized by Google